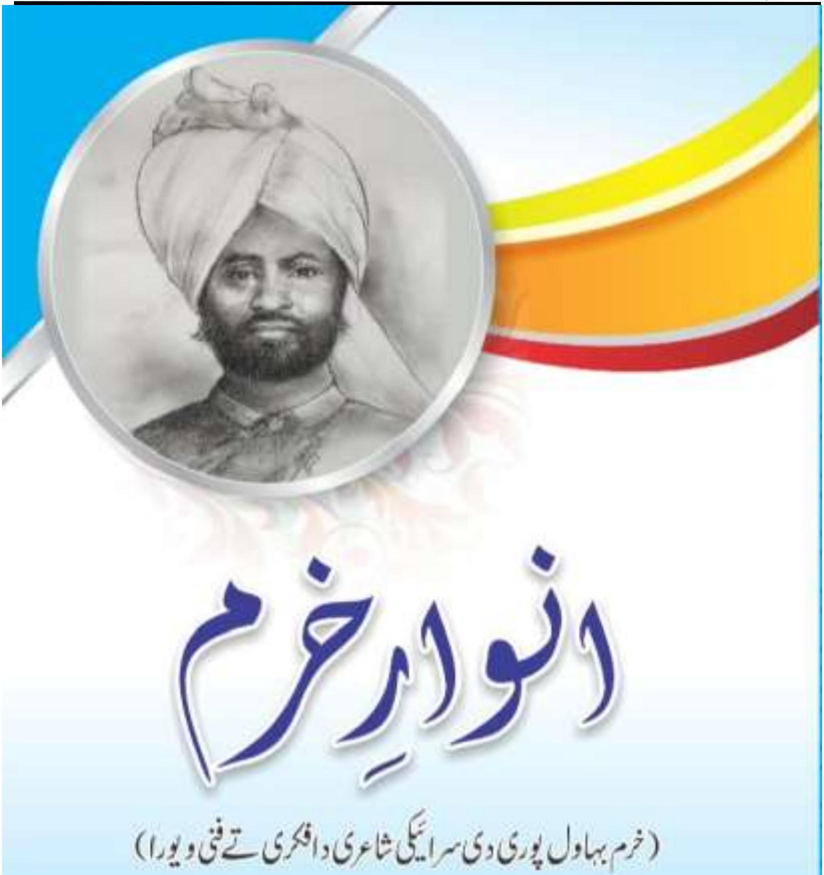

انوارِ خرم
(خرم بہاول پوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا)
مصنف
شعبان جھلنؒ شعبانؔ

انوارِ خرم

(خرم بہاولپوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا)

شعبان جُھلݨ شعبانَ

انوارِ خرم

(خرم بہاول پوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا)

شعبان جُھلݨ شعبانؔ

اہتمام و اشاعت
بُک لینڈ شاپ، رحیم یار خان

سبھے حق ہتھیکڑے ہن

ضابطے

کتاب داناں	:	انوارِ خرم
مصنف	:	شعبان جُھلنڑ شعبانَ
کمپوزنگ	:	چام شاہ جہاں جُھلنڑ
پیشکش	:	مس سدرہ نور، ملک حافظ محمد ندیم
پروف ریڈنگ	:	ڈاکٹر محمد ممتاز خاں ،ڈاکٹر حفیظ طاہر گھوٹیہ
سکیچ	:	اقبال احمد کھوکھر
سرِورق	:	محمد فیضان کریم
ناشر	:	بک لینڈ رحیم یار خان
اشاعت اول	:	ستمبر۲۰۲۳ء
اشاعت دوم	:	دسمبر۲۰۲۴
ڈیجیٹل اشاعت	:	مئی۲۰۲۶ء
تعداد	:	۵۰۰
قیمت	:	۱۰۰۰

کتاب منگواونڑ کیتے رابطہ نمبر

0300-9671265

پوکھا

اپنڑے ابا سئیں (مرحوم) تے اماں سئینڑ

دے نال نال

خرم بہاول پوری دے ہر ہک

قاری دے ناں

انوارِ خرم۔۔۔ تجلیاتِ خرم

ایہا نینگر جو پُھل پئی کھڑی اے

چٹے ݙینھ دے چن چڑھائی کھڑی اے

ایں شعر دے خالق حضرت نصیرالدین حسن خرم بہاول پوری رومانیت و روحانیت دے پیکر شاعر ہن۔ روحانیت ایں پاروں جو جیڑھے ویلھے خرم بہاول پوری اکھ کھولی کافی دا دور دورا ہا۔ صوفیانہ شاعری دی فضا قائم ہئی تے خواجہ غلام فرید کافی دے روپ اچ صوفی ازم کوں سوبھ ݙیندے پئے ہن۔ اے او ویلھا ہا جڈاں بہاول پور دے نال نال پورے ہندوستان اچ فارسی تے خاص طور تے اردو غزل دا عہدِ زریں چلدا پیا ہا۔ مرزا اسداللہ خاں غالبؔ دے وصال دیاں خبراں اجاں تازہ ہن۔ خرم بہاول پوری وی پہلے پہل اردو تے فارسی غزل آکھی تے پچھے والد صاحب دے مشورے تے سرائیکی غزل دا آغاز کیتا۔

سرائیکی زبان و ادب دے سوہݨے دانشور حفیظ خاں تے ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر خرم بہاول پوری کوں ہی سرائیکی غزل دا باقاعدہ پہلا شاعر آکھیے۔ ایہو دعویٰ شعبان جھلݨ شعبان "انوارِ خرم" اچ کیتے۔ سرائیکی غزل دا پڑ پدھݨ والے خرم بہاول پوری دو عہداں کوں ملاوݨ والے شاعر ہن۔ اے ڳالھ اجاں توݨیں درد دا احساس ݙیندی اے جو کیوں تے کینویں پُراسرار طریقے نال انھاں دا کلام منظر توں اوڈھر تھی ڳیا۔ خلقت ہک مُد توݨیں "یادِ رفتگاں عرف گنج شائگاں" پڑھدی تے خرم دا وین کریندی رہی اے۔ "خیابانِ خرم" دے چھپݨ نال خرم دے قاری کوں کجھ تسلی تاں تھئی پر اکویں صدی اچ اے ݙوہائیں کتاباں نایاب تھی ڳیاں تے حفیظ خاں دی کتاب "خرم بہاول پوری شخصیت، فن اور منتخب کلام" دے آوݨ دے بعد خرم بہاول پوری دا ہک نواں مُکھ سامݨے آیا۔ حفیظ

خان کافی حد تک خرم دے کلام دی تفہیم کوں آسان بݨایا تے "گلزارِ خرم" دے عنوان توں مجاہد جتوئی خرم دیئں کافیں کوں ترتیب ڈے کے وسیب کوں تحفہ دان کیتا۔

ایں سب دے باوجود جامعاتی تحقیق دا خلا اجاں باقی ہا جینکوں جامعہ اسلامیہ دے شعبہ سرائیکی، خرم صاحب دی سرائیکی شاعری تے کم کرا تے پورا کیتا۔"**خرم بہاول پوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا**" کیتے شعبان جُھلنڑ شعبان دا انتخاب درست ثابت تھئے۔ ایں نینگر محنت تے لگن نال کم کیتے جو داد دا مستحق ہے۔

خرم دی کافی، غزل، نظم، رباعی تے قطعات دا بھوں محنت نال ویورا گھدا ڳئے جئیں توں خرم دے کلام دی تفہیم انھاں دے قاری کیتے نہایت سوکھی تھی ڳئی اے۔ موضوعات دی نظریاتی ونڈ خرم دے افکار کوں نشابر کریندی اے جئیں توں خرم دا رومانوی مُکھ سامݨے آندے تے فنی حوالے نال ٹھیٹھ سرائیکی الفاظ، محاوریں دا ورتاوا، لفظیں دی کھیڈ دے نال نال اصنعات کوں اشعار دیئں حوالیں نال ثابت کرݨ اچ شعبان اپݨی ساری علمی بساط بروئے کار گھن آندے تے سوہݨے سلوݨے انداز اچ کئی اصنعات تے انھیں دیاں قسماں واضح کریندے۔

شعبان زندہ دل شاعر دے کلام دا زندہ دلی نال ویورا گھن کے خرم دیاں سئے سئے تجلیاں انھاں دے قاری کوں ڈکھائن۔ خرم دے کلام دی تفہیم انھاں دے قاری تے عام قاری کیتے عام تے آسان تھی ڳئی اے۔ اُمید پختہ ہے جو "انوارِ خرم" تفہیمِ خرم اچ ہک اہم کڑی ثابت تھیسے۔ شعبان کیتے ڈھیر دعائیں تے نیک خواہشات۔

خیر اندیش: ڈاکٹر خالد اقبال

اسٹیشن ڈائریکٹر ریڈیو پاکستان، ملتان

انوارِ خرم۔۔۔ہک جائزہ

شاعری انسانی مشاہدات، محسوسات اتے تفکرات دا اجھاں امتزاج ہے جیڑھا معاشرے توں جنم گھندے اتے معاشرے اُتے اپݨے اثرات مرتب کریندے۔اے دل توں نکھتا اجھاں اَلا ہوندے جیڑھا پڑھݨ تے سݨݨ آلیاں دے دلاں کوں تسکین اتے سرور دان کریندے۔ حقیقی شاعری او ہوندی اے جیڑھی معاشرے دے سیاسی، سماجی، معاشی، معاشرتی، اخلاقی، تعلیمی مدعا کیا ہر پکھ وچ انقلاب تے تبدیلی دا سبب بݨدی اے۔

خرم بہاولپوری وی ہک اجھاں شاعر ہا جیندی شاعری عوام تے خواص دے دلاں دی آواز ثابت تھئی اتے زبان زدِ عام تھی ڳئی۔ اُنھاں دی ݙیہوں ݙیہہ ودھدی شہرت دا ساڑ ہا یا کوئی ٻیا سبب جو انھاں دی بیاض چوری تھی ڳئی یا گُم تھی ڳئی۔ بہر حال سرائیکی زبان و ادب تاں ہک عہد ساز شاعر توں محروم تھی ڳیا۔اساݙے ہتھ کیا بچیا؟ "یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگاں" اتے ڈھیر مُد بعد "خیابانِ خرم" سوال اے ہے جو کیا اے خرم دے قاری کوں آسانی نال دستیاب ہن؟ ہرگز کائنا۔۔۔ محققین کوں تاں ڳول پھرول بعد مل سڳدیاں ہن لیکن خرم دے عام قاری کیتے بہوں مشکل کم ہاتاں مایوسی دی ایں فضا اچ ہوا دا ہک ٹھڈڑا جھولا آیا تے حفیظ خاں صاحب خرم بہاولپوری دے کلام کوں ول حیات کر ݙتا تے سونے تے سہاگا جو اوندا اردو ترجمہ وی کر ݙتا۔خرم دے قاری دا ہاں جھل تھیا تے سرائیکی زبان و ادب دا وی۔ حفیظ خاں عالم فاضل تے ادب دے مربی ہن او خیابانِ خرم دے علاوہ وی کجھ اݨ چھپیا کلام سامݨے گھن آئے۔ایندے بعد مجاہد جتوئی صاحب خرم بہاولپوری دیاں نویاں کافیاں جیڑھیاں ایں وقت توں پہلے توڑیں دستیاب کائنا ہن "گلزارِ خرم" دے عنوان نال ترتیب ݙے کے وسیب کوں تحفہ دان کیتا تاں خرم بہاولپوری دا ہک نواں چہرہ ساݙے سامݨے آیا پر لوڑ ایں امر دی ہئی جو خرم بہاولپوری دے کلام دی فکر تے

فن توں انھاں دے عام تے ادبی قاری کوں سونہا کیتا ونجے۔ ایں حوالے نال جامعہ اسلامیہ بہاول پور دے شعبہ سرائیکی دے چیئرمین پروفیسر ڈاکٹر جاوید حسان چانڈیو صاحب تے ڈاکٹر محمد ممتاز خاں صاحب داد دے مستحق ہن جو انھاں خرم صاحب دی سرائیکی شاعری دے فکری تے فنی ویورے تے کم کرایا تے ایں پاروں وی جو انھاں ایں کم کیتے شعبان جھلݨ شعبان دا انتخاب کیتا۔

شعبان جھلݨ شعبان ہک اچھا شاعر تے محقق اے۔ اردو زبان وادب دا لکچرار اے تے تحقیقی وتنقیدی شعور وی سوایا ہس۔ ایں موضوع دے حوالے نال ایندی چُوݨ موضوع دی منظوری ڈیوݨ والی کمیٹی دی دانشمندی اے۔

مقالے بارے گالھ کیتی ونجے تاں اینکوں روایتی طور تے پنج سبقاں اچ ونڈیا گئے۔ منڈھلے سبق اچ خرم بہاول پوری دے احوال و آثار کوں مہارت تے دل جمعی نال پیش کیتا گئے۔ خرم دے جمݨ دی تاریخ بارے ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر، حفیظ خاں، سجاد حیدر پرویز، کیفی جام پوری تے فیض بلوچ ۱۸۵۵ء ہی لکھیے جڈاں جو شعبان جھلݨ شعبان ایندے برعکس ۱۸۶۹ء دا دعویٰ کیتے اتے حوالے دے طور تے خرم صاحب دے وڈے پُتر محمد نعیم الدین حسن اربیلہ دے مخطوطے تے انھاں دی دھی راݨی بیگم مُقیمہ خاتون دی طرفوں بݨوائے گئے لوحِ مزار دے کتبے کوں پیش کر تے اپݨے موقف تے ڈٹ گئے۔ اے ایں سبق دی سب توں وڈی خوبی اے تے ایندے علاوہ خاندانی پچھوکڑ، وضع قطع، تعلیمی پندھ، شادی، شاعری دی ابتدا، ملازمت، شجرہ تے آل اولاد کوں محققانہ انداز وچ پیش کیتا گئے۔

ڈوجھے سبق اچ شعبان خرم بہاول پوری دی کافی دا فکری تے فنی ویورا گھدے جیڑھا جو موضوعات تے نظریات دی شکل اچ گھدا گئے۔ اے اپݨی نوعیت دا نویکلہ کم اے۔ فنی حوالے

نال ڈِٹھا ونجے تاں علمِ بیان، بدیع اتے خاص طور تے صنائع بدائع کوں مہارت تے علمی بصیرت نال پیش کیتا ڳئے۔ اصنعات دی وضاحت تے حوالے وی خوش اسلوبی نال بیان کیتے ڳن۔

تریجھے سبق اچ غزل دی فکر دا وی نظریاتی ونڈ نال ویورا گھدا ڳئے۔ ہک لحاظ نال اے ویورا ٹھیک وی ہے کیوں جو ایندے نال کلام دی تفہیم و توضیح اچ آسانی پیدا تھی ویندی اے۔ فنی حوالے نال وی ٹھیک جائزہ گھدا ڳئے۔ ایں سبق اچ شعبان جھلݨ شعبان ہک وݙا تے اہم دعویٰ کیتے جو خرم بہاول پوری سرائیکی غزل دے "ݙاݙا آدم" ہن۔ اے دعویٰ کئیں حد تک سچا ہے وقت تے ویلہ ݙسیسے۔ ہک لحاظ نال ݙِٹھا ونجے تاں کافی وی غزلیہ شکل اچ خرم توں ٻہوں پہلے لکھی ویندی پئی ہئی کیا اونکوں غزل آکھیا ونج سگیندے یا آکھیا ڳئے؟ اے سوال وی اہم ہے جو کیا خرم توں پہلے واقعی سرائیکی غزل نہ لکھی ویندی پئی ہئی؟ ایندا جواب شعبان جھلݨ شعبان اپݨی علمی بساط تے تحقیق مطابق ݙیندا ݙسدے جو ابتدائی غزل دے نمونے تاں خرم توں پہلے موجود ہن جیڑھے غزل دی تعمیر و تشکیل تے ارتقاء اچ اہمیت دے حامل ہن لیکن غزل دیئں شرطیں مطابق باقاعدہ سرائیکی غزل خرم بہاول پوری ہی لکھی اے۔ اے شعبان دا دعویٰ ہے آوݨ والا وقت اینکوں قبول وی کر سڳدے تے کجھ ٻیا وی نظریہ پیش کر سڳدے۔

اینویں چوتھے باب اچ خرم دی نظم، رباعیات و قطعات بارے ڳالھ کیتی ڳئی اے تے چھیکڑی سبق اچ نتارا پیش کر کے قاری کوں کم وقت اچ ایں مقالے کوں سمجھݨ کاݨ آسانی کیتی ڳئی اے۔ سفارشات اچ جیڑھیاں سفارشاں کیتیاں ڳن خدا پوریاں کرے تے کتابیات اچ ۴۹ کتابیں دی تندیر مقالے دے مقام دی عکاسی کریندی اے۔ ایں اُمید تے دعا دے نال ڳالھ مُکیندا جو شعبان جھلݨ شعبان تحقیق دا اے کم جاری رکھیا تاں اللہ سوہݨا اینکوں چنگا مستقبل دان کریسے۔ شالا خیر

داکٹر عصمت اللہ شاہ
صدرِ شعبہ سرائیکی، صادق ایجرٹن کالج، بہاول پور

خُرم ۔۔اوڑک چٹ چڑھ آیا

ہوں آپ کو آپ لکُائیم ڑی
اوڑک چٹ تے چڑھ آیُم ڑی

نصیرالدین خرم بہاول پوری دا اے شعر وحدت الوجود دے حوالے نال ہے پر لگدا اینویں ہے جو خود خرمؔ صاحب دا آپ دا معاملہ وی اینویں ہی ہا۔ حالات تے واقعات خرمؔ کوں ڈھیر لکُایا پر بالآخر خرمؔ چِٹ تے چڑھا آیا۔ پر کھرا تھی گیا۔ خلقت جیڑھی عرصہ دراز کنوں خرم دی پہلی کتاب "یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائیگاں" تے اوندے بعد "خیابانِ خرم" تے گزرا کریندی تے خرم دی شاعری دی گمشدگی تے ہتھ ملیندی ہئی اوں خلقت کوں بشارت آن ملی جو خرمؔ دی گم شدہ شاعری وچوں چنگاں کجھ لبھ پئے۔ لبھے کیوں نہ ہا ہزاریں بلکہ لکھیں لوکیں دیاں دعائیں ہن جو خرم دا لکھیا الایا ضائع نہ تھیوے۔ لمحۂ موجود وچ خرم تے شاندار علمی کم کرنڑ والے حفیظ خاں کیڑی تاں اُمید بلکہ یقین نال آکھیا ہا جو:

"مجھے یقین ہے کہ خرم بہاول پوری کا نادستیاب
شعری اثاثہ مستقبل کے کسی ایسے محقق کا منتظر ہے
جس کا خرم جیسے زمیں زاد سے عشق کاملیت کی حدتک
صادق اور جنوں مجھ سے سوا ہو گا۔ میں جانتا ہوں کہ ایسا
ہو کر رہے گا"

(کتاب: کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۲)

حفیظ خان دی ایں گالھ تے یقین دے پچھوں ہک شدید خواہش نظر امدی پئی اے جو اتنے وڈے شاعر دا کیتا کرتا پورھیا کیوں ضائع تھیوے؟ قدرت کوں وی لوکیں دئیں دعائیں تے

ترس آیا تے خرم دا گم شدہ دیوان (خود انھاں دے ہتھ دا لکھیا ہویا) پورے ۶۶ سالاں بعد لبھپیا (تاریخ گم شدگی ۱۹۵۱ء، تاریخ بازیافت ۲۰۱۷ء) بلکہ ہک وی نہ ڈوں دیوان لبھ پئے۔ لوکیں دے خیال موجب بہاول پور وچ تھیوݨ والے مشاعرے وچ گم تھیوݨ یا چوری تھیوݨ والا دیوانِ خرم ہک نہ ہا، ڈوں ہن (ہک کاپی ہئی مشاعریں وچ پڑھݨ سانگے صاف تے منتخب کلام دی ڈوجھی رف کاپی جئیں وچ عام کلام دے علاوہ ڈھیر کجھ ہا۔ جیا ڈھیر کجھ)۔

خرم دا گم شدہ دیوان لبھپیا۔ عام رواج مطابق اے ڳالھ ہئی تاں چھپن کرݨ والی پر اساں مشر چا کیتی۔ بس ول نہ پچھو جو کیا تھا۔ اصلوں تھوڑے لوک ہن جیڑھے ایں خبر تے خوش تھئے تے مطالبہ کیتا جو خرم صاحب دا کلام شائع کیتا تے پہلے اینکوں سودھیا سادھیا ونجے، بس اے کلام سامھے آوے۔ پر چند لوک اتھجے وی ہن جنھیں راوا ہاوا چا گھتیا جو اَو سئیں چور لدھا پے وے، تے چوری دا مال وی برآمد تھیا پئے۔ چور خود چوری ظاہر کیتی کھڑے۔ اقراری چور دے خلاف دیوان چوری دا مقدمہ درج کرتے فوری طور تے گرفتار کیتا ونجے مزید اے تھیا جو ملتان توں ہک خائن مورخ لکھیا جو:

> "چونکہ خرم صاحب ایں دیوان دی گم شدگی دے ڈکھ
> وچ موئے ہن لہذا قتل دا پرچہ درج کر تے ملزم کوں
> سزا ڈتی ونجے اتے گم شدہ دیوان کوں سرکار قبضے وچ
> گھن گھنے۔"

مطالبے کیتے ڳئے، چور چور، ولو ولو کیتی ڳئی۔ اتھجے لوکیں بارے ڈھیر کجھ آکھݨ تے ڈسن کوں دل کریندے پر۔۔ اساں الاہی تنوار رکھی تے سودھ سادھ تے خرم دے دیوان دا منتخب کلام (جیڑھا اوآپ منتخب کیتی ودے ہن مشاعریں وچ پڑھݨ کیتے) اساں او کلام " گلزارِ خرم " دے عنوان نال شائع کر چھوڑیا۔ باقی اندازہ قارئین خود کر سگدن جو مثبت سوچ رکھݨ والے لوکیں کیتے ایں کنوں زیادہ خوشی دا ڳالھ کیا ہوسے۔۔۔ اللہ سئیں دی بارگاہ وچ اساڈا پورھیا قبول پووے۔

ضرورت ایں گالھ دی ہئی جو حضرت خرم دی پچھلے تے نویں لدھے کلام تے کوئی چنگے درجے دی تحقیق تھیوے۔ ایم فل درجے دی یا پی ایچ ڈی دی سطح دی۔ سنڄ تاں ایویں ہے جو حضرت خرم تے ہک ایم فل سطح دا کم پہلے وی تھیا ہا۔ ۱۹۸۴ء وچ کہیں محمد اکرم کیتا ہا۔ ول او کیڈے گیا؟ گول پھول وچ پتہ لڳا جو کہیں وجہ نال او کم گم کر ݙتا ڳے (اللہ کوں پتہ) اوں کم کوں زمین کھا ڳئی یا اسمان جھپ ڳیا۔

ضرورت ایں گالھ دی ہئی جو خرم تے مزید کم کیتا ونڄے۔ ایں کم دے کیتے خوش نصیبی درکھڑکایا ہک خوش نصیب اسکالر محمد شعبان (شعبان جھلنڑ شعبانَ) دا۔ کیوں جو منہج البحث اچ اے وݙا اوکھا کم ہوندے جو درست موضوع دا انتخاب تھیوے۔ پریشانی تے صحیح موضوع دے انتخاب سانگے اوندا ساݙے نال رابطہ تھیا تاں اساکوں لڳا جو اے نینگر اڑدو دا استاد وی ہے تے تحقیق و تنقید دے حوالے نال اڑدو اچ کجھ کم وی کیتی کھڑے، کجھ کانڑ تجربہ تھیا کھڑس تے ہے وی سیاݨاں۔ جیکر خرم دا کم کیتس تاں چنگا کم کریسے۔ اساں خرم تے کم کرنڑ دی صلاح ݙتی جیڑھی اوندے دل کوں لڳی۔

موضوع طے تھیا" خرم بہاول پوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا" مقالے دی نگرانی کیتی ڈاکٹر محمد ممتاز خاں جیڑھے جو قابل تے محنتی استاد ہن۔ شعبان جھلنڑ شعبان ݙینھ رات دل لا تے کم کیتا جیندے نتیجے وچ ہک بہترین تحقیقی مقالہ وجود وچ آیا۔ جیندے دفاع ویلے بیرونی ممتحن تے نگران مقالہ نے شابس ݙتی۔ اے کم شعبان جھلنڑ شعبان روایتی طور تے ڳلوں ڳیڑ کڈھنڑ دے انداز وچ نی کیتا بلکہ پورے ذوق شوق تے فنی، تحقیقی تقاضیں دے عین مطابق کیتس۔ ٹھیک اے جو کوئی وی کم آخری تے حتمی نی ہوندا۔ کم تھی ونڄنڑ دے بعد کئی اُکاں چکاں وی سامݨے ہن پر اے تاں انسانی کوشش ہے۔ اُمید اے جو شعبان جھلنڑ خود وی آپݨے کم دا ول ہک واری باریک بینی نال جائزہ گھنے تاں کم مزید بہتر تھی ویسے۔

ایں ویلھے تک ایں کم کوں حضرت خرمؒ دے اُتے تھیوݨ والا سب توں چنگاں کم آکھیا ونج سگیندے۔ جئیں وچ "خیابانِ خرم" دے بعد دریافت تھیوݨ والا نواں کلام وی شامل ہے تے اے ساراکم جدید تحقیقی اصولیں دے مطابق کیتا ڳئے جیڑھا جو مزید کم دا رستہ کھلیسے تے لوکیں کوں حضرت خرمؒ دے علمی، ادبی، فنی قد قامت بارے علم تھیسے۔

ایں مضمون کوں ایں دعا دے نال مکیندے سے جو اللہ کرے محمد شعبان جھلݨ پی۔ ایچ۔ ڈی وی ایں موضوع تے کرے اتے ہݨ تک دریافت تھیوݨ والے سارے دے سارے سرائیکی، اردو، فارسی، ہندی تے عربی کلام کوں جمع کرتے "کُلیاتِ خرم" ترتیب ڈیوے۔

محمد شعبان جھلݨ تے وسیب کوں اے خوش خبری وی ہووے جو حضرت مولانا نصیرالدین خرمؒ دے خاندان (خاص طور تے لیاقت علی خان صاحب) دے تعاون نال حضرت خرمؒ دے کاغذات دیاں ڈوں فائلاں مزید وی لبھ پیئن تے حضرت خرم دے قابل فرزند محمد نعیم الدین احمد حسن اربیلہ دی ہک ڈائری وی دستیاب تھی ڳئی اے۔ ایندے علاوہ خرم دے احوال، شعری صنعتیں بارے ماہرانہ رائے، فنی مباحث تے مزید ڈھیر کجھ وی لبھ پئے۔ اے ساراکم اساں ترتیب ڈے تے اللہ دی ڈتی توفیق نال ضرور شائع کریسوں پر ول ضرورت ہوسے کہیں محمد شعبان جھلݨ سنویں محنتی تے تجربہ کار محقق دی جوایں سارے مواد کوں تے حضرت خرمؒ تے ہݨ تک تھیوݨ والے سارے دے سارے کم کوں یکجا کرے تاں شیت وسیب دے سروں حضرت خرمؒ دے احسانات دا بار کجھ ہلکا تھیوے۔

خیر اندیش: مجاہد جتوئی
فیض آباد شریف خان پور

جہات

(شعبان جھلنڑ شعبان دے تحقیقی کم دا تجزیاتی مطالعہ)

دنیا دی نظر اچ سبھ توں سُکھا کم ادب دا لکھاری ہووݨ اے۔ اے مثال ہیں سانگوں عام لوک ڈیندن جو انھاں دی نظر اچ ہک ادیب تاں دنیا توں کٹیا ہویا ابجھا شخص ہوندے جیرھا عموماً چپ دا روزہ رکھ تے کاغذ قلم ہتھ اچ پا لیکے میکے لیندا بیٹھا ہوندے بس اچائی اینویں بھولیاں آلی کار نہ کہیں آئے دا ہوش نہ ڳئے دی خبر، جیکر اہیں پلواوی سہی تاں بس سلام دعا ہوں ہاں تے پچھے آپݨی عرقی اچ غرق۔ اے تاں حال ہوندے عام ادیب دا جیرھا کہیں کہانی دے کرداریں دی ڳول اچ آپ گُمیا بیٹھا ہوندے۔ جڈاں جو شاعر تے تاں اٹھے ویلے نزول تھیا راہندے پر اگر کوئی بندہ محقق ہووے تاں ول او جیلے پڑھے تے کتاباں ڈھیری بیٹھا ہووے تاں وت اونکوں بُھل تے کئی نہ الواوے کیوں جو او تحقیق، تنقید تے تخلیق دے ڈینبھواں دا ڈنگیا بیٹھا ہوندے تے خود وی کہیں وپلی کھݨ آلی کار بدلیا بیٹھا ہوندے۔

ساری ڳالھ دا مدعا اے ہے جو محقق تے نقاد ہووݨ کئی سوکھا نی ہوندا ایندے کیتے ون سنونے کشت کٹݨے پوندن۔ محمد شعبان جھلنڑ پہلے چھڑا شاعر ہا ہُݨ تاں ول سکالر وی بݨ ڳئے تے ایم فل دی ڈگری وی گھن گھدس تے چس اے جو ڈگری وی نصیرالدین خرم بہاول پوری جیہے شاعر تے کم کر تے گھدس بھل جو زیادہ کر تے گھدس۔ جیرھا چھڑا شاعر نہ ہا بلکہ حافظ قرآن وی ہا تے ملا وی ہیا ایندے بارے کجھ آکھݨ دی لوڑ تاں نی رہ ویندی ولا وی ایں نینگر شعبان جھلنڑ دا حق بݨدے جو ایں اتھجے موضوع تے کم کر ڈکھائے جیندی بنیادی معلومات بارے وڈے وڈے محقق ہُݨ توݨیں زیادہ نہ تاں تھوڑے گھݨے پھکی تے رہ ڳن، معلومات دی خانہ پوری کر تے وقت ٹپاؤ کم کر تے ادبی مفتی بݨیے رہ ڳن۔

خرم بہاول پوری تے حفیظ خاں جیہے جید لکھاری تے مجاہد جتوئی جیہے کھٹے پھٹے محقق تے نقاد تے ہر ونکی دا ادبی وٹ کڈھویں موضوع تے کم بھل جو زیادہ کیتے۔ انھاں دے وچکار جیلے سرائیکی ادب دے تھکݨ نقاد خرم بہاول پوری دی ولی ولی کر چُکیے ہوون ہوندے بعد جامعاتی تحقیق دا ٹھیکہ چانوݨ ہرگز ساکھڑا نہ ہا۔ میں با اختیار ہوندا تاں شعبان جھلݨ دی ہیں جرات تے ڈگری دان کر ڈیواں ہا پر کیا کر سگداں سوائے واہ واہ کرݨ تے شاباش آکھݨ دے۔ واہ واہ دے کلمے میں ایندا مقالہ پڑھݨ دے بعد ڈِتے کیوں جو میں سمجھداں ایں مقالے دی نوعیت تے شخصیت ڈوہائیں اصلوں سوکھے نہ ہن پر ایں جوان دل پدھ تے دھو کیتس تے سوہݨی تحقیق ہی نہیں کیتی بھل جو ہک سوہݨی تاریخ مرتب کر تے اپݨے ادبی قد کوں اُچا کرݨ دا اہر کیتے۔ شعبان تحقیق دے منڈھلے اوصاف تے پورا لہݨ دا جیرھا پاݨ مارے اوں شعبان کوں اوں قطار اچ شامل کر ڈِتے جیرھی قطار دے اگواݨاں تے پر دھاݨاں وچ پیر مجاد جتوئی تے مرشد حفیظ خاں جیہے لوک شامل ہن۔ خیر اے تاں محمد شعبان جھلݨ دی چنگی سیت ہئی جو ایندے پوکھے اچ ایجھا کم آئے جیندی رہنمائی کیتے سرائیکی ادب دے ماݨ حفیظ خاں سئیں تے مجاہد جتوئی جیہے قابلِ تحسین عالم تے عاقل ادیب و نقاد موجود ہن۔

مقالے ڈو جہات مرتبے تاں چاہدے جو ایندے مربی رہنما تاں ہن سو ہن پر مقالے دی گائید دی ذاتی حیثیت تے علمی قابلیت وی مسلمہ ہے تے کہیں سراجِ منیر کنوں اسلک گھٹ کائنی۔ مقالہ لکھیجݨ، جامعاتی پڑتال تے ڈگری ملݨ کنوں بعد جیلے زمانے دے ناقدین دا سامݨا کریندے تاں وڈے وڈے مقالیاں دی دھلائی تے مقالہ نگار دی چھکائی تھیندی اے۔ جو بس خدا دی پناہ۔ اے گالھ تنقید دی حد توݨیں ہووے تاں ٹھیک اے پر جیلے گالھ تنقیص تئیں ونج کھڑدی اے پچھے ہاں کوں بھا لگ ویندی اے۔ پچھے جیرھا میڈے آلی کار اݨ جاݨ وی ہوندے تے او کھٹی کھوری تنقیص کوں آپݨاں فرض سمجھدے۔ مقالہ نگار کوں میڈی صلاح اے جو اے گالھ سوچ

گھنے جو او ہݨ عاقل تے عالم بݨدا پے ، ہݨ اوندے اندر علم دا سوجھلہ تے تعلیم دا تحمل پچݨ شروع تھی ڳئے ۔ ایں موقع تے صبر و تحمل ہی اوندے عالم ہووݨ دی علامت بݨدے ۔ مقالہ نگار کوں چاہیدے جو ایں نازک موقع تے او اے نہ ݙیکھے جو کون آکھدا پے بھل جو اے ݙیکھے جو کیا آکھدا پے ۔

مقالہ روایتی طور پنج ابواب تے مشتمل اے ۔ موہری باب اچ موضوع دے احوال و آثار تے تفصیلی، تحقیقی پرکھ پڑچول دے بعد کجھ ادبی، معلوماتی تے تاریخی مغالطیاں کوں سوجھل کر دلائل نال آپݨا ہک معتبر موقف قائم کیتس تے ڈٹ تے کھڑ ڳئے ۔ ایندے ایں موقف توں ثابت تھیندے جو ایں چھڑا حفیظ خاں تے مجاہد جتوئی جیہے مہان مفتیانِ ادب تے ہی تکیہ نہیں کیتا بھل جو فیض بلوچ دی غزل دی تاریخ دا وی مطالعہ کیتے ۔ اے پٹ پھرول تے بے یقینی نال اصل دی گول دا جتوں شعبان جھلݨ دے ہک معتبر تے پختہ کار محقق تے نقاد ہووݨ دی دلیل ثابت تھیندے ۔ اے مقالہ چھڑا نصیر الدین دا کلام ہی نی بھل جو خاکہ وی ہے جو ایں جوان اوندی وضع قطع دا وی ہک نولا باب پدھیے ۔ شعبان جھلݨ نے چھڑا کتاب دے مواد دا ہی مٹا نی لاتا بھل جو نصیر الدین دی باقاعدہ تاریخ وار ترتیب نال اوندے شعری لٹھ دا تجزاتی مطالعہ کیتے ۔ نصیر الدین خرم دی حیثیت حافظِ قرآن دی ہووے یا محافظِ ادب دی یا وت اتھے پیر و مرشد دی جیرھا پھل تعویز تے پھوکے پھاکی دا وی رودار ہے ۔ خاندانی حالات ،بیویاں نیاݨیاں، بال بچوڑے رشتہ دار، استاد سنگت سلامتی سبھ دا ایویں ویورا کیتے جینویں جو محقق دا حق ہوندے ۔

خرم بہاول پوری دی کافی کوں ݙیکھوں تاں جدت پھپھڑدی چاپدی اے ۔ کافیاں دا فنی فکری جائزہ اصلوں مہارت تے کہیں قصائی آلی کار چابک دستی نال پڑچول کیتس ۔ اینویں خرم دی غزل دا وی ٹھیک ٹھاک مکو ٹھپیس پر کئی کچج نظرݨ اچ نسی آیا ۔ اگوں وی نصیر الدین خرم دا کلام ہا کہیں ٹلوں تروڑݨ دا نہ ہا ۔ شعبان جھلݨ وارے وارے کر کراہیں ہر ونکی تے ہر صنف دا گوڑھی توجہ

تے ایماندارنہ ڈھنگ نال موضوعاتی مطالعہ وی کیتے۔ایں طرانحویں آخری مقالے دا خلاصہ لکھ کراہیں حاصل مطالعہ ناقدین تے محققین دے اگوں صلاح دی صورت اچ چار رکھیں۔ انونجھا کتب دی حوالہ جاتی فہرست دی کتابیات سوجھل کر تے آپݨاں سارا کیتا کرتا سمورا پورھیا وقت دے نقاد اگوں پیش کر تے آپݨی کامیابی دے امید وار بݨن دا اہر کیتس۔ گھݨی دعا اے جو اے نینگر مستقبل دا ادبی اثاثہ ثابت تھیسے۔ان شا اللہ

ڈاکٹر حفیظ طاہر گھوٹیہ

بہاول پور

شاعرِ خوش بیاں ۔۔ خرم بہاول پوری

سرائیکی دھرتی محبتں دی امین سر زمین اے۔ اے وسیب زرخیز تے مردم خیز خطہ اے۔ پورے ملک دا تقریباً ستر فی صد خوراک ولباس اے خطہ مہیا کریندے۔ سرائیکی زبان جُمل جہان اچ پیار محبت تے سلک سلوک دا پیغام عام کرݨ آلی زبان اے۔ ایں زبان دی نرماہٹ، کلاہٹ، ملائمت تے لطافت آپݨی مثال آپ ہے۔ ڈاکٹر گوپی چند نارنگ دے بقول:

"حرف کی حلاوت ،بیان کی چاشنی اورشعر کی غنایت
نے سرائیکی زبان کو دنیا کی میٹھی، منفرد اور ممتاز زبان بنا
دیا ہے۔"

سرائیکی دھرتی محبتں تے امن واماں دے نال نال رکھ رکھاؤ تے یاری سنگتاری دے سوہݨے وڈے وݨ جمیندی اے۔ انھاں وݨیں دیئں شاخیں تے گزریل ویلے دے حسین تے مہ جبین پُھل کھڑدن۔ جنھاں دی سلوݨی تے من بھاوݨی خوشبو کڈاہیں بابا فرید دے اشلوک بݨدن تے کڈاہیں سلطان باہو دی "ہو" کڈاہیں علی حیدر ملتانی دی سی حرفی تے کڈاہیں خواجہ فرید دی کافی۔

ماضی دے ولیکھیاں اچوں ہک نروی تے تازہ خوشبو خرم بہاول پوری دے ناویں توں سامݨے آندی اے۔ خرم بہاول پوری ہک عہد ساز تے جینئس شاعر اے۔ کلاسیکیت تے جدیدیت کوں ملاوݨ والی اہم کڑی اے۔ ایندی شاعری دی حیثیت بیک وقت کلاسیکیت وچ وی مسلمہ ہے تے جدیدیت دا امام تے مونڈھی وی۔ خرم بہاول پوری ہک رویت شکن تے ترقی پسند شاعر اے۔ او ریاستی ورت ورتاویں توں نالاں اے۔ جابرانہ سوچ رکھݨ والے سرداریں وڈیریں دے خلاف اے۔ او اُچ جھک کوں مکا تے ہک سدھ تے برابری دا قائل اے۔ خرم بہاول پوری دی

شاعری تے خاص کر کافی دی گالھ کیتی ونجے تاں شعبان جھلنؔ شعبان یقیناً آپڑے تحقیقی مقالے اچ سچ آکھدے جو:

"خرم نہ صرف کافی دا سلوب بدلیہ بھل جو پہلی واری فکر بدل ڈِتی ۔ تھل بر روہی، نکھیڑے تے وچھوڑے توں کافی کوں کڈھ تے انج کرتے ہسدے وسدے تڑتاڑیاں توں گزارݨ خرم بہاول پوری دا ہی کارنامہ اے۔ جھوکاں کچہریاں، ساوݨیاں، مجلساں دے نال نال حسن دے سنگریے پنگریے رنگ اچ رنگی کافی خرم بہاول پوری دی ہے ۔ ٹھیٹھ سرائیکی زبان دی چس رس، روزمرہ محاورے ،تشبیہات سب کجھ وسیبی علامتاں ہن۔ مکالمے دا انداز نشابر اے۔ شوخی اے، بے باکی اے"

سرخیاں کوں زنگ لائی کھڑن ہوٹھ گلابی یار دے
پیچیاں کوں پیچ پائی کھڑن پیچ زلف دی تار دے
چندر چپُاتا پھُٹ گیا
سجھ کوں کھنبار چھٹ گیا
مکھڑے تے تیڈے ڈیکھ رنگ
رنگ بھری بہار دے

خرم بہاول پوری دی کافی دے موضوعات بارے شعبان سوہݨی تحقیق کرتے واضح کیتے جو : حمد، نظریہ وحدت الوجود، نعت، ہجر و فراق، محبوب نال خطاب، محبوب دیاں منتاں ترلے، حسن

پرستی و جمال دوستی، دنیا دی بے ثباتی، پنج تن پاک نال محبت، حقیقت دی ڳول، طنز و مزاح، بے ݙوہ سزائیں، بڈھیپے دا ویݨ تے مونجھ دا حوالہ نشابر ہن۔ فنی حوالے نال وی خرم دی کافی نروی اے تے شعبان خوب ایندا فنی جائزہ گھدے۔ فن دی ہر خوبی کوں بخوبی نشابر تے واضح کیتے تے سبھنائیں خوبیاں دی توضیح و تشریح کیتی ڳئی اے جیڑھیاں خرم بہاول پوری دی کافی اچ موجود ہن۔

شعبان خرم بہاول پوری دے سرائیکی غزل دے ݙاݙا آدم ہووݨ دا دعویٰ کیتے۔ یقیناً اے منݨ اوکھا ہوندا جیکر خرم بہاول پوری توں پہلے کہیں شاعر دی سرائیکی غزل موجود ہوندی۔ وڈی مشکل تے ڳول پھرول دے بعد کتھائیں کوئی ہک ادھ نمونہ سامݨے آندے تاں فنی حوالے نال اپڑی مضبوط شکل کائنی۔ ہا تعمیری تے تشکیلی نمونہ ضرور ہے۔ تحقیق اچ ہمیش گنجائش راہندی اے نویں تحقیق کجھ بئی وی تھی سگدی اے۔ ہُݨ تک خرم بہاول پوری ہی او پہلا شاعر اے جئیں کول مضبوط تے نتری نروی غزل موجود اے۔

شعبان جھلݨ شعبان ہک پڑھا لکھا، ادبی تے تحقیقی شعور رکھݨ آلا نینگر اے۔ اگر ایں ایمانداری نال تحقیق جاری رکھی تاں ہک ݙینہہ سرائیکی دے مہاندرے محققین دی فہرست اچ اڳونہاں ہوسے۔ ڈھیر دعائیں، نیک خواہشات تے تمناواں۔

جاوید ارشد گورایا

صدر شعبہ اردو ایف ایم ایس۔ گوٹھ ماچھی

مہاڳ

اللہ سئیں دے سوہݨے ناں توں ڳالھ ٹوروں جیندی رحمت جُل جہان اُتے ہے۔ تحقیق دی دنیا اچ پیر پاتم تاں اوکھائیاں اینویں آن ولاّ ڈِتا جو میں مٹھی ماکھی ہاں تے مشکلاں ماکھی دے گھݨ۔ ہے وی تاں ٹھیک جو ایم۔اے سرائیکی دے دوران ڈاڈھا شوق وی ہا تے ڈاڈھیاں منتاں ترلے وی کیتے پر مقالہ لکھݨ دی اجازت نہ ڈِتی ڳئی۔ اینجھے اسکالر کیتے جیڑھا ایم۔ فل اچ ہی پہلی واری مقالہ لکھدا پیا ہووے اے کم اوکھا تاں ہووے ہا پر اے ضرب الامثل حوصلہ ودھیندی رہی ہمت ڈیندی رہی جو:

عاشقیں پدھیاں کمراں
تھئی دلی ڈھائی کوہ اے

منہج البحث دے مراحلیاں اچ سب توں مشکل تے اوکھا مرحلہ موضوع دی چوݨ ہوندے۔ معروف مقولہ اے:

"جیکر صحیح معنیٰ اچ موضوع دا انتخاب تھی ڳیا تاں سمجھو ادھا کم تھی ڳیا"

ادبی دوستاں نال رابطے کیتے، اساتذہ کرام نال مشورے کیتے پر کوئی راہ نہ نکلی۔ پریشان بیٹھا ہم جو میچال اچ سوہݨا خیال آیا تے اکھیں اڳوں مجاہد جتوئی سئیں دی تصویر گھمݨ لڳی۔ فون دی گھنٹی ڈِتی تاں بھلے مانس حال حویلے دے بعد فون کرݨ دی وجہ پچھی اساں ڈسائی تے ایندے نال ہی ڈو چار موضوع ڈسائے تاں اُنھاں خرم بہاول پوری تے ہی کم کرݨ دا مشورہ ڈِتا۔ کجھ ہاں سنوپرا تھیا پر ریچر ڈیلٹک پچھیا ہا:

"ذال ڳولݨ اوکھا ہے یا موضوع دا انتخاب؟"

مشکل حل تھئی تاں اساں "**خرم بہاول پوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا**" کوں اپݨے ایم۔ فل سرائیکی دے مقالے دا موضوع چُݨ گھدا۔ خاکہ بݨا کے بھیجیا تاں سپروائزر دا انتخاب کجھ اوکھا تھیا پر ہر دل عزیز تے اسکالرز دے پسندیدہ استاذ ڈاکٹر محمد ممتاز خاں حامی چا بھری۔

خاکہ جمع تاں تھی ڳیا پر کمیٹی دے ہہݨ تے موضوع دے منظور تھیوݨ اچ ہک سمسٹرواݨ وٹیندا ڳیا۔ چار پیسے جیب اچ ہن مواد دی ڳول اچ ایں ورتیے جیڑھیں ہتھ وچوں ریت وینڈی اے۔ کیفیت وی تاں اے ہئی جو اساں پاندھی تے پندھ جاری۔ کہیں ویلے بہاول پور وینڈے پیوں تے کہیں ویلے ملتان ڈو سواری تیاری اے۔ خان پور فیض آباد کوں کینویں بھل سگدے ہسے،اُتھاں زاہد جُھلݨ دی سنگت برابر رہی۔ چھیکڑی سمسٹر دی فیس بھرݨ دا ویلہ تھیا تاں پیسہ سارا خرچ تھی چکیا ہا۔ ظاہر ہے جو ہک پرائیویٹ کالج دے لیکچرار دی کتنی تنخواہ ہوندی اے؟ اوں گھر وی چلاوݨا ہوندے، مواد ڳولے یا فیس بھرے؟ خدا دا قہر جو جیڑھی فیس چھیکڑی سمسٹر اچ پینتری چھتری ہزار ہووے ہا او یونی ورسٹی ودھا تے ہونجھا ہزار اسی روپے کر ڈتی۔ اماں سئیݨ توں وی عرضی کیتی پر پریشانی حل نہ تھئی۔ خدا اپݨے بندیاں دی مدد سئے سئے طریقیاں نال کریندے۔ رخسار بیگم (ادی سئیݨ) اپݨی دھی قرۃ العین دے نال ملݨ آئی مونجھا ڈٹھس تاں آکھیُس "شعبان بھرا تئیں وڈے اوکھے ویلے ڈٹھن پر اتنا پریشان نہیں تھیا، خیر تاں ہے لالہ؟" میں نہ چاہندیں وی کہاݨی سݨا ڈتی۔ بھیݨیں وی ماء آلا کلیجہ رکھیندین، پنج کلو ویلہ دا کھیر ڈیوݨ آلی منجھ ڈے ڈتی "ونج اینکوں ویچ کے فیس وی بھرتے مقالا وی لکھ۔" بھانویں جو مشکل حل تھئی پر دل ڈاڈھا اداس ریہا۔ ستی سہانگی منجھ ویچ کے فیس بھری تے نگران صاحب کول حاضر۔ پروفیسر ڈاکٹر محمد ممتاز خاں صاحب دا شکریہ جو انھاں قدم قدم تے رہنمائی کیتی۔ مجاہد جتوئی صاحب دا وی شکریہ جو اُنھاں وی مواد دی ڳول اچ بھلے مانسی کیتی۔

اہو کا دور ہووے تے بھانویں پچھو کا مرد کوں گھر چلاوݨ کاݨ ہمیش کشالے کرݨے پئین۔ میں ایں رُجھ اچ رُجھیج ویندا تے کڈاہیں وی ایم۔ فل سرائیکی دا اے پندھ مکمل نہ کر سگدا جو میڈے وڈے بھرا چام محمد رمضان تے چام محمد عمران سارا کم کار تے کاروبار سنبھال تے میکوں چھُٹی ڈتی جو ونجو شعبان بھرا ایم۔ فل وی کرو تے پی ایچ ڈی وی کرو۔ ایں احسان دا میں عمراں تائیں

تھورایت راہساں۔ ماپیوَ دیاں دعائیں ہوون تاں ہر پندھ آسان تے پاندھی سکھا تے کامیاب تھیندے، میں وی پندھ اچ اگونہاں رہاں۔اللہ سوہݨا والدین کوں صحت آلی سکھی حیاتی عطا فرماوے تے اساں تے اُنھاں دی چھاں قائم و دائم رکھے۔(آمین)

اِنھاں ڈیہاں میڈی تعیناتی ایف ایف سی ماڈل اسکول گوٹھ ماچھی اچ تھئی۔ ہجرت پیش آئی تاں صادق آباد جھوکاں آن لتوسے۔ملازمت تے تحقیق ڈو انج انج کار ہن تے انج انج طبیعت دا تقاضا وی کریندن۔ اے ڈوہائیں تڈاں نال چل سگیدن جڈاں کوئی طاقت تساڈے نال ہووے تے حکام دی طرفوں کجھ رعایت تے تعاون وی ہووے۔ایں حوالے نال خدا سلامت رکھے ایف ایف سی ماڈل اسکول شعبہ اُردو دے صدر نشین جاوید ارشد صاحب تے علی عمران نقوی صاحب نہ صرف تعاون کیتا بھل جو رہنمائی تے حوصلہ افزائی وی کیتی۔

انسان ہمیش ڈِھل کوتاہیاں نال جڑیا راہندے۔ شاید ہی کوئی شخص ہووے جیڑھا ویلے دا کم ویلے تے کریندا ہووے تے میں اے کڈاہیں نہ کر سگدا جیکر مس سدرہ نور صاحبہ اول روز توں سپروائزری نہ کریندی تے ہر روز اے سوال نہ کریندی جو بابا چوکھا کم تھی گئے؟کڈاں مکمل کریسو؟ زوریں نال میں توں کم کرایا تے ایہا مشق میڈے بیلی انگریزی دے معلم علی اصغر صاحب وی دوہرائی۔"ادا شعبان!کتنا کم تھی گئے؟ چھکو بابا چھکو،ڈھل نہ پاوَ کم مکاوَ۔" ڈاکٹر فیصل احمد خان شعبہ فزکس اچ معلم اے پر کمپیوٹر کوں اینویں جاݨدے جینویں پچھلے کہیں جنم اچ کمپیوٹر دی دنیا اچ ویلہ گزاریا ہووے،مقالے دے تیکنیکی حوالے نال مکمل رہنمائی فرمائی، شالا خیر۔

چار مہینے ایہا روٹین رہی جو روز ڈیہاڑی دے گھٹ توں گھٹ پنج تے چھٹی آلے ڈیہہ پندرہ توں اٹھارہ گھنٹے اپݨے کمرے اچ بند خرم صاحب دے کلام دا مطالعہ۔خرم بہاول پوری صاحب دے کلام اچ اترݨ دے بعد میڈی دنیا ہی بدل گئی۔او او رمزاں کھلیاں جو مقالہ خود

اَلیسے۔ خرم صاحب دے کلام دا اعجاز وی ہا تے میڈا دل وی جو اُنھاں دا کلام حفظ کیتا ونجے تے میں کافی حد توݨیں اے کار کر وی گھدے۔

خرم بہاول پوری دی غزل ہووے تے بھانویں کافی، نظم دے نال نال ڈوجھیاں صنفاں، سارا کم تے فن نرویا ہے۔ خرم ہک جہان ہے۔ اُمید پختہ ہے جو او وہلہ دور کائنی جڈاں جامعات اچ فریدیات دی طرز تے "خرمیات" پرچہ پڑھایا ویسے۔ اتے اے اُمید وی پختہ ہے تے میڈا دل وی آہدے جو خرم بہاول پوری دی ونجیا ہویا کلام دیر سویر ضرور لبھ پوسے۔ خرم بہاول پوری سرائیکی غزل دا پہلا باقاعدہ شاعر اے۔ خرم دی غزل اچ نظریہ عشق، نظریہ حسن، ہجر و فراق، رقیب دا تصور، ملائیت توں بیزاری، صوفیانہ شاعری، قوم پرستی، قومی یک جہتی تے معاشرے دی عکاسی جہے موضوعات کوں غزل اچ وڈی چس رس نال بیان کیتے۔

خرم بہاول پوری لفظیں دے سنہپ نال سنگری پنگری کافی لکھی اے۔ مصرعیاں اچ لفظاں کوں چھکاوݨ دا نویکلہ سلیقہ رکھیندن۔ اکھراں دی بندش اچ سلوݨی مرصع کاری کریندن۔ کئی اصنعات دا ورتاوا اپݨی شاعری اچ ورتیے۔ نویں نویں موضوعات تے کافی دی ریت تے روایت توں ہٹ کے شاعری کیتی اے۔ انھاں پہلی واری کافی کوں صوفی ازم اچوں کڈھ کے گوشت پوشت دے محبوب بارے گاِلھ کیتی اے۔

خرم دے موضوعات محدود ہن تے نہ ہی خیالات، ایندے تجربات دی وسعت اتݨ ئک اے۔ فکر دی گہرائی، اکھراں دی کوملتا، لہجے دی کولاہٹ تے نرماہٹ دے نال نال اسردے نسردے جذبیاں دا الا انھاں دی فطری تے عوامی شاعری ہوون دا ثبوت اے۔ خرم بہاول پوری دی شاعری دا وکھرا تے نویکلہ رنگ کئی شاعراں کوں انھاں دی تقلید کرݨ تے قائل کریندے۔

میں اپݨی ولوں تاں سموری کوشش کیتی اے جو اپݨے موضوع نال انصاف کراں پر تحقیق اچ ہمیش گنجائش موجود ہوندی اے۔ اتے مجاہد جتوئی وی آکھیا ہا:

"اے کم شعبان جھلݨ شعبان روایتی طور تے ڳلوں ڳیٹر کڈھݨ دے انداز وچ نی کیتا بلکہ پورے ذوق شوق تے فنی، تحقیقی تقاضیں دے عین مطابق کیتس۔ ٹھیک اے جو کوئی وی کم آخری تے حتمی نی ہوندا۔ کم تھی ونڄݨ دے بعد کئی اُکاں چکاں وی سامݨے ہن پر اے تاں انسانی کوشش ہے۔ اُمید اے جو شعبان جھلݨ خود وی آپݨے کم دا ول ہک واری باریک بینی نال جائزہ گھنے تاں کم مزید بہتر تھی ویسے۔"

میں ول ہک واری تے ڈوجھی واری جائزہ گھدے تے اپݨے وسیا کم کر چھوڑیے۔ ایں کم اچ جیڑھے رہنے تے کمیاں رہ ڳیاں ہن اُو آوݨ آلے محققین پر کھیسن تے میڈی ڳالھ اچوں ڳالھ اڳوں ٹُرسی تے تحقیق دا اے پندھ جاری راہسی۔

انوارِ خرم کیا؟ کیوں؟ تے کینویں؟ اے کجھ سوال ہن۔ انوارِ خرم ایں پاروں ناں رکھیا جو خرم صاحب سرائیکی شاعری اتے خاص کر سرائیکی غزل تے جدید سرائیکی کافی دا ہک سجھ ہے تے اوندے نور توں سرائیکی ادب روشن اے۔ اے ہُݨ کوئی وڈی ڳالھ نہ راہسے کیوں جو ہُݨ تاں خرم صاحب دی شاعری دا چنگا چوکھا ذخیرہ ہتھ آ چکے تے اوں تے کم وی کیتا ویندا پئے کجھ بعید نہیں جو سرائیکی، اردو، فارسی دے نال نال عربی تے ہندی کلام اساڈے سامݨے ہوسے۔

کیوں؟ تاں کیوں ایں پاروں جو جڈاں سوشل میڈیا دے ذریعے، ہتھا ہتھی یا کنوں کنی خرم دے قاری کوں خبر ملی جو خرم بہاولپوری دے کلام دا فکری تے فنی ویورا اساں کم کیتے تاں مبارک باد تے تھیسز دی کاپی دی فرمائش کئی سڄݨاں کیتی۔ ویہہ دے قریب گھر آ کے کاپی گھن وی ڳئے۔ ہک وڈی تعداد اساں توں نسخہ گھݨ آلی سامݨے آئی تاں اے مطالبہ وی زور پکڑݨ لڳ

گیا جو اینکوں چھپوایا ونجے تاں جو عشاقِ خرم کوں آسانی نال دستیابی تھی ونجے ۔ اساں وی خرم دے دیوانے تے فرمائش کرݨ والے وی خرم دے دیوانے پچھے "چُل سئیں ہݨ جلتے چُل" آلا کم ہا ۔ ۔ ۔ چلو ۔ ۔ ۔

کینویں ؟ تاں اے ہک وݙی داستاں اے ۔ انھاں ݙینھاں والد صاحب دی وفات تھئی اللہ انھاں کوں غریق رحمت فرماوے،آمین ۔ ݙکھ دی سانجھ کیتے تعزیت کرݨ حلقۂ احباب دی ہک چنگی چوکھی تعداد آئی جنھاں ہکو مطالبہ دہرایا تے نال خصوصی تعاون دا وی آکھیا۔چودھری نعیم ذوالفقار بک لینڈ آلے اشاعت و اہتمام دا ذمہ چاتا تے ماسٹر علی اصغر صاحب تے ملک حافظ محمد ندیم دا خصوصی تعاون وی قابلِ ذکر اے ۔ شہباز علی لاشاری صاحب دے توسط نال اقبال کھوکھر صاحب خرم صاحب دی کور فوٹو پینسل ورک بطور تحفہ عطا کیتی ۔ علی عمران نقوی، ڈاکٹر فیصل احمد خان تے ڈاکٹر حفیظ طاہر گھوٹیہ صاحب نال مشاورت تے مرشد عامر سجاد صاحب دیئں دعائیں دا صدقہ انوارِ خرم تساݙے ہتھ اچ ہے ۔

شعبان جھلݨ شعبانؔ
وستی چام غلام محمد جھُلݨ (تحصیل و ضلع رحیم یار خان)
0300967165

پہلا باب:

خرم بہاول پوری: احوال و آثار

ا۔ خرم بہاول پوری: احوال و آثار

ریاست بہاول پور برصغیر دے ۵٦۵ نیم خود مختار ریاستاں اچوں ستویں نمبر تے آندی ہئی جئیں دا کل رقبہ ۴۵۵۸۸ مربع کلو میٹرہا۔ ایندی بنیاد عباسی داؤد پوتریاں دے ہک سردار نواب صادق خاں اول ۱۷۳۳ء اچ قلعہ ڈِراور، راول اکھی سنگھ توں کھس تے رکھی۔ اے ریاست اپنڑے وقت ویلے دی عظیم ترین ریاست ہئی۔ ہر پاسوں سکھ امن تے قرارہا۔ رونقاں چھاں ہن۔ پاکستان نال الحاق دے بعد اے ریاست اج اوہو مقام تاں نئیں رکھدی لیکن اوں ویلے دیئں یاد گار محلات توں اساکوں ریاست دے ویلے دی تہذیب تے ثقافت بارے جاݨ سنجاݨ ضرور ملدی اے۔ کوئی وی وطن، ملک آوݨ آلے وقت کوں ڈوں اہم چیزاں عطا کریندے۔ ہک اپنڑی تہذیب و ثقافت دے سوہنڑے رنگ تے ڈوجھا شاعر تے ادیب۔ ریاستِ بہاول پور دا سرائیکی زبان تے ادب اُتے تھورا اے جو عظیم دنیائے حسن دے شاہ کار محلات دے نال نال اوں سرائیکی زبان و ادب کوں حضرت خواجہ فرید تے اُنھاں دے ہم عصر شاعر مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری عطا کیتے۔

۱.۱ ڄمݨ:

> خرم بہاول پوری مولوی احمد حسن دے گھر ۲۷۔ رمضان ۱۲۷۱ھ وچ پیدا تھئے۔ (۱)

فیض بلوچ اپنڑی کتاب "سرائیکی شاعری اچ غزل گوئی" اچ خرم بہاول پوری دے ڄمݨ دا سال ۱۸۵۵ء لکھیے۔ ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر وی حضرت مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری دے ڄمݨ دا سال ۱۸۵۵ء ہی لکھیے۔ ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر حضرت مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری دے بزرگیں بارے کجھ ایں لکھدن:

"حضرت مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری دے وڈکے
دیرہ غازی خاں دے رہݨ آلے ہن۔او بعد اچ لڈ
کے بہاول پور آ گئے۔ خرم بہاول پوری مولوی احمد حسن
دے گھر ۲۷۔ رمضان ۱۲۷۱ھ وچ پیدا تھئے۔" (۲)

حفیظ خاں وی خرم بہاول پوری دے کلام کو مرتب کریندیں ہوئیں لکھدن:

"آکھݨ کوں تاں نصیرالدین خرم بہاول پوری ۲۷۔ رمضان المبارک ۱۲۷۱ھ کوں
مولوی محمد حسن دے گھر ڄمیے۔ پر اساں اکویہویں صدی عیسوی دے آغاز اچ
انھاں دا ہک نواں جنم ڈیکھدے پئے ہیں۔ کیوں جو جڈاں وی کہیں عہدِ نو دے
لوگ اپݨی تہذیب بازیافت دے سفر تے نکلدن تاں انھاں دی تاریخ اپݨیں
اکھیں اچ شعوری تفہیم دا نواں کجل سجیندی اے تے انھاں دے لُکّے وی
نویں سِروں سامݨے آندن" (۳)

حسن میرانی خرم بہاول پوری مزار تے درج کتبہ جیڑھا جو مقیمہ خاتون صاحبہ دی طرفوں لکھوایا گیا اوں اچ خرم بہاول پوری دے ڄمݨ دی تاریخ بارے ایں بیان کریندن:

"۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ (بمطابق ۸۔ جنوری ۱۸۶۹ء
جمعہ" (۴)

خرم بہاول پوری دے پتر نعیم الدین احمد حسن اربیلہ صاحب دے کتابت شدہ مخطوطے اچ درج ہے جو خرم صاحب دی ولادت ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ بمطابق ۲۵۔ نومبر ۱۸۷۲ء درج اے۔ جڈاں جو اج جیکر ٹیکنالوجی دا سہارا گھندیں کلینڈر کوں اگاں پچھاں کروں تاں ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ، ۸۔ جنوری ۱۸۶۹ء بݨدی اے۔ نعیم احمد اربیلہ دے مطابق او ڈینہ شب ڈوشنبہ یعنی بروز سنوار سویرے چار وڄے احمد پور شرقیہ اچ ڄمیے۔ اے گالھ وی اہمیت دی حامل اے جو مخطوطے اچ اوور رائٹ یعنی دوبارہ قلم پھیریا ڈسدے جئیں اچ ۱۲۸۵ء کوں ۱۲۸۹ء بݨایا گئے۔ اے خود نعیم الدین احمد حسن اربیلہ پھیریے یا بعد اچ کہیں ایں سہو کوں سدھارݨ کاݨ جیڑھی اربیلہ صاحب توں تھئی

اے۔ ایندا شک ایں پاروں پوندے جو ۱۲۸۵ھ بمطابق ۱۸۷۲ء لکھیا کھڑے جیڑھے درست نہیں آندا۔ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء درست بݨدے۔ ممکن اے جو اربیلہ صاحب خود ڈبل قلم پھیریا ہووے تے اے وی جو کہیں بعد اچ پھیریا ہووے۔ مقیمہ خاتون دی طرفوں کیوں جو ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ بمطابق ۸۔ جنوری ۱۸۶۹ء موجود اے تاں اے سب توں وݙی دلیل اے کیوں جو ایں اچ کوئی شک شُبہ کائنی تے ہک محقق دے سوا سبھنائیں بشمول نعیم الدین احمد حسن اربیلہ ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ ہی لکھی اے جیڑھی جو ۸۔ جنوری ۱۸۶۹ء بݨدی اے ہر لحاظ نال درست تے مقدم اے۔

۱.۲ خان دانی پچھوکڑ:

خرم بہاول پوری دے وݙے ڈیرہ غازی خاں دے وسو واݨ ہن۔ تجارت دی غرض نال ہجرت کر کے بہاول پور آن آباد تھئے ہن۔ خرم بہاول پوری بہاول پور اچ ہی ڄمئے۔ محمد حسن خاں میرانؔی بیادِ نذیر علی شاہ مرحوم اچ شائع تھیوݨ والے سہ ماہی سرائیکی رسالے اچ لکھیے اپݨے مضمون بعنوان "حضرت خرم بہاول پوری" اچ خرم بہاول پوری دے وݙکیں بارے ایں لکھدن:

> "آپ دا اسم گرامی نصیرالدین ہے۔ حافظِ قرآن وی ہن۔ نسباً خان دان رند بلوچ ہن۔ آپ دے والد گرامی دا ناں مولوی محمد حسن خان صاحب ہا۔ جیڑھے دیرہ غازی خاں دے رہݨ والے ہن۔ ڈی جی خاں توں احمد پور شرقیہ آ گئے۔ ول انھاں دی اولاد محلہ کجل پورہ (موجودہ محلہ چڑی مار) بہاول پور اچ رہائش پذیر تھئی۔" (۵)

اینویں حفیظ خاں اپݨی کتاب "خرم بہاول پوری شخصیت، فن اور منتخب سرائیکی" اچ خرم بہاول پوری دے وݙکیں بارے لکھدن:

> "خرم صاحب کے دادا علی حاجی محمد خاں رند بلوچ کا ڈیرہ غازی خاں میں قالینوں کا کاروبار تھا۔ بعد میں وہ بہاولپور منتقل ہوئے اور پھر یہیں کے ہو کر رہ

گئے۔ اُن کی ذہانت اور راست بازی کا چرچا ہوا تو امیر بہاول پور نواب محمد بہاول خاں رابع (پیدائش ۱۸۳۷ء وفات ۲۵ مارچ ۱۸۶۶ء) نے انہیں معقول مشاہرہ پر قاضیِ شہر مقرر کرنے کا عندیہ دے دیا۔ حاجی صاحب نے پیشکش تو قبول فرمالی مگر معاوضہ وصولنے سے انکار کر دیا۔ اسی طرح جب خرم کے والد مولوی محمد حسن نے بطور مدرس تنخواہ لینا شروع کی تو حاجی علی محمّد نے اپنی بیگم کو سختی سے حکم دیا کہ محمد حسن کی تنخواہ سے گھر کا خرچ مت چلاؤ اور ان کی آمدنی گھر کی باقی آمدنی سے علیحدہ رکھو کیوں کہ اس شخص نے علم کو بیچا ہے جو کہ گناہ کے زمرے میں آتا ہے۔ یہ ایسی کڑی تربیت کا نتیجہ تھا کہ اپنے علمی قد کاٹھ کے سبب خرم کے والد بعد میں نواب صادق خان رابع (پیدائش ۱۱۔ نومبر ۱۸۶۱ء وفات ۱۔ فروری ۱۸۹۹ء) کے اتالیق مقرر ہوئے اور یوں بہاولپور چھوڑ کر احمد پور شرقیہ میں سکونت اختیار کر لی جہاں ۲۷۔ رمضان ۱۲۷۱ھ کو نصیر الدین پیدا ہوئے" (۶)

۱.۳ وضع قطع:

خرم بہاول پوری دے نین نقش تکھے، سانول سلونا رنگ، ہشاش بشاش طبیعت، شرعی ڈاڑھی، چٹیاں سوہنٹیاں چمکدیاں اکھیں، پورا پورا قد نہ ہی ڈرگھیل تے نہ ہی بڈو، ہمیش سرائیکی مہاندریں وانگوں ہتھ اچ ڈانگ دور پرے توں وڈی رعب آلا تے حسن آلا جوان لگدا ہا۔ خرم بہاول پوری دے حلیے بارے محمد حسن خان میرانی لکھیندن:

> "سانولا رنگ سفید مقطع داڑھی، چہرہ مہرہ بہت وجیہہ اور بارعب تھا۔ قدمیانہ، جسم کسرتی، آنکھیں روشن، سر پر پگڑی باندھتے تھے۔ شلوار یا کبھی تہ بند کے ساتھ ڈھیلا کرتا پہنتے۔ ہاتھ میں عمدہ چھڑی رکھتے تھے۔ آپ کے چلنے کی رفتار سے ایسے معلوم ہوتا تھا کہ ایک بڑی شخصیت چل رہی ہے۔ عموماً نگاہ نیچی رکھتے۔ کسی سے ملنے کا انداز بڑا خوش کن ہوتا تھا" (۷)

حضرت خرم بہاول پوری سوہݨے تے من بھانوݨے چہرے دے مالک ہن۔ خواجہ صاحب توں چنداں ورھیاں چھوٹے ہن پر اے ناں "خرم بہاول پوری" خواجہ صاحب نے ہی انھاں کوں عطا کیتا۔ حفیظ خاں خرم بہاول پوری دے حُلیے اتے خواجہ صاحب توں ملݨ آلے ناں بارے ایں لکھیے:

"سانولا رنگ درمیانہ قد بُت، سر اور داڑھی کے بال سفید، ڈھلی ڈھلائی سفید پوشاک یعنی عمامہ، کرتا اور تہ بند، پاؤں میں نوکدار ریاستی کُھسہ، ہاتھ میں عصا، گفتار میں کڑاک، طبیعت میں بے نیازی، لبوں پر خفیف سی مسکان، پیشانی پر بل، سرائیکی ریاست بہاولپور کی، فارسی میں محاورہ مضبوط، اردو جان کمپنی کے زمانے کی، مصائب سے آزردہ مگر اپنے عہد شباب میں نواب بہاولپور صادق محمد خان عباسی کے ہاں تشریف فرماخواجہ غلام فرید سے اس بظاہر ہنستے مسکراتے شاعر نے نام پایا بھی توکیاپایا۔۔۔۔ خرم بہاولپوری" (۸)

۱.۴ تعلیمی پندھ:

خرم بہاول پوری جیڑھے ویلے بلپݨ اچ ہن اوں ویلے دی فضا ایں طرح دی ہئی جو ہر بال کوں دینی تعلیم ڈِتی ویندی ہئی۔ باقاعدہ اداریاں دی بجائے عموماً بنیادی تعلیم گھر اچ ہی ڈِتی ویندی ہئی۔ خرم بہاول پوری کم عمری اچ ہی قرآن پاک حفظ کر گھدا۔ عربی تے فارسی دی تعلیم وی حاصل کیتی۔

"خرم بہاول پوری دس برس کی عمر میں قرآن پاک حفظ کر لیا۔ اس کے بعد آپ نے عربی فارسی کی تعلیم حاصل کی۔ آپ عربی اور فارسی کے بہت بڑے عالم تھے" (۹)

خرم بہاول پوری تعلیم بھانویں جو والد توں حاصل کیتی لیکن تعلیم دے بعد رندانہ طبیعت وی حالات تے وراثت اچ ملی۔ ایں حوالے نال حفیظ خان لکھدن:

"خرم بہاولپوری نے اگرچہ دس برس کی عمر میں قرآن پاک حفظ کرلیا، عربی

فارسی بھی اپنے والد مولوی محمد حسن سے پڑھ لی لیکن اس خاندانی انا، وقار اور
خودداری کا کیا کرتے ہیں کہ جس کے پاسِ خاطر نے انہیں مصلحت پسندی
سے کہیں دور بے خوف آزاد منش اور رندانہ صفت بنا دیا۔"(۱۰)

ایں سب دے باوجود خرم بہاول پوری نہ صرف تعلیم حاصل کیتی بھل جو مدرس دے فرائض وی سر انجام ڈیندے رہیے۔ تعلیم و تدریس نال وابستہ رہیے۔ صاحبِ وضع ہووݨ دے نال نال صاحبِ علم تے صاحبِ شرع وی ہن۔

۱.۵ شادی:

خرم بہاول پوری بہاول پور اچوں ہک مِنّے تِنّیے عالمِ دین دی دھی نال شادی کیتی۔ جڈاں جو انھاں دے پوترے معین خان دا آکھݨ ہے جو خرم بہاول پوری نے ترائے شادیاں کِتیاں ہن۔ فرحت اسماعیل اپݨے ایم۔ اے سرائیکی دے مقالے اچ خرم بہاول پوری دی شادی بارے ایں لکھیے:

"بہاول پور دے ہک عالم دین دی دھی غلام جنت بی بی نال شادی کیتی"
(۱۱)

خرم بہاول پوری دی شادی بارے حفیظ خان وی اپݨی کتاب اچ ہک جا لکھدن شادی کیتے محرری دی نوکری چھوڑ ڈِتی کیوں جو شادی کیتے انھاں کوں ادارے توں چُھٹی نہ ملی۔ اقتباس ڈیکھو:

"چونکہ محرری اس وجہ سے چھوٹی کہ اپنی شادی پر بھی محکمہ رخصت دینے سے
انکاری تھا۔ لہذا نوکری چھوڑ دی اور بہاول پور کے ایک عالمِ دین کی دختر غلام
جنت بی بی سے شادی کرلی" (۱۲)

خرم بہاول پوری دی شادی بارے انھاں دے پوترے معین خان دے آکھݨ کوں حفیظ خاں

اپݨی کتاب اچ ایں بیان کیتے:

"خرم بہاول پوری کے پوتے خان معین کا کہنا ہے کہ انہوں نے دو شادیاں کیں لیکن ولی اللہ اُحد کے مطابق خرم صاحب نے شادیاں تو تین کی لیکن اولاد صرف پہلی بیوی سے ہوئی"(۱۳)

۱.۶ ابتدائی شاعری:

خرم بہاول پوری جیڑھی فضا اچ پروان چڑھے او ہک علمی ادبی فضا ہئی۔ گھر اچ انہاں کوں علمی ادبی تے سخن فہمی دا ماحول ملیا۔ بلپݨ اچ ہی شعر آکھݨ شروع کر ݙتے۔ ݙاہ باراں ورھیاں دی عمر اچ سوہݨے تے سلوݨے شعر انہاں آکھݨ شروع کر ݙتے۔ خرم بہاول پوری شاعری دی ابتداء فارسی شاعری توں شروع کیتی، فارسی شاعری اچ انہاں دا چنگاں چوکھا کلام ملدے۔ ایندے نال نال انہاں کافی دیر تک اردو شاعری کیتی۔ اے او ویلہ ہا جڈاں غالب جہے نابغہ شاعر اردو غزل کوں مقامِ عروج توں ٹیں گھن تے ویندے پئے ہن۔ خرم دی فارسی تے اردو غزل نہایت مضبوط تے توانا ہے۔ حفیظ خاں لکھدن:

"خرم صاحب نے بچپن ہی سے شاعری شروع کر دی شعر و سخن سے طبعی مناسبت کے سبب عالمِ کی جانب قدم بڑھاتے ہی فارسی اور اردو میں شعر کہنے لگے۔ انہوں نے محض طبع آزمائی ہی نہیں کی بلکہ جملہ اصنافِ سخن میں نام بھی پیدا کیا آپ نے صرف چودہ برس کی عمر میں فارسی قصیدہ لکھا جس کا مطلع تھا"

عنبریں زلف کہ رشک مشک تاتار آمدہ
عالمے خم از کمندش را گرفتار آمدہ(۱۴)

اینویں ہی خرم بہاول پوری اردو اچ وی کمال دی شاعری کیتی اے۔ خرم دی جوانی ویلے ہک طرح مصرع ݙتا گیا خرم بہاول پوری اوں تے اردو دی ہک کمال غزل آکھی جیڑھی جو سݨ سٹیج اے جو نمایاں رہی ہئی۔ پہلے طرح مصرع تے ول غزل دی چس چاؤ:

طرح مصرع:

ع در محبوب پہ پہنچے تو یہ لکھا دیکھا

آئینہ خانہء وحدت میں جو کل جا دیکھا
لاکھوں جلووں میں عیاں ایک ہی جلوہ دیکھا
ساری دنیا میں رواں ایک ہی سکہ پایا
سارے عالم پہ محیط ایک ہی نقطہ پایا
ایک ہی رنگ میں ڈوبا ہوا پایا سب کو
ایک ہی شان میں ہر شان کا نقشا پایا
آنکھ بھی ہو تو نظر آئے وگرنہ ہم نے
شاید غیب کا ہر چیز میں جلوہ دیکھا
کشتگانِ نگہِ ناز کا یہ مقتل ہے
"درِ محبوب پہ پہنچے تو یہ لکھا دیکھا"
اس قدر محوِ تماشائے خودی تھا خرمؔ
جس طرف آنکھ اُٹھی اپنا تماشا دیکھا(۱۵)

خرم بہاول پوری والد صاحب دے آکھݨ تے فارسی اردو دے نال نال سرائیکی اچ شاعری شروع کر ݙتی۔ سرائیکی شاعری دیئں تقریباً سبھنائیں صنفاں اچ شعر آکھیے۔ کافی تے غزل اچ اپݨا لوہا منوایا۔ انھاں دی غزل دے زمانے تے فنی پختگی پاروں انھاں کوں سرائیکی غزل دا "ݙاݙا آدم" آکھیا ویندا پئے۔ خرم بہاول پوری دی غزل، غزل دی تعریف تے شرائط اُتے ہر لحاظ نال مکمل تے پوری ہے۔ برگیڈیر سید یر نذیر علی شاہ لکھدن:

"خرم صاحب نال مل کے تے انھاں دا کلام سݨݨ دے بعد معلوم تھیندے
جو او جنھاں کوں سعدیؔ، حافظؔ، سوداؔ یا داغؔ آکھیا ویندے کجھ اینجھی ہی شان و شوکت
تے حال حُلیے دے بزرگ ہوسن" (۱۶)

خرم بہاول پوری سرائیکی اچ جیڑھے ویلے لکھݨ شروع کیتا تاں اوائل اچ ہی وکھرپ تے نویکلپ انھاں دا خاصہ ریہا۔ انھاں دیئں منڈھیلیں غزلیں اچوں ہک غزل تبرک دے طور تے پڑھو۔ اینکوں یادِ رفتگاں اچ وی منڈھلے نمبر تے پیش کیتا گئے:

ہر کوئی دل کوں ہٹکݨ والا
اوڑک ایہہ مل کھڑی مکُالا
جیڑھی اپݨے وس نہ ہووے
کملا اے جہیں دل کوں بھا لا
لکھ جند ہوندی گھول گھتیندی
ہک شودی کیڑھا مالا
کہیں ویلے تاں ڳل چا لیسی
ایہو دل دا کوڑا خیالا
ڈکھڑے در بھن بھن پئے آون
سکھڑیاں دا گیا نکل ڈوالا
اوندیاں ٹھڈڑیاں وائیں وی خرمؔ
ساڑݨ جیویں ککر پالا (۱۷)

۱.۷ ملازمت:

اجو کا دور ہووے تے بھانویں پچھوکا ہر عہد وچ مرد کوں گھر چلاوݨ کاݨ کشالے کرݨے پن۔ ریاست بھانویں جو امیر ہئی لیکن سب نواب صبح صادق وانگوں تاں کائنا ہن۔ خرم بہاول پوری ہک خود دار شخص ہا ایں پاروں کئی ملازمتاں کیتاں ہن پر کیتھائیں وی نہ ٹک سڳئے۔ کتھائیں

خوشامد نہ کرݨ پاروں بیزاری تھئی کِتھائیں شادی کیتے چھٹی نہ ملݨ تے نوکری چھوڑی،کوئی ملازمت ملی تاں طبیعت اوں تے نہ بݨی،کِتھائیں تبادلہ نہ تھیوݨ تے ملازمت ویندی رہی،کِتھائیں افسر شاہی توں تنگ تھی کے استعفیٰ ڈِے ڈِتا۔کِتھائیں ایں پاروں ملازمت چھوڑی جو اتھاں خرم دی تربیت دے خلاف کم ہا۔ہک آزاد منش تے شاعرانہ طبیعت کِتھائیں انھاں کو پابند نہ کر سگی۔ ایں پاروں انھاں کِتھائیں وی ٹِک کے کم نہ کیتا۔حسن خاں میرانؔی لکھدن:

"پہلے آپ توشہ خانہ سرکاری بہاول پور اچ اہل کار(کلرک)ہن۔۱۹۲۲ء دے نیڑے تیڑے عدالتِ عالیہ(ہائی کورٹ) اچ محافظ مقرر تھئے۔تنخواہ چالیہ روپے ماہوار ہئی۔اے سدھ نہیں جو کیڑھی تاریخ کوں ریٹائر تھئے۔" (۱۸)

جڈاں جو حفیظ خاں خرم بہاول پوری دی ملازمت بارے کجھ ایں طرح بیان کریندن:

"خرم دی ساری حیاتی معاشی جدوجہد اچ گزر گئی۔کڈاہیں محکمہ چونگی اچ پندرہ روپے ماہوار دا ملازم،کڈاہیں ڈاہ روپے دا معلم،جیل خانے اچ جمع داری،توشہ خانے دی نگرانی تے ول عباسیہ ہائی اسکول احمد پور شرقیہ اچ پنجاہ روپے ماہوار تے مدرس دی نوکری۔چونگی محرری ایں پاروں چُھٹی جو اپݨی شادی تے محکمہ اجازت ڈیوݨ توں انکاری ہا۔شادی دے بعد ہک دوست دے وسیلے نال افریقہ اچ پنج سو روپے دی ملازمت دی پیشکش تھئی پر والد صاحب اجازت نہ ڈِتی۔محمدی برادران کول پچی روپے ماہوار دی ملازمت ایں پاروں چھوڑی جو مزاج کوں نہ بھائی۔جیل دی جمع داری ایں پاروں چُھٹی جو تبادلے دی عرضی بھیجی تاں او قبول نہ تھئی۔توشہ خانہ دی ملازمت سرکار توں زیادہ افسر دی ذاتی ملازمت ہئی۔تاں ولا بھلا خرم کِھتاں ٹکدا ہا۔ ایں پاروں استعفیٰ ڈِے ڈِتا۔چیف کورٹ بہاول پور اچ چالیہ روپے ماہوار ایں پاروں چھوڑی جو اتھاں دا ماحول تربیت کوں نہ بھاندا ہا جیڑھی جو ڈاڈا دے ہتھوں پکی تھی چکی ہئی۔" (۱۹)

خرم بہاول پوری جید عالم فاضل ہن انھاں کوں قرآن پاک نال بلا دی محبت ہئی ۔تلاوت اتنی کثرت نال کریندے ہن جو ہکی رات اچ قرآن پاک دا ختم کریندے ہن ۔قرآن پاک دی تلاوت کریندے ویلے انھاں تے رقت طاری تھی ویندی ہئی ۔پاک پروردگار دے ڈر توں کئی کئی گھنٹے روندے رہ ویندے ہن ۔خرم بہاول پوری دا مذہبی مطالعہ وسیع ہا۔خرم علم و ادب تے دینی کتب دا ہمیش مطالعہ کریندے رہ ویندے ہن ۔بھانویں جو خرم حسن پرست ہن ول وی اونیک متقی تے پرہیز گار ہن ۔حفیظ خان لکھدن:

"تمام تر بزم آرائیاں، زندہ دلی تے حسیناواں دی چاہ دے باجود خرم بنیادی طور تے نیک طبع تے پرہیز گار انسان ہن ۔انسان دوست، حساس تے کئی زبان دے قادرالکلام شاعر ہووݨ دے علاوہ خرم صاحب کوں اوں عہد دے عالماں فاضلاں اچ ڳݨیا ویندے انھاں دا مذہبی مطالعہ وسیع تے عمیق ہا۔لوکاں کوں فہائشاں کریندے ہن جو آخرت کیتے تیاری کرو اے دنیا فانی اے، کجھ باقی نہ راہسے۔ قرآن پاک پڑھدیں ہوئیں رقت طاری تھی ویندی ہئی کئی واری اینویں تھیا جو ہکی رات اچ ہی قرآن پاک دا ختم پڑھ گھدا۔ خرم دی ڈوہتری حشمت آرا بیگم دے مطابق ہک دفعہ انھاں دے والد خرم نانا کوں شوخی نال آکھیا، تساں ہکی رات اچ قرآن پاک نیوہے پڑھ سگدے۔ اے ڳالھ سݨ کے خرم جوش اچ آئے تے ساری رات کھڑے تھی کے قرآن پاک ختم کر گھدا"(۲۰)

۱.۸ پھُل دھاڳے دی روایت:

خرم بہاول پوری دی ڈوہتری حشمت حسن آرا بیگم دے مطابق خرم صاحب پھُل دھاڳے دا کم وی کریندے ہن ۔یا ایں آکھوں جو لوگ خود انھاں کول پھُل دھاڳے کیتے آندے ہن ۔خرم بہاول پوری دے چہݨ آلے جُگ جہان اچ آباد ہن ۔ خرم جتھاں ونڄن ہا لوکاں دا ہک جہان جمع تھی ویندا ہا۔خرم کوں مرشد وانگوں گھوڑی تے بلہا کے مخلوق مریدیں وانگوں جلوس دی

شکل اچ نال نال ٹُردی ہئی ویندی ۔ حشمت آرا دے مطابق خرم تعویذاں بارے چالیہ دے قریب کتاباں لکھیاں ہن ۔ حفیظ خان لکھدن:

"عالِم دین دی حیثیت نال خرم دا شُہرہ تاں دور پرے توڑیں ہا پر الہ آباد (لیاقت پور) اچ انھاں دے اٹ بگٹت دیوانے ہن ۔ خرم جڈاں کڈاہیں اُتھاں ویندے ہن تاں انھاں دے استقبال سانگھے جُمل جہان کٹھا تھی ویندا ہا۔ انھاں دے مداح انھاں کوں گھوڑی تے بِلہا تے انھاں دے پچھوں پچھوں جلوس دی شکل اچ ٹُردے ہن یا انھاں کوں مونڈھیاں تے چا تے گھر گھن ویندے ہن ۔ خرم صاحب دی ڈوہتری حشمت آرا کے مطابق اوکئی مرضاں دی شفا سانگھے تعویز ڈیندے ہن تے وظائف وی ڈسیندے ہن ۔ مرنْ ویلے خرم صاحب اپنْے ہتھ نال لکھیاں نیڑے تیڑے چالیہ کتاباں چھوڑیاں ۔ جنھاں اچ بے شمار بیماریاں دے ہزاراں تعویز، وظائف تے انھاں دے استعمال دا طریقہ لکھیا ہویا ہے ۔" (۲۱)

خرم بہاول پوری دیئں کرامات بارے سینکڑاں واقعات کتاباں اچ درج ہن ۔ جنھاں اچوں ہک اہم واقعہ ایں ہے جو خرم صاحب ہک واری احمد پوروں بہاول پور ونجݨ کانڑ ذال بالاں سودھے نکھتے پر گاڈی نکل گئی ۔ ایڈوں بارش وس پئی، بال رووݨ پئے گئے تاں خرم صاحب انھاں کوں اکھیں بند کر کے بہاول پور پچا ڈِتا ۔ بھانویں جو اے داستانوی گالھ اے پر تاریخ دیئں کتابیں اچ وی موجود اے ۔

"خرم ہک وری اپنْے ذال بال نال احمد پور شرقیہ توں بہاول پوری آئے اسٹیشن تے کوئی سواری نہ ملی تے رات وی چنگی بھلی تھی گئی ۔ خرم بالاں سودھا پیدل اپنْے گھر کجل پورہ ٹُرپیا۔ بارش تھیندی کھڑی ہائی ایں پاروں سڑک تے گپ تے تلکݨ ہئی ۔ کجھ پرے گئے بال رووݨ لگ گئے ۔ پیدل ونجݨ اوکھا تھی گیا۔ خرم صاحب انھاں کوں تسلی ڈِتی تے آکھیا جو گھبراوو نہ بس اکھیں بند کر کے تھوڑی دیر ٹُردے رہو، ہݨْ گھر آویسے ۔ خرم دے ذال تے بالاں

اینویں ہی کیتا۔ کجھ دیر ٹراݨ دے بعد خرم صاحب آکھیا اکھیں کھولوانھاں
کھولیاں تاں گھر سامݨے ہا" (۲۲)

ایندے علاوہ وی کئی ہِبے کراماتی تے داستانوی واقعات ملدن۔جنھاں اچوں فیل تھیوݨ آلی بالڑی دی نشابر کامیابی تے بارش نہ تھیوݨ تے لوکیں خرم بہاول پوری توں دعائیں دیاں درخواستاں کیتیاں، انھاں دعا کیتی تے ترائے ڈینھ بارش وسدی رہ ڳئی خاص طور تے اہم ہن۔

۱.۹ کلامِ فرید نال محبت:

خرم بہاول پوری کوں خواجہ فرید تے کلامِ فرید نال ڈاڈھا عشق ہا۔ خواجہ صاحب بھانویں جو خرم بہاول پوری توں چھڑا ڈہا کا ڈیڈھ ڈہا کا وݙے ہن ول وی خرم صاحب انھاں کوں اپݨا مرشد منیندے ہن تے انھاں دے کلام کوں بطورِ صنعتِ تضمین وی ورتیندے ہن تے انھاں دے کلام دے ݙس وی ݙسیندے ہن۔

صدقے پیر کوریجے توں جیں
غیروں ساڈی دل اُکائی
"ہک ہے ہک ہے ہک ہے ہک ہے"
ول ول پیا مرشد چتوائی (۳۲)

خواجہ پیر فریدݨ سئیں دا کلام خرم بہاول پوری خود وی ڳاندے ہن تے اکثر گلوکاراں کوں سݨ کے وجد اچ آویندے ہن اوں ویلے انھاں دی حالت ݙیکھݨ آلی ہوندی ہے۔ راڳاں دا علم بخوبی ڄاݨدے ہن۔ خواجہ صاحب دا کلام ڳاوݨ والیں کوں روک روک کے اصلاح کریندے ہن۔ کلام کوں فنی تقاضیاں نال ڳاوݨ فنکار دا حُسن ہوندے۔ خرم بہاول پوری کیوں جو ماہرِ علمِ موسیقی ہن ایں پاروں بہاول پور آیا ہر فنکار انھاں کوں ملݨ آندا ہا تاں جو انھاں کوں کلام سݨا کے صحتِ گائیکی توں سونہاں تھی ونڄے۔ خرم بہاول پوری وی ہر ہک دی دل نال رہنمائی کریندے ہن۔ محفلِ سماع نال دلی محبت تے انسیت رکھیندے ہن۔ محمد دین قوال دیاں قوالیاں سݨ کے

ڈاڈھے خوش تھیندے ہن۔ باقاعدہ خود وی آندے ہن تے باقی سنگتیاں کوں وی گھن آندے ہن۔ حفیظ خاں لکھدن:

"اینویں سماع دیں محلفاں اچ خرم اکثر وجد اچ آویندے ہن تے خود توں وی بیگانے تھی ویندے ہن۔ مولوی منظور احمد دے مطابق محلہ قاضیاں "مدرسہ فیض رساں بہاول پور" اچ ہفتے دے ݙینھ قوالی تھیندی ہئی ڈاکٹر حفیظ تے دبیر الملک مولوی عزیزالرحمن کول وی باقاعدگی نال محافلِ سماع منعقد تھیندی ہئی۔ دبیر الملک اوں ویلے دے معروف ترین قوال محمد دین کوں روزانہ قوالی سٹاوݨ تے لاتی کھڑے ہن جو رات کوں قوالی سٹائی کرݨ۔ انھاں ساریاں محفلاں دے روح رواں خرم بہاول پوری ہوندے ہن۔ جیڑھے نہ صرف اہتمام نال شریک تھیندے ہن بھل جوہئے حاضرین دی موجودگی کوں ولولہ خیز بݨا ݙیندے ہن" (۲۴)

۱.۱۰ موسیقی دا شوق:

خرم بہاول پوری کوں موسیقی نال وݙا عشق ہا۔ موسیقی دا علم وی بے بہا ہا تے گاندے وی شوق نال ہن۔ خرم دے ڈینٹل ڈاکٹر یار ہوندے ہن ڈاکٹر حفیظ خان محلہ ٹونکیاں اچ انھاں دے گھر ہک موسیقی دا کمرا ہوندا ہا اتھاں ویندے ہن۔ مولوی منظور احمد تے پیرزادہ تاج الدین وی اتھاں آندے ہن۔ خرم صاحب ہک سنگتی مولوی منظور احمد دے مطب تے آبہندے ہن۔ ہک وݙا اُچا تنبورہ وچیندے ہن۔ تنبورے دی تاݨ تے آپݨیاں کافیاں، غزلاں، نظماں تے چوکڑیاں گاندے ہن جو محفل تے سحر طاری تھی ویندا ہا۔

"خرم صاحب کوں نہ صرف موسیقی نال چاہ ہا بھل جو فنِ موسیقی دے اسرار و رموز نال وی مکمل آگاہی رکھیندے ہن۔ راگاں تے مکمل دست رس پاروں او اپݨیں کافیں کوں راگاں اچ ترتیب ݙیندے ہن تے اینویں ہر کافی دے نال اوندے راگ داناں وی لکھ ݙیندے ہن جو جئیں اچ کافی ترتیب ݙتی

ویندی ہئی یا جنّیں اچ آسانی نال گائی ونج سگیندی ہئی۔آپ دا زیادہ تر کلام راگ بھیرو،آسا، تلنگ، جوگ تے درباری اچ ترتیب ڈِتا گیا ہے۔ایہے اواسباب ہن جنّیں پاروں خرم بہاول پوری دا کلام علمی غنایت اچ اپنڑیں مثال آپ ہے۔موسیقاراں کوں خرم دی کافی، غزل یا نظم کیتے کہیں وی دھن بنڑاونڑ دی لوڑ نہیں آندی بھل جوخود بخود سُراں اچ ڈھلدے ویندے ہن"(۲۵)

۱.۱۱ حلقۂ احباب:

خرم بہاول پوری ہک میل ملاپ آلا جوان ہا۔اوندی سنگت صرف ہک شہر تئیں نہ ہئی بھل جوکئی شہراں ریاستاں اتے ملکاں اچ نہ صرف انھاں دے یار دوست ہن بھل جو مریدین دی ہک وڈی تعداد ہئی۔کیوں جو خرم ہک جید عالم فاضل تے ٹور آلا جوان ہا ایندے مراسم وڈے وڈے عہدیاں دے افسراں نال ہن۔محمد نعیم الدین احمد اربیلہ،سابق چیف جج محمد سراج الدین، محمد فاضل۔ نذیر علی شاہ سنویں لوک انھاں دا حلقہ ء احباب اچ ہن۔فرحت اسماعیل اپنڑے ایم اے سرائیکی دے مقالے اچ لکھدی اے:

"خرم دے حلقہ احباب اچ وزیر تعلیم میجر شمس الدین،چیف جسٹس بہاول پور سر عبدالقادر، ملٹری سیکرٹری امیر آف بہاول پور، برگیڈیر سید نذیر علی شاہ،چیف جج محمد سراج الدین تے محمد فاضل سیکرٹری سفارت خانہ وزارت افغانستان جئیاں شخصیات شامل ہن"(۲۷)

۱.۱۲ شجرہ حضرت خرم بہاول پوری:

خرم بہاول پوری دے جدِ امجد مولوی محمد اسمٰعیل ہن۔انھاں دی اولاد دے ناں اے ہن:

۱۔مولوی محمد یار ۲۔مولوی محمد محسن ۳۔مولوی محمد عاصم ۴۔ مولوی غلام محمد عرف گامنڑ خاں

خرم بہاول پوری دے ڈاڈے داناں مولوی محمد محسن رندا ہا۔محمد نعیم الدین احمد مخطوطے اچ لکھدن:

"ہمارا خاندان قوم کا رند بلوچ ہے۔ جو اقوامِ بلوچ کے تمام
شاخوں کا سردار ہے اور ہمیشہ ہر جگہ علمی روحانی لحاظ سے
قابلِ احترام رہا ہے"

خرم بہاول پوری دے والد داناں حافظ حسن ہا تے انھاں دے چاچے داناں محمد محسن ہا۔ بشمول خرم بہاول پوری پنج بھرا ہن۔ جنھاں وچوں خرم ترتیجھے نمبر تے آندے ہن۔ ہیٹھ ڈِتے گوشورے اچ وضاحت ڈِتی ویندی پئی اے:

مولوی محمد محسن رند (ڈاڈا)

حافظ محمد حسن رند (والد)

کجھ محققین خرم بہاول پوری دے والد داناں احمد حسن لکھیے تے کجھ نے محمد حسن لکھیے۔

انھاں دے پُتر

۱۔ظہیر الدین حسن ۲۔بشیر الدین حسن ۳۔نصیر الدین حسن ۴۔نذیر الدین حسن

۵۔امیر الدین حسن

۱.۱۳ خرم بہاول پوری دی اولاد:

خرم بہاول پوری ترائے شادیاں کیتاں پر اولاد پہلی گھر آلی توں تھئی۔ خدا دی رضا جو خرم دی آل زیادہ جیوت کائنی۔ لڑکپݨ اچ، بلپݨ اچ جڑاں جو چند ہک جوانی اچ اجل دا شکار تھی گئے۔ خرم بہاول پوری دی وفات ویلے صرف انھاں دی اولاد اچوں ہک دھی تے ہک پتر ہی زندہ حیات ہن۔ اولاد دا اتنا زیادہ اللہ سائیں دا ڈیوݨا اتے عین شباب تے جوانی اچ کھس گھنڑا خرم کوں بڈھا کر ڈِتا۔ خرم بہاول پوری دی آل اولاد اچوں سرائیکی وسیب دے ڈوں شہراں اچ اجاں وی کجھ موجود ہن۔

"خرم صاحب ترائے شادیاں کیتاں ہن۔ اے انج جو اولاد صرف پہلی بیوی
توں تھئی یعنی جو تیراں بال۔ جنھاں اچ ست پتر تے چھی دھیریں ہن۔ پر

انھاں اچوں یارھاں پال انھاں دی اپنی حیاتی اچ ہی داغِ مفارقت ڈے
گئے ۔ اینویں خرم بہاول پوری صاحب دی وفات دے وقت صرف ہک پتر
منشی نعیم الدین تے ہک دھی ہی زندہ ہن ۔" (۲۷)

خرم بہاول پوری کوں رب تعالیٰ تیرھاں پال عطا کیتے جنھاں اچ ست پتر تے چھی دھیریں شامل ہن ۔ باقی اوائل عمری اچ ہی پاک مولا واپس سڈ گھدے ۔ ہک روایت اچ ہک پتر تے ہک دھی زندہ بچے جڈاں جو بئی روایت اچ ڈوں پتر تے ہک دھی زندہ بچے ۔ انھاں دے ناں اے ہن ۔

۱۔ محمد نعیم الدین احمد (وڈا پتر) ۲۔ محمد مقیم (چھوٹا پتر) ۳۔ مقیمہ بی بی (دھی)

منشی نعیم الدین دا پتر ہا معین خان

مقیمہ بی بی دی دھی ہئی بیگم حشمت آراء

جڈاں جو محمد نعیم الدین احمد دے کتابت شدہ مخطوطے اچ درج شجرہ نسب اچ خرم بہاول پوری دے ڈو پتر محمد سلیم تے احمد حسن وی کجھ ڈھیر عرصہ جیوت رہیے شادی وی تھئی جڈاں جو اولاد نہ تھئی ہئی ۔ خرم بہاول پوری دے وڈے بھرا مولوی ظہیر الدین محکمہ انہار اچ ضلع دار ہن ۔ خرم دے ڈوجھے بھرا مولوی بشیر الدین محکمہ تعلیم اچ ملازم ہن ۔ ول خرم دا نمبر آندے تے خرم دے بعد انھاں دے ترئجھے بھرا مولوی نذیر الدین ہن ۔ جیڑھے جو انتہائی ذہن ترین آدمی ہن ۔ انھاں انگریزی زبان اچ ڈوں کتاباں لکھیاں جنھاں دے عنوان بالترتیب فزیالوجی تے ہائیجین ہن اے ۱۹۳۲ء اچ تحریر کیتاں گیاں ۔ اے کتاباں میٹرک دے وچ پڑھائیاں وی ویندیاں رہ گین ۔ خرم دے چوتھے بھرا دا ناں امیر الدین ہا ۔ اے بنیادی طور تے نابینا ہن ۔ اے اردو زبان دے چنگے شاعر ہن ۔ جنھاں دا کلام چھوٹے رسالیاں دی شکل اچ حصہ اول، دوم تے سوم چھپ چکے ۔

انھاں بہاول پور اچ پہلا بلائنڈ اسکول بݨایا جیڑھا بعد اچ حکومت بہاول پور اپݨے قبضے اچ گھن گھدا۔ ایں شاعر دی نعت مشہور تھئی جیندا مطلع کجھ ایں ہے:

حضوری میں مجھ کو بلا لو محمد
اور اپنا مقرب بنا لو محمد(۲۸)

۱.۱۴ وفات:

کیفی جام پوری "سرائیکی شاعری" اچ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری دی وفات بارے ایں لکھدن:

"یہ عالِم اور قلندر صفت شاعر ۲۔ صفر ۱۳۷۱ھ کے دن زندگی سے مسکرا مسکرا کر لڑتا ہوا اس نازک دنیا سے کوچ کر گیا۔ اور بزرگانِ سلف کی یہ آخری نشانی بھی آنکھوں سے اوجھل ہو گئی۔

تا سحر وہ بھی نہ چھوڑی تو نے اے صبا
یاد گارِ رونقِ محفل تھی پروانے کی خاک!

رحلت کے وقت ان کی عمر چھیانوے برس چار ماہ اور چار دن تھی"(۲۹)

جیکر اساں کلینڈر کوں اگاں پچھاں کر کے ڈیکھوں تاں اے نومبر دا چھیکڑ تے اکتوبر دا شروع ۱۹۵۱ء ہی بݨدی اے۔ جڈاں جو محمد نعیم الدین احمد اربیلہ دا آکھݨ اے جو:

"حضرت خرم صاحب نے بہاول پوری زبان پر جب محققانہ مبسوط نظر ڈالی تو انھوں نے اس زبان میں اس قدر مزا پایا کہ فارسی زبان میں لکھنا ہی چھوڑ دیا اور تقریباً چوراسی برس کی عمر میں اس دارِ فانی سے رحلت فرما گئے اور دل دادگان شاعری کو اپنا سوگوار چھوڑا۔"(۳۰)

جیکر حساب کتاب لایا ونجے تاں ہجری تقریباً سو سال دے عیسوی ستانوے سال بݨدن۔ پر اے باراں سال دا فرق بہوں سارے سوال پیدا کریندا پئے۔ محمد نعیم الدین احمد اربیلہ اوں ویلے لکھدا پئے جئیں ویلے خرم کوں رحلت کیتے ہک ڈہاکا بمشکل لنگھیا ہا۔ اربیلہ صاحب چوراسی سال جڈاں جو انھاں توں پنج وریہاں پچھوں سائیں کیفی جام پوری صاحب چھیانوے سال دی عمراں ڈسیندے پن۔ ڈوہائیں معتبر تے جید حوالے ہن۔ اینویں خرم صاحب دی وفات بارے وی محمد نعیم الدین احمد اربیلہ دے کتابت شدہ مخطوطے کجھ ایں درج ہے جو"۲۔ صفرالمظفر ۱۳۷۱ھ بمطابق ۳۔ نومبر ۱۹۵۱ء بروز ہفتہ ۴ وجے ڈیںہ بہاول پور کچل پورہ اچ انھاں وصال پاتا۔" خرم بہاول پوری دی قبر دے کتبے تے درج قطعے توں کیا تاریخ نکلدی اے پہلے قطعہ پڑھو:

چھپ گیا ماہتاب شعر و سخن
بزم انجم کا جان آج اُٹھا
آج محزوں حسن ہے ہر شاعر
شاعر خوش بیان آج اُٹھا (۳۱)

علم الاعداد مطابق جیکر ڈٹھا ونجے تاں کجھ ایں بݨدے:

ش=۳۰۰ ا=۱ ع=۷۰ ر=۲۰۰ خ=۶۰۰ و=۶ ش=۳۰۰ ب=۲ ی=۱۰ ا=۱

ن=۵۰ آ=۱ ج=۳ آ=۱ ٹ=۴۰۰ ھ=۵ ا=۱

ہݨ انھاں عدداں کوں جمع کریندے ہیں:

۳۰۰+۷۰+۱+۲۰۰+۶۰۰+۶+۲+۳۰۰+۱۰+۱+۵۰+۱+۳+۱+۵+۴۰۰+۱=۱۹۵۱ء

یعنی جو علم الاعداد دے مطابق وی خرم بہاول پوری ۱۹۵۱ء کوں ہی وفات پاتی۔ نعیم الدین احمد اربیلہ صاحب جیڑھے خرم بہاول پوری دے وڈے پُتر ہن اُنھاں دی گالھ کوں کوڑا کینویں کیتا ونجے؟ خیر اے قارئین کیتے ہک وڈا سوال اے۔ خرم بہاول پوری دی وفات ویلے دا آخری منظر حفیظ خان محمد اکرم دے لفظاں کوں ایں بیان کریندن:

"خرم بہاول پوری وفات سے چند گھنٹے قبل بازار گئے، گوشت وغیرہ خرید کر لائے اور آکر پکانے کی فرمائش کی۔ پھر گرم پانی سے غسل کر کے لیٹ گئے اور کہا مجھے دوبارہ مت نہلانا۔ یہ کہتے ہوئے کلمہ پاک پڑھا اور اس دارِ فانی سے کوچ کر گئے" (۳۲)

۱.۱۵ لوحِ مزار:

خرم بہاول پوری حضرت نور شاہ بخاری (بہاول پور) دے مزار دے مشرق آلے پاسے تھوڑے جہے قدماں تے دفن ہن۔ حسن خاں میرانٔی دے مطابق انھاں دے مزار دی تختی تے درج تحریر کجھ ایں اے۔ سرآلے پاسے تعویز دی سائیڈ تے ایں لکھیا کھڑے:

بسم اللہ الرحمن الرحیم

لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ

زبدۂ ارباب وفا۔ رونقِ بزم چشتیہ۔ عارف بیباک

مداحِ شہ لولاک۔ واقف اسرار لامتناہی۔ مقبول بارگاہِ الہیٰ۔ مفکرہ

موس محسن و مربی ادب زبانِ بہاولی و ملتانی

خانِ مغفرت نشان۔ سرگردہ سخن سنجان۔ حضرت قبلہ والد بزرگوار خان

حکیم حافظ محمد نصیرالدین حسن صاحب خرم۔ خجستۃ اطوار/ ۱۲۵۸ھ

مرحوم و مغفور قدس اللہ سرہُم

تاریخ پیدائش: ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ

(مطابق ۸۔ جنوری ۱۸۶۹ء جمعہ)

تاریخ وفات ۲۔ صفر المظفر ۱۳۷۱ھ

(مطابق ۳۔ نومبر ۱۹۵۱ء ہفتہ تقریباً ڈو وجے ڈینھ)

منجانب مقیم خاتون (۳۳)

حسن خاں میرانٔی دے مطابق ہک وڈا مغالطہ سامنے آندے۔ انھاں دے مطابق خرم بہاول پوری دی تاریخ پیدائش ہک جا تے ۱۲۵۸ھ درج اے جڈاں جو تلے ولا او لکھدن ۱۲۸۵ھ

ہکے لوحِ مزار تے چمنڑ دیاں اے ڈوتاریخاں کینویں تھی سگدین؟ اے راقم دی غلطی اے یا واقعی مزار دے کتبے تے اینویں درج ہئی، اے ہک وڈا سوال اے۔ کیوں جو ہُنڑ اُنھاں دے مزار تے کوئی کتبہ نہیں ملدا۔ حضرت خرم صاحب دی قبر دا تعویذ وی شہید تھی گیا ہا جینکوں ولا کچیں سلھیں تے گارے نال لیپیا گئے۔ بہر حال لوحِ مزار دی پچھلی سائیڈ حسن خاں میرانی کجھ ایں لکھدن:

خرم مرد مے مثال
ہمدردِ ملت خوش خصال
بیباک نقاد و مدیر
آں صاحب علم و کمال
چُوں زیں بگذشت یافت
اکرم قُرب ذوالجلال
مرنے والے ہو تجھے گلشن فردوس نصیب
ہر گھڑی فصلِ خداوند رہے تیرے قریب
شاملِ حال ہمیشہ ہو عنایت اس کی
تیری تربت پہ برستی رہے رحمت اس کی(۳۴)

حوالہ جات

۱۔ ناصر، نصراللہ خاں ، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۷، ص ۶۰۵

۲۔ فیض بلوچ، سرائیکی شاعری اچ غزل گوئی، مشعل ادب، ملتان، ۲۰۰۳ء، ص ۳۵

۳۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، سرائیکی ادبی مجلس، ملتان، ۲۰۰۷، ص ۱۱

۴۔ میرانْی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، مشمولہ، سہ ماہی "سرائیکی"، جلد نمبر ۱۵، (بہاول پور)، جھوک سرائیکی بہاول پور، ۲۰۰۳ء، ص ۴۷

۵۔ سابقی، ص ۷۰

۶۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۱۸

۷۔ میرانْی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، ص ۷۰

۸۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۱۷

۹۔ سابقی، ص ۲۰

۱۰۔ سابقی

۱۱۔ حافظ نصیرالدین خرم بہاول پوری "شخصیت و فن" (مقالہ ایم اے۔ سرائیکی)، فرحت اسماعیل، نگران بدر مسعود، دیاسلامیہ یونی ورسٹی بہاول پور، ۱۴۔ ۲۰۱۲ء، ص ۲

۱۲۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۲۱

۱۳۔ سابقی، ص ۲۳

۱۴۔ سابقی

۱۵۔ خرم، مولانا نصیر الدین، خیابانِ خرم، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۷۵ء، ص ۱۹

۱۶۔ سابقی، ص ۹

۱۷۔ سابقی، ص ۱۶،۱۷

۱۸۔ میرانْی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، ص ۷۰

۱۹۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۱۹،۲۰

۲۰۔ سابقی، ص ۴۲

۲۱۔ سابقی، ص ۴۳

۲۲۔ ساہگی، ص۴۴،۴۳

۲۳۔ ساہگی، ص۳۱۱

۲۴۔ ساہگی، ص۳۸

۲۵۔ ساہگی، ص۳۷

۲۶۔ حافظ نصیرالدین خرم بہاول پوری "شخصیت و فن" (مقالہ ایم اے۔ سرائیکی)، فرحت اسماعیل، ص۷

۲۷۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۲۳

۲۸۔ میرانڑی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، ص۵۷

۲۹۔ کیفی جام پوری، سرائیکی شاعری، بزمِ ثقافت، ملتان، ۱۹۶۹ء، ص۳۱۲

۳۰۔ خرم، مولانا نصیر الدین، خیابانِ خرم، ص۹

۳۱۔ میرانڑی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، ص۵۷

۳۲۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۵۷

۳۳۔ میرانڑی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، ص۴۷

۳۴۔ ساہگی

ڈوجھا باب:

خرم بہاول پوری دی کافی دا فکری تے فنی ویورا

۲۔ خرم بہاول پوری دی کافی دا فکری تے فنی ویورا

سینکڑاں ہزاراں ورھیاں قدیم وادی سندھ خدا جانڑے اپنڑے اندر کتنے راز لکائی پئی اے۔ ایندا کوئی اندازہ لایا ونج سگیندے تے نہ ای کوئی قیاس کیتا ونج سگیندے۔ ایں دھرتی ہمیش محققین کوں "جی آیاں کوں" آکھیے۔ محققین کوں جاء جاء تے کئی راز ملین۔ ہک راز دے ہاں لچوں صد رازاں منہ کڈھیے۔ سو دی ہکا گالھ ایں دھرتی کوں صوفیا تے اولیا دی دھرتی آکھیا ویندے۔ اتھاں محبت، امن، بھائی چارے اتے سلک سلوک دے ڈس تے درس ملدے ریہن۔ انھاں تمام صوفیا تے اولیا نے درس کیتے سرائیکی زبان کوں چُنڑیا۔ سرائیکی زبان دی وسعت ایہو ہی تقاضا کریندی ہئی۔ سرائیکی شاعری اچ سی حرفی، چرخہ نامہ، ڈھولا، جوگی نامہ، گھڑولی، بارہ ماسا، ست وارے، ہشت پاس، ڈوہڑا، دفعہ، چھلا، پوڑی، سلوک، گانمڑ، طوطا نامہ، تورا، جندڑی، بیت، جنگ نامہ، بحر، مثلث، مخمس، مسدس، غزل، رباعیات تے قطعات دے نال نال ہک اہم تے سلونڑی صنف کافی وی ہے۔ کافی عربی زبان دے لفظ "کفا" توں مشتق اے۔ روایتاں اے وی ملدیاں ہن جو عربی اچ وی ایں صنف اچ شاعری کیتی ویندی رہی اے۔ ہک روایت اچ اے وی ملدے جو اے عربی دی صنف قصیدہ توں نکھتی ہوئی صنف اے۔ عام طور تے ایندے ہیرو لوک ہوندن تے کجھ رومانوی دستانوی رنگ وی ڈِسدے۔

۲.۱ کافی دی ہیئت:

کافی دی ہیئت بارے گالھ کیتی ونجے تاں غزل وانگوں ایندا مطلع ہوندے جینکوں مکھڑا یا استھائی آکھیا ویندے۔ جیڑھا جو ہم قافیہ تے ہم ردیف ہوندے۔ ایندے بعد ایندے بند آندن جیڑھے جو مثلث، مربع، مخمس تے مسدس بند عام طور تے سامنڑے آندن۔ ہر بند دا ردیف قافیہ انج انج ہوندے جڈاں جو بند دا چھیکڑی مصرع مطلع دا ہم قافیہ ہوندے۔

"عام طور پر سرائیکی کافی کی ظاہری شکل وصورت یا ہیئت یہ رہی ہے کہ پہلے غزل کے مطلع کی طرح ایک شعر ہوتا ہے جس کے دونوں مصرعے ہم قافیہ و ہم ردیف ہوتے ہیں پھر اس کے بعد چار، پانچ، یا چھ مصرعوں کے بند شامل کیے جاتے ہیں۔ ہر بند کے شروع کے مصرعے ایک جیسے ہوتے ہیں۔ پھر آخری مصرعے کو مطلع کا ہم قافیہ اور ہم ردیف لایا جاتا ہے۔ سرائیکی کافی کا اظہار زیادہ تر عورت کی طرف سے ہوتا ہے اس لیے اردو کی ریختی سے مماثل کہا گیا ہے" (۱)

ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر کافی دی ہیئت بارے ایں آکھدن:

"کافی نظم دی ہک قسم ہے۔ جیں دے سب توں اُتے ڈُوں مصرعیاں دا مکھڑا تے ول ڈُوں ترئے یا چار مصرعیاں دا ہک بند ہوندے۔ اکثر ٹیپ دا مصرع مکھڑے دا ہم قافیہ ہوندے۔ ہک مصرعے دا مکھڑا تے چار مصرعیاں توں زیادہ دے بند وی کافیاں اچ ملدن" (۲)

۲.۱.۱ کافی دا منڈھ:

کافی دی ابتدا تے آغاز بارے کوئی متضاد آرا نہیں ملدیاں تقریباً سبھے محققین ہکو سنواں ای نظریہ پیش کریندن۔ جیکر ڈاکٹر اسلم رسول پوری دی سرائیکی شاعری دی ونڈ ڈِٹھی ونجے تاں کافی دے منڈھ بارے جاݨݨ اچ چنگی چوکھی سوکھ تھی ویسے۔

"سرائیکی شاعری دا پہلا زمانہ منڈھ کنوں ۱۵۷۵ء تائیں: اساکوں سرائیکی دی ابتدائی شاعری دا جھڑا نمونہ ہتھ آندے او ہک بھجݨ ہے۔ سرائیکی دے پہلے زمانے دا سب کنوں وڈا تے آخری شاعر حضرت شیخ ابراہیم ثانی ہے۔ آپ حضرت فریدالدین گنج شکر دی بارہویں پشت اچ ہن۔ آپ ۱۵۷۵ء اچ فوت تھئے" (۳)

اسلم رسول پوری دی مطابق ڈوجھا دور ۱۵۷۶ء کنوں ۱۹۰۱ء تئیں ہے۔اینکوں سرائیکی دا سنہری دور آکھیا ویندے۔ سرائیکی دے وڈے وڈے شاعر جنھاں اچ شاہ حسین، سلطان باہو،چراغ اعواݨ،بلھے شاہ، علی حیدر، لطف علی، عبدالحکیم اچوی،شاہ لطیف، سچل سرمست،اکبر شاہ،نبی بخش لغاری، بیدل سندھی، حمل لغاری تے خواجہ فرید ہن۔اسلم رسول پوری ہوراں سرائیکی شاعری دے تریجھے دور دی درجہ بندی ۱۹۰۲ء کنوں ۱۹۷۶ء توڑیں کیتی اے۔ سرائیکی دے کافی گو شعرا کوں بالترتیب ایں لکھیا ویسے:

عظمت خاں(پ:۱۵۱۶ء و:۱۵۸۰ء) ترنڈہ آدم دے وسو واݨ ہن۔شاہ حسین(پ:۱۵۳۹ء و:۱۵۹۴ء) اے لاہور دے وسو واݨ ہن۔پیر پگاڑو حسینی (پ:۱۷۵۶ء و:۱۸۱۷ء) اے پیر جو گوٹھ دے رہن والے ہن۔بلھے شاہ(پ:۱۶۸۰ء و:۱۷۵۷ء) اے قصور دے رہن آلے ہن۔شاہ مراد(پ:۱۷۰۸ء و:۱۷۸۲ء)اے دیرہ اسماعیل خاں دے رہݨ آلے ہن۔مراد فقیر(پ:۱۷۴۲ء و:۱۷۹۶ء) اے تھر سندھ دے رہݨ آلے ہن۔روحل فقیر(پ:۱۷۳۴ء و:۱۸۰۴ء) اے وی تھر سندھ اچ رہندے ہن۔فقیر برخوردار(پ:۱۷۴۵ء و:۱۸۰۵ء) اے خیر پور سادات دے وسو واݨ ہن۔دریا خاں(پ:۱۷۵۹ء و:۱۸۲۶ء) اے تھر سندھ اچ رہندے ہن۔ سچل سر مست (پ:۱۷۳۹ء و:۱۸۲۷ء) اے درازا سندھ دے رہائشی ہن۔صادق صدیق (پ:۱۷۵۶ء و:۱۸۳۵ء)،غلام محمد روحل(پ:۱۷۵۵ء و:۱۸۳۹ء)،تلسی داس پرشاد(پ:۱۷۷۰ءو:۱۸۴۰ء)، غلام محمد غلام(پ:۱۷۹۰ء و:۱۸۶۲ء)، عثمان فقیرسانگی(پ:۱۷۸۶ء و: ۱۸۶۲ء)، نبی بخش لغاری(پ:۱۷۷۶ء و:۱۸۶۳ء)،حمل لغاری (پ:۱۸۱۰ء و:۱۸۷۹ء)،محمد محسن بیکس(پ:۱۸۶۰ء)،مخدوم محمد امین (پ:۱۸۳۸ء و:۱۸۸۶ء)،عاقل جوگی(پ: ۱۸۵۳ء و:۱۸۹۳ء)،کوڑا خاں جتوئی (پ:۱۸۲۶ء و:۱۸۹۶ء)،خواجہ فرید (پ:۱۸۴۵ء و:۱۹۰۱ء) ،نباہو شاہ افکار(پ:۱۸۳۸ء و:۱۹۰۳ء)، محمود فقیر (پ:۱۸۵۲ء و:۱۹۰۷ء)، گل محمد عاشق (پ:۱۸۸۵ء

و:۱۹۳۳ء)، نور محمد کہتر (پ:۱۸۷۱ء و:۱۹۴۱ء)، اللہ بخش خادم (پ:۱۸۹۲ء و:۱۹۴۵ء) توں تھیندی ہوئی کافی حافظ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری کول آندی اے تاں رنگ روپ شکل دے نال نال عقل یعنی فکر وی وٹا گھندی اے۔ سرائیکی کافی دی ابتدا بارے کیفی جام پوری لکھدن:

> "سندھی زبان میں کافی کا ابتدائی نام "وائی" تھا اور شاہ عبدالطیف بھٹائی کی ایجاد سمجھی جاتی ہے۔ انھوں نے سرائیکی میں وائی کہی ہے۔ سرائیکی میں یہ صنف شاہ کی وائی سے پہلے رائج تھی اور کافی ہی کہلاتی تھی" (۴)

۲.۱.۲ خرم بہاول پوری دی کافی:

منڈھ توں تھیندی ہوئی کافی سلطان العاشقین حضرت خواجہ غلام فرید توڑیں پہنچی تاں رنگ روپ ضرور وٹایا پر جیڑھی چس رس خرم بہاول پوری کول ہے او انج ہے۔ خرم بہاول پوری توں قبل کافی محض صوفیانہ شاعری کیتے ورتی ویندی ہئی پر خرم نے اینکوں نوپ تے نویکلپ دے اوں مقام تے پہنچا ڈتے جتھاں انھاں کوں جدید کافی دا امام منݨ کافی دے ہر قاری کیتے لازم و ملزوم تھی گئے۔ خرم روایتی کافی کوں بدل کے ونکو ونکی پھُلاں دی چینگیر بݨا ڈتی اے۔ خواجہ فرید توڑیں سبھنائیں شاعراں یا تاں روایت کوں پاند ڈتے یا خواجہ صاحب دے رنگ اچ رنگیجے ڈسدن پر ایں سحر کوں توڑ کے باہر نکلݨ آلا شاعر خرم بہاول پوری اے۔ انھاں نہ صرف کافی دا اسلوب بدلیہ بھل جو پہلی واری فکر بدل ڈتی۔ تھل بر، روہی نکھیڑے وچھوڑے توں کافی کوں انج کر تے ہسدے وسدے تڑ تاڈیں توں گزارݨ خرم بہاول پوری دا ہی کارنامہ اے۔ جھوکاں کچاریاں، سانوٹیاں، مجلساں دے نال نال حسن دے سنگریے پنگریے رنگ اچ رنگی کافی خرم بہاول پوری دی ہے۔ ٹھیٹھ سرائیکی زبان دی چس رس، روزمرہ محاورے، تشبیہات سب کجھ وسیبی علامتاں ہی ہن۔ مکالمے دا انداز نشابر اے۔ شوخی اے بے باکی اے۔ پہلی واری کافی کوں ایجھا نصیب ملیا:

سرخیاں کوں رَنگ لائی کھڑݨ ہوٹھ گلابی یار دے
پیچیاں کوں پیچ پئی کھڑن پیچ زلف دی تار دے
چندر چپاتا پھُٹ گیا
سجھ کوں کنبھار چھُٹ گیا
مکھڑے تے تیڈے ڈیکھ رنگ
رنگ بھری بہار دے
توں جتی سانگاں ہاں دیاں پوڑ
اُتلی پیارا لگیں ڈوڑ
لاہندے وَتن بھلا نشے
یار تیڈے پیار دے
اینجھیں نبھا توں ساڈے نال
ٹُھر ونجے ساڈا وال وال
جتھ ہوں قصے بہہ کروں
یار تیڈے پیار دے(۵)

ہک بئی جاء تے خرم کافی کوں اے رنگ ڈیندے:

ہک گھیبل مکھنٹی دا مکھڑا
کندن کوں پیا شرمیندا
سجھ نال مریندا پئے لاٹاں
چندر کوں ول ول ہے چڑویندا
اوں کوں ڈیکھ کے سب حوراں پریاں
تھی کھڑیاں دیوانیاں تے چریاں
اکھ تردیاں اتھ لکھ لکھ تریاں
اتھ جو آندا سو تر ویندا
بُت سارا کولا ریشم ہِس

ہس ساری ڈِسٹی پسٹی ڈِس
منھ اچ ماکھی اکھیں اچ وس
خرمَ کوئی کوڑ ہے فریندا(٦)

٢.١.٣ حمد:

شاعری دیئں مختلف اصناف اچوں حمد ہک باقاعدہ نظم دے طور تے وی لکھی ویندی اے تے بئیاں صنفاں اچ وی حمدیہ اشعار لکھیے ویندن۔ حمد ہک عربی زبان دا لفظ اے جئیں دا معنیٰ تعریف دا ہے۔ سرائیکی دے علاوہ وی کئی زباناں اچ حمد لکھی ویندی اے۔ سرائیکی اچ اے ریت منڈھ لا توں اچ توڑیں قائم دائم ہے جو شاعری دی کوئی وی کتاب چھپے تاں اوندے وچ سبھ توں پہلے حمد تے بعد اچ نعت ہوندی اے ول ونج اصل صنف دی شاعری شروع تھیندی اے۔ حمدیہ چند ہک کتاباں وی سامݨے آندین، جنھاں اچ صرف حمد بیان کیتی ڳئی اے۔ ایندے علاوہ حمد و نعت دیاں وی کتاباں ملدیاں ہن۔ اللہ سوہݨے دی تعریف ہر زبان تے ہر مذہب اچ پاتی ویندی اے۔ بھانویں او نظم ہووے تے بھانویں کوئی وی صنف شعراء حمد کوں بیان کریندے ڈِسدن۔ اللہ سوہݨا پاک قرآن دی سورۃ لقمان دی آیت ۲۷ اچ فریندے:

> ترجمہ: "زمین اچ جتنے وی وݨ ہن جیکر او سبھے قلم بݨ ونڄن تے سمندر وانگوں ست مزید سمندر مس (دوات) بݨ ونڄن تاں وی اللہ دیاں ڳالھیں ختم کائناں تھیسن۔ بے شک اللہ زبردست حکیم اے اوندی تعریف تے توصیف ہر زمانے اچ تھیندی رہی اے"

پاک قرآن دے مفہوم مطابق حمد دا آغاز عربی زبان اچوں تھیا تے عربی توں فارسی اچ آیا فارسی توں تھیندا ہویا سرائیکی اچ آیا۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ حمد کیتے والہانہ عشقیہ جذبہ نظر آندے۔ انھاں دی کافی اچ مہارت، محاربت، متانت، سنجیدگی تے جوشِ بیانی دی فراوانی ملدی اے۔ خرم بہاول پوری اپݨی کافی اچ اہدے:

رب دا ناں ہے سب توں پیارا
سمجھ ووئے یارا سمجھ ووئے یارا
دلڑی مول اگھاڑ نی پکڑیا
توڑے سو سو ڈِتم جگارا
رب دے ناں اچ سب کجھ لبھدی
پیا سب کوڑ تے کوڑ پسارا
خرمَ یار سویلے اُٹھݨ
بختی، بختی، بختی یارا(۷)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ حمد باعثِ تسکینِ قلب ملدی اے۔ جئیں نال خوشی تے دلی سکون ملدے۔ آفاقی تے ابدی حقیقتاں توں آگہی ملدی اے۔ خرم بہاول پوری نے کافی اچ اپݨی عقیدت تے ایمان دے گُل ہائے معطر حمدیہ شعراں دی شکل اچ اللہ تعالیٰ دے اوصاف تے اسمائے حسنیٰ دے گیسو ہائے معتبر سجا سنوار ڈِتن۔ خدا عزوجل دی تحمید تے تمجید دے اے نقش ہائے دل پذیر تے ثنا و توصیف دے دریائے بے نظیر شعری پیکراں اچ ڈھال تے سرائیکی کافی دا مقام و مرتبہ بلند و بالا کر ڈِتے۔ خرم بہاول پوری "میاں جی" یعنی استاد کوں الف دے سبق پڑھاوݨ تے پسند کریندے پن تے ب دے سبق تے اہدن جو میں توحید دا قائل ہاں میں بس الف کوں منݨ آلا ہاں تے الف ہی سب کجھ ہے:

الف ڈِتی ہم چس وے میاں جی
ب، کہیں ہےَ کوں ڈِس وے میاں جی
یار دا در نہ چھٹسم اصلوں
مرشد دا ہم ڈِس وے میاں جی(۸)

خرم بہاول پوری نظریہ واحدت الوجود دے قائل ہن۔ حمد کوں وی سوہݨے تے سلونے انداز اچ بیان کریندن۔ خرم ہک جاپاک خدا دی حمد ایں بیان کریندن:

چٹ پدھر تے لُک لُک باندھیں، اندھیاں کوں رہ لائے نی وو یار
جینکوں نظریں نہ نظریں، سے سے روپ ڈِکھائے نی وو یار
گُم وچ ظاہر، ظاہر وچ گُم
ظاہر باطن ہکو اُتم
نحنُ اقرب، فی انفسکم
خود مسئلے فرمئے نی وو یار(۹)

خرم بہاول پوری اہدے رب کوں یاد کرݨ تے اوندی حمد کرݨ اچ ہی فلاح تے کامیابی اے۔ خرم مسلمان کوں متاں لائیندا پئے جو دین متین دی خدمت کر، پاک رب دی عبادت کر تے اوندی حمد کر کیوں جو اوندی رحمت دے دریا واہندے ہن۔ اوندی رحمت دے دریا عام ہن پر اے انسان توں اوندی عبادت تے حمد توں دور پرے تھی ڳئیں۔ خرم مت لیندے جیڑھے انسان خدا کوں یاد نہیں کریندے اوندے احکام تے نہیں چلدے اوندی خدائی دے گیت نہیں ڳاندے او خسارے اچ ہن انھاں دی عقل تے وچار ڳل ڳئے ہن۔ خرم اہدے سب تعریفاں اوں پاک خدا دیاں ہن جئیں دے ہتھ اچ کائنات دے ہر خزانے دی کنجی اے:

اوندی رحمت بے شک عامے
پر تئیں پکے مکالے ملے
جنھاں رب کوں یاد نہ کیتا
او چٹ سامیاں پکے گلے
خرمؔ سبھ لاچاں ہن ہونکوں
جیندے ہتھ وچ ساری کلے(۱۰)

۲.۱.۴ نظریہ وحدت الوجود:

وحدت الوجود ہک صوفیانہ عقیدہ ہے جئیں مطابق جو کجھ وی ایں دنیا اچ نظر آندے

اوخالق حقیقی دیاں ہی مختلف شکلاں ہن تے خالقِ حقیقی دے ہی وجود دا حصہ ہن۔مولانا عبدالرحمن کیلانی لکھدن:

"انسان چلہ کشی اورریاضتوں کے ذریعہ اس مقام پر پہنچ جاتا ہے کہ اسے کائنات کی ہر چیز میں خدا نظر آنے لگتا ہے، بلکہ وہ ہر چیز کوخدا کی ذات کا حصہ سمجھنے لگتا ہے، اس قدر مشترک کے ہر لحاظ سے ایک بدکار انسان اور ایک بزرگ، ایک درخت اور ایک بچھو، لہلہاتے باغ اور ایک غلاظت کا ڈھیر سب برابر ہوتے ہیں،کیوں کہ ان سب میں خدا موجود ہے" (۱۱)

نظریہ وحدت الوجود بارے شیخ عبدالرحمن عبدالخالق لکھدے ہن جو:

"اللہ کے بارے میں اہلِ تصوف کے مختلف عقیدے ہیں۔ایک عقیدہ حلول کا ہے،یعنی اللہ اپنی کسی مخلوق میں اتر آتا ہے، یہ حلج صوفی کا عقیدہ تھا۔ ایک عقیدہ وحدت الوجود کا ہے یعنی خالق مخلوق سے جدا نہیں، یہ عقیدہ تیسری صدی سے لے کر موجودہ زمانہ تک رائج رہا اور آخر میں اسی پر تمام اہلِ تصوف کا اتفاق ہوگیا ہے۔اس عقیدے کے چوٹی کے حضرات میں ابن عربی، ابن سبعین، تلمسانی، عبدالکریم جیلی، عبدالغنی نابلسی ہیں۔ اور جدید طریق تصوف کے افراد بھی اسی پر کاربند ہیں" (۱۲)

خرم بہاول پوری وی نظریہ وحدت الوجود دے قائل ہن۔انھاں کوں کل کائنات ہکو مالک دا وجود ڈسدی اے۔اواہدن جیکر من دے اندر جھاتی پاتو وے تاں خدا دی قسم تساڈی عقل جاتے آویسے۔کل کائنات دے جلوے کیندے جلوے ہن سب کجھ چٹے ڈینھ وانگوں عیاں تھی ویسے۔خرم اہدے اساں کافرتاں ہیں پر کیندے کافر؟ کیوں جو اساں تاں وحدت الوجود دے قائل ہیں۔خرم اہدے اے بندہ کیا تیکوں ایہو خیال نہیں آندا جو کوئی بیا ہونداتاں نظرتاں آوے ہا۔خرم اہدا جیکر توں کجھ بیا سوچیندیں تاں کہیں کوں کوئی دھوکے نوھی ڈیندا بھل جو اپنڑے آپ کوں بانٹاں

ڈیندیں ۔ دنیا جہان اچ کجھ وی ہے او توں ہیں تئیں باجھ دنیا تے کجھ کائنی ۔ خرم بہاول پوری عشق دی مستی اچ مالک کوں سڈاں مریندن مولا اپݨے آپ کوں ہُݨ نہ لکا ہݨ سامݨے آ:

جے توں اندر جھات چا پیندا
قسم خدا دی وپل جو ویندا
سب پتے لگ ویندے تیکوں
اے سارا جلوہ ہے کیندا
کافر ہیں پر کافر پر کیندے
جو توحید دے سبق پڑھیندا
بیا کوئی ہوندا نظر نہ آندا
اِتی خیال وی نوھی کریندا
اپݨے نال وی ایڑے دوکھے
کینکوں بانٹاں وتیں ڈیندا
جو چھاپ اے سو رب دی چھاپ اے
ہر کئی تیڑیاں بھاندا ڈیندا
خرمَ سئیں چٹ پدھر تے آ ونج
کیوں ہئیں آپ کوں آپ لُکیندا(۱۳)

خرم بہاول پوری خالقِ حقیقی دے کئی روپ بیان کریندے ڈِسدن ۔ کئی رنگ ڈھنگ خرم دی کافی اچ سامݨے آندن ۔ او اہدن کِتھائیں تاں چٹ پدھر تے نوھی ڈِسدا کِتھائیں اندھیاں کوں رستے لائیندا بیٹھیں، نظر وی نہیں آندا سئے سئے روپ وی ڈِکھیندا بیٹھیں، کیتھائیں گُم اچ ظاہر ہیں کیتھائیں سامݨے ہو کے وی ڈِسدا نوھی ۔ نحنَ اقرب دے مسئلے خود فرمیندیں ۔ خرم بہاول پوری کیوں جو خواجہ غلام فریدؒ سئیں کوں مرشد منیندے ہن تے انھاں دے نظریات کوں وی منیندے ہن جئیں دا شاعری اچ وی انھاں اظہار کیتے ۔ او اہدن سب کجھ حق اے، خرم توں ہمت حوصلہ کر تکڑا تھی، کیوں جو پیر فریدؒ سئیں اینجھا ہی سبق پڑھائے:

چٹ پدھر تے لُک لُک باندھیں، اندھیاں کوں رہ لائے نی وو یار
جینکوں نہ نظریں نہ نظریں، سۓ سۓ روپ ݙکھائے نی وو یار

گُم وچ ظاہر، ظاہر وچ گُم
ظاہر باطن ہکو اُتم
نحنُ اقرب، فی انفسکم
خود مسئلے فرمئے نی وو یار
تیݙے گُجھے راز کُھلیندا
وہ پڑدے رکھوائے نی وو یار
حق، ناحق سب حق ہئی جیویں
شابس خرمؔ ترکڑا تھیویں
من سئیں یار فریدݨ کیویں
کیجھیں سبق پڑھائے نی وو یار(۱۴)

خرم بہاول پوری دی کافی نہ صرف انسان کوں اوندے اصل نال وصل دا سبق ݙیندی اے بھل جو ایں توں ودھ کے کائنات دے اخفاء توں ایں طرح پردے چائیندی اے جو کائنات خود ہک استعارہ بݨ کے حسنِ مستور دے رنگاں اچ رنگیچ ویندی اے جنئیں دے دم توں بزمِ کون ومکاں تازہ دم ہے۔ خرم بہاول پوری اپݨی شاعری اچ فکری، روحانی تے مذہبی تانا بانا کجھ ایں طرح بݨیدن جو فلسفی دا فلسفہ، صوفی دا تصوف تے متکلم دا کلام آپس اچ شیر و شکر تھی ویندن۔ خرم دی کافی اچ احساس،ادراک، فکر، جذبات، معلومات تے مشاہدات دا ہک حسین اتے پُر مغز مزاج اے۔ خرم نظریہ وحدت الوجود اچ کافی حد تک خواجہ فرید سئیں توں متاثر ہن تے خواجہ فرید سئیں ابن عربی توں متاثر ہن۔ خرم بہاول پوری دوئی دے خلاف وحدت دے پیامبر ہن۔ او خودی تے خدا دے قائل ای نہیں بھل جو ایں ڳالھ دی تبلیغ کریندے ݙسدن جو خدا خودی اچ ظہور کریندے تے پوری کائنات حسنِ ازلی دی جلوہ گاہ ہے۔ اپݨے ایں وحدت دے سفر اچ او دیر و حرم، کعبہ و

بت خانے دی تفریق توں پرو بھرے ہک انج ہی دنیا اچ چلیے ویندن تے عالمِ وجد تے کیف اچ جڈاں سب کجھ ہکو کجھ نظر آوݨ لگ ویندے تاں ایں لکھدن:

جن کن یارا میں ہاں، میں ہاں
اے جگ سارا، میں ہاں، میں ہاں
میں ہاں راون، سیتا، لنکا
رام دُوارا میں ہاں، میں ہاں
سندھ چناب تے گنگا جمنا
راوی گھارا میں ہاں، میں ہاں
کوٹ کمال تے ماہی ٹِبہ
پتن مُنارا میں ہاں، میں ہاں
میں ہاں سارے جگ وچ روشن
دھند اندھارا میں ہاں، میں ہاں
جیکوں توں وی توں پیا اہدیں
اوہو یارا میں ہاں، میں ہاں
خرمؔ سبھے تماشے میڈے
عجب نظارا میں ہاں، میں ہاں(۱۵)

خرم بہاول پوری نے کافی اچ اپݨے مافی الضمیر دی ترجمانی بلند آہنگ تے عمدہ شعری مضامین اچ کیتی اے۔ خرم دی کافی اچ ایں ڳالھ دا ٹھیک اندازہ لایا ونج سگیندے جو او کینویں قاری کوں اپݨی کیفیات دے عالم اچ اسیر بݨا تے اوں کوں ہک مابعد الطبیعاتی کیف تے سرود توں سونہاں کریندے۔ وحدت الوجود دے قائل خرم بہاول پوری کوں جُمل جہان اچ سب حق ہی حق نظر آندے۔ او جئیں شئے کوں ڈیہدے او اونکوں حق ڈسدے تاں او ایں اہدے:

جُھڑ، مینھ، وا سب حق ہے، حق ہے
اگھ، بگھ، بھا سب حق ہے، حق ہے

کُن، کپڑ، ٹھاٹھاں، من، کنٹھا
نئیں، دریا سب حق ہے، حق ہے
ویر، وٹا تے جھیڑا، جھگڑا
ساہ، سُبھا سب حق ہے، حق ہے
مومن، کافر، شیعہ، سُنی
سٹ جھگڑا سب حق ہے، حق ہے
مڑھی مسیت، شِوالا، مندر
کیا کعبا سب حق ہے، حق ہے
وچ وچ تے پیا اہدے خرمؔ
ہا، ہا، ہا سب حق ہے، حق ہے(۱۶)

اینویں خرم ہک ہئی جا تے اہدن:

اللہ نور نبی سئیں نورے
ہکو نور سبھو ظہورے(۱۷)

۲.۱.۵ نعت:

سرائیکی شاعری دی روایت تے ریت اچ اے وی شامل ہے جو ہر چھپݨ آلی کتاب اچ حمد دے بعد ہدیہ نعت ضرور شامل کیتا ویندے۔ سرائیکی مذہبی شاعری وچ سب توں ودھ لکھی ونجݨ آلی صنف نعت دی ہے۔ سرائیکی مذہبی شاعری اچ نور نامے، معراج نامے، تولد نامے، حلیے مبارک، نعتیہ گھڑولیاں، نعتیہ تورے، نعتیہ جوگی نامے، نعتیہ طوطے نامے، نعتیہ ڈھولے، نعتیہ سی حرفیاں، بارہ ماہ محمدی تے نعتیہ سہرے عام لکھیے ویندے رہ گِن۔ وقت دے نال نال ادب وی کروٹاں بدلیندا آیا۔ اصنافِ سخن اچ وی چنگی چوکھی وٹانڈ آندی رہی تے انھاں اصناف دی جاء تے خالص نظم نعت لکھی ونجݨ لگی۔ شروع شروع اچ تاں اے پابند نظم دی شکل اچ لکھی ویندی ہئی بعد اچ ڈوہڑا، کافی، غزل، آزاد نظم تے بئیاں سبھنائیں اصناف اچ لکھی ونجݨ لگی تاں

چھیروں نبی پاک ﷺ دی نعت تے آمد دے جشن تے میلاد اچ چنگا چوکھا اضافہ تھیا۔ جے کر نعت دے منڈھ بارے ڳالھ کروں تاں نعت دا لفظ مدنی مٹھے منٹھار دے وصف کیتے حضرت علیؓ توں منقول ہے۔ ترمذی شریف اچ حضرت علی سائیں توں ہک حدیث روایت ہے:

من راہ بداھتہ۔ ومن خالطہ معرفتہ احبہ یقول لمراء قلبہ ولا بعدہ مثلہ ﷺ (شمائل ترمذی، ص ۶۵) "آپ ﷺ پر یکا یک جس کی نظر پڑ جاتی ہے، ہیبت کھا جاتا ہے، جو آپ ﷺ سے تعلق بڑھاتا، محبت کرتا ہے۔ آپ ﷺ کا وصف بیان کرنے والا یہی کہتا ہے کہ آپ سے پہلے نہ آپ ﷺ کے جیسا دیکھا اور نہ آپ ﷺ کے بعد آپ ﷺ کے جیسا دیکھا" (۱۸)

حضرت حسان بن ثابتؓ او جلیل القدر نعت گو ہن جنھاں کیتے مسجد نبوی اچ ہک منبر انھاں دے کیتے مخصوص کر ڈِتا گیا جتھاں او کھڑے تھی کے پاک مدنی ﷺ دیاں شاناں بیان کریندے ہن۔ اشعار پڑھدے ہن۔ حضرت ابو طالب نے ہک قصیدہ پڑھیا جئیں اچ نعت دے شعر موجود ہن۔ اتھوں ظاہر تھیندے جو نعت دا آغاز مکہ پاک توں تھیا۔ ایں بارے اچ لکھدن:

"نعت دا آغاز مکے توں تھیا۔ ابو طالب دے قصیدے اچ حضور دی نعت دے اشعار موجود ہن۔ جنھاں کوں اساں سب توں پہلی نعت اہدیں ہیں۔ انھاں دے بعد بالاں دے او گیت متاثر کن ہن جیڑھے انھاں تاجدارِ حرم دی شان اچ آپ ﷺ کے مدینہ تشریف گھن آوݨ دے موقع تے پڑھیے۔ ہک ناں اعمش دا وی ہے جئیں حضور دی شان اچ قصیدہ لکھیا پر ایمان دی دولت توں محروم ریہا" (۱۹)

اے روایت ٹُردی ٹُردی سرائیکی شاعری اچ پہنچی تاں سرائیکی شاعراں نے رج رج تے پاک پیغمبر ﷺ دی بارگاہ اچ ہدیے پیش کیتے۔ سرائیکی شاعری اچ ہک وڈا ناں حضرت خرم بہاولپوری دا وی آندے۔ خرم بہاولپوری مخصوص نظم نعت دے نال نال ہر صنف اچ نعت

پاک لکھی اے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ نعت دا ہک چنگا چوکھا حوالہ ساڈے سامݨے آندے۔ خرم کوئی ہک ادھ شعر یا بند نعت دا نہیں لکھدا بھل جو او پوری پوری کافی نعت دی اتے ردیف ای "نبی" یا "نبیا" رکھ کے گل ہائے عقیدت پیش کریندے:

نبیاں دا سردار نبیا
مالک تے مختار نبیا
ہک جندڑی کیا لکھ لکھ جندڑی
گھتاں تئیں تے وار نبیا
جے ہک بھال مِہر دی بھالیں
لکھاں ڈیویں تار نبیا
جیندیاں مویں ایں جگ اوں جگ
تیڈی رِہم تنوار نبیا
مونجھاں مار مکُایا میکوں
نِکلم دھاں اوسار نبیا
خرمؔ دا ہݨ ایہو عرض اے
پڑی بیڑی تار نبیا(۲۰)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ نعت نہ صرف مضبوط تے چنگی چوکھی ہے بھل جو سر راگاں اچ وی کمال کریندن۔ خرم بہاول پوری دی خوبی اے ہے جو او نبی پاک ﷺ نال عشق دے تقاضے پورے کریندے ہوئیں نعتیہ کافی دی ردیف اے پاک مدنی کوں مخاطب کر کے "نبیا" رکھی اے۔ ایں توں شاعر دی نہ صرف نبی پاک ﷺ نال عقیدت و محبت ڈسدی اے بھل جو کلام دی چس رس وی ودھ ویندی اے:

تانواں گھدم تاݨ نبیا
سولاں گھدم سنجاݨ نبیا
توں بن اٹھے ویلھے وسدم

سر تے سول وڈاݨ نبیا
چمڑیں ویلھے امڑی تنڑی
ڈُتڑا ڈُکھ دا ڈاݨ نبیا
ایں جگ اوں جگ ڈوہیں سرائیں
توں ہیں ساڈا ماݨ نبیا
اکھ جھمکݨ وچ گیوں تے آیوں
عرش اُلانگھ اُلاݨ نبیا
سکھڑے سارے شر پر تھی گئے
گھولیاں دا گھمساݨ نبیا
خرمؔ تیڈا باندا بردا
چاݨ بھانویں نہ چاݨ نبیا(۲۱)

حضور مدنی مٹھے منٹھار دی ذات،آپ ﷺ دی صفات دی عظمت تے رفعت دا بیان،آپ ﷺ دے اوصاف حمیدہ دی تعریف تے پاک نبی دے اخلاق حسنہ دا ذکر،آپ ﷺ دے شمائل دا تذکرہ،آپ ﷺ کے معجزات تے کمالات دا بیان خرم بہاول پوری دی کافی اچ بخوبی بیان کیتا گئے۔حق سچ اے ہے جو جڈاں وی نعت دا لفظ ساڈے سامݨے آندے اساں پاک مٹھے مدنی ﷺ دے حسن و جمال اچ شیفتہ و فریفتہ تھی ویندوں۔مسلماناں دا کوئی ملک کوئی گوشہ یا کوئی زبان اینجھی کائنی جئیں اچ نبی پاک ﷺ دی نعت نہ آکھی ویندی پئی ہووے۔اے او کلھی صنفِ شاعری ہے جیڑھی شاعر دے کلام کوں دوام بخشیندی اے۔نعت گوئی ہک نازک فن اے جئیں اچ نزاکتاں دا خیال رکھݨا بہوں ضروری اے۔حضور ﷺ دی تعریف و توصیف اچ ادب و احترام، لفظاں دی چوݨ، خیالات تے مضامین دی پاکیزگی تے منصبِ نبوت دا تقدس سامݨے رکھݨا لازم ہوندے تے خرم بہاول پوری ایندا بھرپور اہتمام کریندن:

نبی دے زور تے جندڑی جتھاں پئی ونج اُڈردی ونج

توں جئیں مالی دی بوٹی ہیں نسر دی ونج اُسردی ونج
کرم دے کھل ونجن پارے نبی دے پیر گھن سارے
کریسن آپ اَن چارے نہ گھلدی ونج نہ مردی ونج
جے کئی آکڑ کتو خرمَ تاں منگے چوڑ چاݨ اپݨے
بہوں نازک جنابے اتھ کے ڈردی آ تے ڈردی ونج(۲۲)

نعتیہ شاعری اچ نہ صرف شعر و سخن دی آزمائش تھیندی اے بھل جو ایں کسوٹی تے عقیدہَ توحید تے رسالت اتے عشقِ حقیقی دی پرکھ وی بدرجہ اتم تھیندی اے۔ایں کیتے بزرگاں نعتیہ شاعری کو ڈوں دھاری تلوار نال تشبیہ ڈتی اے جو ایں اچ تھوڑی جہی اُچ جھِک، افراط و تفریط دا شائبہ تھیا تاں بخشش دا ساماݨ بݨݨ دی بجائے پکڑ دا سامان وی بݨ سگدی اے۔ایں پاروں خرم بہاول پوری نعت لکھدیں وڈی احتیاط کریندن۔لفظاں دی چوݨ تے ترتیب دا دل جمعی نال خیال رکھیندن۔او نہ صرف ایندی زبان دا خیال رکھیندن بھل جو ایندے نکات دا وی باریک بینی نال خیال رکھیندن:

محمد دے در دیاں غلامیاں کمئی رکھ
تے ہیں در کوں اپݨا وسیلہ بݨئی رکھ
خدا دی خدائی جو مختار سارا
خوشی نال چاتس گریباں دا بارا
کریسی کوئی وقت در سوہݨاں چارا
مٹھو اے سبق طوطے وانگوں پکئی رکھ
محمد محمد محمد کریسوں
تے ہیں مٹھڑے ناں دے مٹھے گھُٹ بھریسوں
جیڑھا ملسی ہوں کوں ایہو اکھیسوں
جو ہیں ناں کوں اپݨا وظیفہ بݨئی رکھ(۲۳)

پاک نبی دی ثنا کرنڑ دے فنی تقاضے، انھاں دی نزاکت، لطافت، آداب تے باریکیاں دا ہر لحاظ نال خیال خرم دی کافی اچ ملدے۔ سوہنڑے سلونڑے خیال ایمان کوں تازہ کر ڈیندن۔ خرم بہاول پوری دیاں نعتیہ کافیاں امتیازی مقام تے انفرادی شان رکھیندین۔ خرم کئی علوم دے نہ صرف ماہر ہن بلکہ جو اردو، فارسی، عربی، سندھی تے سرائیکی وغیرہ اچ کامل دسترس رکھیندے ہن۔ خرم بہاول پوری کافی کوں عشقِ مصطفیٰ ﷺ دے رنگ اچ ایں رنگیا جو سرائیکی کافی دے منہ دی پلاہٹ، لالڑی اچ بدل گئی:

ساقی توں بھر بھر کے میکوں ڈتی آ میں پیتی آنواں
پیندا تے گم تھیندا ونجاں جو گم تھیواں آپ کوں پانواں
رب دا محبوبے، منظورے
ہر ہک نعمت توں بھر پورے
ساڈا ساقی نور دا نور اے
نور دا کہیں ڈٹھا پچھانواں(۲۴)

۲.۱.۶ ہجر و فراق:

خرم بہاول پوری دی کافی دے موضوعات اچوں ہک اہم موضوع ہجر و فراق ہے۔ ہجر نکھیڑے تے وچھوڑے کوں آہدن۔ محبوب دی بے مروتی تے لا پرواہی عاشق صادق دے ہاں تے قاطیاں چلیندی اے۔ ہجر یعنی وچھوڑے تے تقریباً ہر کافی گو شاعر نے لکھیے پر خرم دا اپنڑا رنگ ڈھنگ اے۔ خرم آہدے اے دل بر جانی، سانول آ! نکھیڑے دی گال کر کے میڈے ہاں اچ قاطیاں وہا ڈتیں، سانولا تیکوں کلھ جتناکا یعنی ترس تے رحم نہیں آیا۔ اے محبوب تیڈی تاں کھل مذاق تھئی اساں تاں سچ بر تھی گیوسے۔ اے محبوب ہنڑ جو تیکوں میڈی صورت نہیں بھاندی، آونڑ ونجنڑ چھوڑ گئیں، ملنڑ توں پرے بھجدیں، بھانویں جو تیڈا دل نہیں چاہندا اول وی شرم کشرم نال یعنی دنیا داری نال دنیا دے ڈکھاوے کیتے ہی آمل۔ تئیں جیڑھی بھلائی کیتی اے، اے تیکوں ٹھاندی

تاں نہ ہئی جو تئیں اڄاں درتوں پاہر قدم نہیں رکھیا ساکوں دل دے دورے تھین ۔ ہاں کنڈیاں اچ ونج ڈٹھے:

کاتی ڈِتو ہاں وچ وہا
آیو نہ لکھ جتلی ککا
تیڈی تاں کھل تھی ڳئی ذری
ساڈا سو کنڈکا تھی ڳیا
ہُݨ منہ میڈا بھاندا نوھی
آندا نوھی پاہندا نوھی
جیکر دلوں چاہندا نوھی
شرموں کشرموں منہ ڈِکھا
سوہݨا کتو سوہݨی بھلئی
ایویں تیکوں ٹھاندی نہ ہئی
ایجݨ نہ ہئی تئیں کندھ ولئی
ہاں پچھلے کنڈے ونج لگا(۲۵)

محبوب دا نکھیڑپ کوئی نہیں سہہ سگدا۔ ایویں خرم بہاول پوری دا محبوب جڈاں اوں توں دور پرے تھیندے تاں خرم اونکوں منتاں زاریاں کریندا ڈِسدے۔ او اہدے تیڈے ہجر اچ اکھیں توں اتنے موٹے موٹے نیر ویہہ ڳن جو باقی تاں صرف خول آن بچین ۔ سورٹھ تے ٹوری اچ خرم کینویں سُر لیندے ڈیکھو:

جندڑی بے وس کر نہ رول
ہر دم وس پیا ساڈڑے کول
میں آکھیا کیا سڄݨ کوہیندن
اوں آکھیا ہے ساڈی اول
روندیں موٹیاں موٹیاں اکھیں

ویہہ گیاں رہ گئے خالی خول(۲۶)

محبوب سارے رشتے ناطے توڑ کے جیڑھے ویلے ٹر ویندے خرم دا ساہ رکدے دم گھٹدے، اینویں لگیدے جینویں اوندے محبوب نے اوندے ہاں اچ برچھیاں کھبا ڈِتیاں ہن۔ اینویں لگیدے جینویں خرم بہاول پوری کوں اوندا یار پنل اونکوں سنج بر اچ چھوڑ گیا۔ خرم آہدے او جیڑھا ڈکھاں توں نجات ڈیواوے ہا اوں ہی ڈکھ ڈِتن۔ خرم محبوب دے نکھیڑے کوں ہجر و فراق بارے اہدے جو او یار جیڑھا ساڈا جان توں پیار منٹھار مٹھا ہا اوہو ساکوں کلھا چھوڑ گئے:

سانگے پیت پریت دے سارے
یار پنل اج توڑ گیا
وہ جو کاریاں کر گیا ساڈیاں
ہاں وچ سانگھاں بوڑ گیا
ساکوں ساڈا سانول سائیں
بر وچ روندا چھوڑ گیا
ڈکھاں توں چھڑوانوݨ والا
ہتھوں ڈے ڈکھ ڈوڑ گیا
خرمؔ اج او بند دلیں دا
آپاں توں منھ موڑ گیا(۲۷)

خرم بہاول پوری کول ہجر نویکلا انداز رکھدے۔ کلھپ خرم دی کافی اچ نویکلی کیفیت دا استعارہ ہے۔ جڈاں کڈاہیں نیڑے تیڑے ہو دا عالم ہووے، کول کول کہیں متنفس دا نشان نہ ملدا ہووے، چفیروں سناٹا ہووے تاں کلھپ دے ایں چپ چاپ تے سنج سنسان صحرا اچ خرم دی تخلیقی رگ پھڑکدی اے تے او اپنے خیال دی موج اچ واہݨ لگیدن۔ کتھائیں کتھائیں تاں خرم وی روایتی انداز اچ ہجر کوں بیان کریندن پر زیادہ تر انھاں ہجر توں وی چس چاتی اے۔ شام کلیان اچ لکھی کافی اچ ہجر و فراق اچ شاعر دی کیفیت کجھ ایں اے:

ڳیوم تئیں باجھ راول رُل
تیڈے رَلڑیاں دے اِچ پئے مُل
وچھوڑا جی ویندا چردا
تے جیڑا پل نہیں سر دا
سبھو کم کار میں گھر دا
کیتم تئیں گل دے پچھوں گُل
لگی بھا عشق دی بھڑ بھڑ
کرے دلڑی اندر پھڑ پھڑ
انوں دھمکاں آکھن کھڑ کھڑ
اونوں نخرے آکھن چُل چُل(۲۸)

عشق دے راہ اِچ ہجر فراق ہک کرب انگیز واقعہ ہے۔ سرائیکی کافی اِچ جتھاں وصال دیں شادکامیاں کوں کھلے ڈُھلے انداز اِچ تے ون پونے خیالاں دے زور تے سوہݨے تے سلوݨے انداز اِچ بیان کیتا ویندے اتھائیں جدائی، کلھپ، وچھوڑے تے نکھیڑے دی تشریح تے تعبیر اِچ وی زورِ تخیل لاتا ڳئے۔ محبوب دی رفاقت توں محرومی تے محبت دی دامن کشی دے باوجود خرم اوں کوں منتاں لیندا ڈِسدے۔ خرم اہدے سُنج بر تے نہ رول، بھانویں جتناں ستا، مار مکا پر میڈے سامݨے وس پیا جو تیکوں ڈیکھ کے ہاں ٹھردے۔ محبوب دے باجھ اوں کوں جگ اِچ کجھ وی نہیں بھاندا، کہیں جاتے وی آرام نہیں آندا۔ خرم بہاول پوری اہدے اک ڳئے ہیں ہݨ تاں اینجھے جیوݨ تے جو جتھ کتھ ویچوں ڈکھ اینویں گول گھندے جینویں مامے دے پتر لگدے ہوون:

اللہ نہ بھنی بھول وے
سنج بر دے وچ نہ رول وے
جتی سول ڈِے جتی پیا ترسا
نہیں اتھ کے دم مارݨ دی جا
اکھیں اڳوں پیا وس سدا

بھانویں بول یا نہ بول وے
توں باجھ کجھ بھاندا نہیں
کہیں جا آرام آندا نہیں
کیڑھے وقتے روح ماندا نہیں
ݙکھ دے نہ پھولے پھول وے
اک گئے ہیں ایں جیوݨ کنوں
کتھ ونجوں کن تے مونہہ کروں
خرمؔ بھانویں جتھ ونج لکوں
ݙکھ گھندے ہر جا ول ڳول وے(۲۹)

خرم بہاول پوری عشق، حسن تے ہجر و فراق دیئں کافی اچ جیڑھیاں وارداتاں کریندے انھاں دا تعلق اوندے قاری نال ہووے تے بھانویں نہ ہووے لیکن خرم دی زندگی اچ ایں ݙکھ بکھ دا جہان آباد اے۔ خرم بہاول پوری کول واقعہ تے تخیل ایں طرح گھل مل ڳن جو انھاں کوں انج انج کرݨ کوئی ایڈا سوکھا کم نہیں۔اے زیست کجھ تقاضے کریندی اے۔ پوہ سردی ہووے تاں ساتھی جُٹ دا تقاضا ایندی سب توں وݙی چاہ اے۔ ایہوں خرم بہاول پوری دے یار اوں کوں چھوڑ کے چلیا ڳئے پوہ دا مہینہ آ ڳئے خرم اوں کوں ولدا واپس سݙیندا پئے خوب منظر اے ݙیکھو:

ڳیا غذر مہینہ پوہ دا
نہ ولیا راول روہ دا
دل دیرا دھاڑ بریہنہ دا
ہاں تاݙا اَیلی لوہ دا
کن ونجے شودا خرمؔ
کہیں ݙاں دا نہ کہیں ݙوہ دا(۳۰)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ ہجر کوں ہک مسحور کن حیثیت حاصل اے۔ خرم دی کافی اچوں ہجر و فراق کوں جے کر کڈھ ݙتا ونجے تاں کافی پھکی پھکی تے بے چسی لگسے۔ ایہوں چسولی تے

من بھانونڑیں شاید نہ لگسے جینویں ہݨ لگدی اے۔ خرم دی شاعری خاص کر کافی اچ محبوب نال محبت، وچھوڑا، ہجر و فراق، جدائی دا کرب، محبوب کوں کوہ ڈیوݨ دا غم حیاتی دا وبال بݨ ویندے۔ خرم دی کافی اچ ہجر بدرجہ اتم موجود اے۔ خرم یار دے وچھوڑے اچ کافی نویکلے انداز نال لکھدے ہائے کوئی تاں ہووے ہا جیڑھا اوں کوں سڈ آوے ہا کیوں جو او شخص میڈے درداں دا داروں ہے۔ اوندے باجھ ہوں اداسی، مایوسی، کلھپ ہے تے دل گھبراندے ڈپ ڈپ ویندے۔ خرم اہدے ساوݨ دی مُد آگئی اے۔ اُچے لمبے پپلاں تے پینگھاں پدھݨ جھوٹݨ دی مُد اے۔ سینگیں سنگتیں نال رل مل گاوݨ گاوݨ دی مُد اے۔ لیکن اے محبوب تیں باجھ میڈا دل گھبریندے پڑ پڑ ویندے:

ہے وو کوئی اونکوں سڈ آندا
جیڑھا دارو ہے درداں دا
اچ دلڑی ڈاڈھی ماندی اے
تڑپھاندی گوتے کھاندی اے
گزراݨ ڈکھی سولاں دی ہے
کوئی پھولا پھول نہ ڈُکھاں دا
آئی مُد ساوݨ من بھاوݨ دی
اُچے پپلاں پینگھاں پاوݨ دی
رل مل سینگھیاں دے گاوݨ دی
تیں باجھوں جی ہم ماندا(۱۳)

۲.۱.۷ محبوب نال خطاب:

خواجہ صاحب دے دور کوں کافی دا دور آکھیا ویندے۔ ایں دور اچ کافی نویں مزاج، ذائقے، اسلوب تے موضوع توں سونہی تھیندی اے۔ خواجہ صاحب کافی اچ وسعت، ایمائیت، اشاریت تے رمزیت دا ہک جہان آباد کر چکیے ہن تاں اوں ویلے کافی دی ہک توانا تے تکڑی آواز

خرم بہاول پوری دی سامنڑے آئی۔ کافی دی ایں توانا روایت اچ اپڻا تخلیقی وفور، نویاں صلاحیتاں تے تازہ کاری یعنی نوپ تے نویکلپ دے جوہر ڈِکھاونڑ کوئی سترا تے آسان کم نہ ہا۔ خواجہ صاحب دے سحر اچوں کافی نکلی نہ ہئی۔ خواجہ صاحب اپنڑے انداز اچ ہک مکمل دبستان ہن۔ بھانویں جو خرم بہاول پوری تے خواجہ صاحب دا ہکو سنواں زمانہ ہا۔ خواجہ صاحب دے بعد خرم بہاول پوری نے کافی اچ تازہ کاری کر کے ہک نویں نہج تے موڑ ڈِتا۔ خرم بہاول پوری تتبع توں پرہیز کیتا تے اپڻا نویکلہ رنگ پیش کیتا۔ کافی اچ خرم دی تازہ کاری ہی انھاں کوں باقی شعرا توں ممتاز کریندی اے۔ خرم بہاول پوری کافی اچ نویں مضامین تے اسلوب دے جہان پیدا کر ڈِتے۔ فکر دی ندرت خرم بہاول پوری دی پہچان ہے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ہک وڈا موضوع محبوب نال خطاب اے:

رب دا ناں ہے سب توں پیارا
سمجھ ووئے یارا سمجھ ووئے یارا
دھم گئی رات تے تیکوں نندرے
اٹھی اٹھی کر کوئی چارا
ڈِس سہی کیا کجھ بدھی پلے
اچ توٹیں جو پٹی پٹارا(۳۲)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ محبوب نال مکالمہ جا جا تے تھیندا ڈِسدے۔ ہجر فراق دے بعد یعنی بہوں دیر بعد جیڑھے ویلے خرم بہاول پوری کوں محبوب ملدے تاں اونکوں خرم ایں الویندے:

ماہی توں بن ہم ماندا
ڈِس کوئی دارو درداندا
شالا ہر دم خیر وہاوی
اتے جھوک ہووی نت ساوی

گھنڈیں ماسم اَن تھی آ وی
جی ڈیکھݨ کوں ترساندا
جند جینویں تے لکھ تھیویں
نہیں ٹھاندی تیکوں اینویں
کر آوݨ دی کئی جیویں
ہُݨ جیڑا پل نہیں سہندا(۳۳)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ محبوب نال خطاب ہک چنگا چوکھا خزانہ اے۔ قریباً سب توں ودھ ایں موضوع تے کافی مل ویسے کیوں جو اے کوئی کلھا خرم بہاول پوری دی ایجاد نہیں ہر شاعر کول اے انداز موجود اے۔ خرم بہاول پوری نویکلے انداز اچ محبوب نال الیندے، منتاں لیندے زاریاں کریندے:

اللہ نہ بھنی بھول وے
سچ بر دیوچ نہ رول وے
جتی سول ڈے جتی پیا ترسا
نہیں اتھہ کے دم مارݨ دی جا
اکھیں اگوں پیا وس سدا
بھانویں بول جا نا بول وے
توں باجھ کجھ بھاندا نہیں
کہیں جا آرام آندا نہیں
کیڑھا وقتے روح ماندا نہیں
ڈکھ دے نہ پھولے پھول وے(۳۴)

ہُݨ توݨیں دستیاب خرم بہاول پوری دیئں ۲۰۲ کافیں اچوں سٹھ فیصد کافیاں محبوب نال خطاب اے۔ خطابیہ انداز خرم دا وطیرہ ہے۔ بھانویں جو دنیا جہان نال الیندا کھڑے لیکن محبوب نال الاوݨ اونکوں چس ڈیندے ایں پاروں او اے چس پوری دی پوری گھندا کھڑے۔ ہک کافی اچ خرم

بہاول پوری ردیف میڈا سانول ماہی رکھ کے محبوب نال خوب خطاب کیتے۔ رنگ رنگ دیاں ڳالھیں تے ون ون دے قصے مگر ردیف اچ سانول ماہی کوں مخاطب کرݨ دا اے نویکلہ ای انداز اے:

مویاں کوں نہ مار وے، میڈا سانول ماہی
دردوں ڳئی ہاں ہار وے، میڈا سانول ماہی
ہے ہے کیویں اتنے جلدی
بھل ڳیوں قرار وے، میڈا سانول ماہی
کھاواں پیوں دھانوݨ دھووݨ
بھل ڳئے سبھ کم کار وے، میڈا سانول ماہی
کن ڳیاں سرخیاں کن ڳیاں میندیاں
کن ڳئے ہار سنگار وے، میڈا سانول ماہی
خرمؔ پل پل بے وس تھی کے
رووے زار و زار وے، میڈا سانول ماہی(۳۵)

خرم بہاول پوری دی شاعری وڈی خوبی اے ہے جو او اپݨے محبوب نال براہِ راست مخاطب تھیوݨا پسند کریندے۔ انھاں کافی اچ ٻنھاں شاعراں دی وانگوں بادلاں، ہواواں تے پھُل تے خوشبوکوں ذریعہ خطابت بݨاوݨ توں بچدے ہوئے سدھا محبوب نال مکالمہ کیتے۔ انھاں ایں طرح محبوب نال ڳالھ کیتی اے جینویں او انھاں دے سامݨے ہے تے انھاں نال ڳالھ مہاڑ کریندا پئے۔

۲.۱.۸ محبوب دیاں منتاں ترلے:

ملاقات دی آرزو ہر عاشق صادق کوں رہی اے۔ وصل عشق دی سب توں سلوݨی تے چسولی کیفیت اے۔ خرم بہاول پوری دی شاعری دا ہک وڈا حصہ تے خاص طور تے کافی دا وڈا حصہ مجاز اے۔ سرائیکی کافی کوں حقیقت توں کڈھ کے مجاز دا چولا پواوݨ خرم دا ہی کارنامہ اے۔ خرم

دی کافی اچ عاجزی، نیاز مندی، منت تے ترلے دا ہک وڈا جہان آباد اے۔ خرم محبوب کوں ہمیش منتاں ترلے کریندا ڈسدے۔ ایندا ہرگز اے مطلب نہیں جو انھاں دی خوداری صرف ناں دی ہے۔ اے ایں پاروں جو او محبوب دا حق سمجھدے۔ اوندا خیال اے جو ہجر اچ سڑ مر مک ونجݨ توں وصل تے ملاقات دی منت کرݨ کہیں درجے بہتر اے۔ خرم دی کافی اچ وصل بارے بہوں خزانہ ملدے او اہدن:

پُنلا! لڈ آ پاروں
رل مل چانگھاں چاروں (۳۶)

خرم بہاول پوری دا محبوب مکھ موڑ ڳئے پر خرم ول وی تانگھ اچ ہے۔ خرم اونکوں ول ول واڳاں ولاوݨ دا اہدے کیوں جو جڈاں جذبیاں اچ تغیر آونجے تاں اینویں لڳدے جینویں سب کجھ بدل ڳئے۔ موسم، سیاست، ادب اے سبھے موضوع رسمی تے کاروباری ہن۔ انھاں دا ذکر روایتی تے وقت گزاری تاں بݨ سڳدے پر انھاں اچ کتھائیں وی رومانیت، جذبیاں دی سچائی تے وفاواں دی شدت دا عنصر گولݨ بہوں اوکھا اے۔ خرم جئیں دے دل اچ محبوب دی چاہت دے جذبے ہلکورے مریندے پئے ہوون او تاں ایہو چاہسی جو اوندا محبوب اوندے کول ہووے، چس چسولیاں ڳالھیں تھیون ایہو جیہا کلام اچ خمار ہووے جو وقت ویلہ رک ونجے۔ خرم بہاول پوری محبوب کوں جلدی واڳاں ولاوݨ دا اہدے تے اہدے جو تیکھے تیکھے کھلدا ہسدا میڈے گھر ڈو آ:

وے پُنلا جلدی واڳ ولا
تے کھلدا ہسدا میں گھر آ
خرمؔ شودا کن تے ونجے
سُجھدی نہ کئی جا
کہیں دے طعنے، کہیں تبرے
ڳئے ہن جندڑی کھا (۳۷)

وصل دا ویلہ قیامت خیز ہوندے جڈاں اے خبر ملے جو محبوب آوݨ والا ہے۔ لیکن جڈاں اے چنتا ہووے جو خدا جانڑے جو آسے یا کائنا یعنی اُمید بر آسے یا کائناتاں اینجھے ویلے دل دی دھڑکن، دید دی بے تابی تے جذبیاں دی شدت ایہو چاہندی جو ماہی کول ہووے تے ایہو ویلہ اتھائیں رک ونجے تے وفائیں اپنٹیں تڑتاڑیاں سودھیاں ملن پر خرم بہاول پوری کوں اے نصیب کائنی۔ او جمل جہان کوں منتاں لائیندے زاریاں کریندے جو میں تے کوئی تھورا لاوے تے میڈے محبوب کوں سڈ آوے۔ جو چھیکڑی ویلہ ہے کوئی بھروسا نہیں دم کیڑھے ویلے نکل ویسے۔ خرم اہدے میڈا دل جئیں دلبر کیتے ماندا ہے اوہو میں توں دور پر ہو برا تھیندا ودے:

کوئی اتنا تھورا لاوے ہا
ساڈے سجناں کو سڈواوے ہا
دل جیں کارݨ پیا منگدا ہے
اتھاں آنوݨ توں پیا سنگدا ہے
اتھاں درد اٹھیا انگ انگ دا ہے
رت روندیں نیݨ رہاوے ہا(۳۸)

ہر او عاشق صادق جئیں کوں وصل نصیب نہ ہا اوں اپنڑے محبوب تے معشوق کوں منتاں زاریاں کیتن۔ خرم بہاول پوری وی محبوب کوں منتاں کریندا پئے جو خدا دا ناں من تے ہݨ آونج نتاں وچھوڑے اچ میکوں دل تُنبی پئے:

خدا دے واسطے آ مل
جو تمب کھادھا ہے میکوں دل(۳۹)

منتیں زاریں دے باوجود خرم بہاول پوری دا محبوب وصل کیتے تیار کائنی تاں خرم ایں اہدے:

ہے وو کوئی اوں کوں سڈ آندا
جیڑھا دارو ہے درداں دا(۴۰)

خرم کوں لوک رکیندن جو تیڈا محبوب ٹھیک بندہ کائنی توں اونکوں نہ مل پر خرم دی طبیعت وگڑ ویندی اے او انھاں کوں اہدے اپنڑے کم نال کم رکھو، نکل کھڑے تھیوو۔ ایویں خرم اپنڑے کوئی سچنڑ دوست مخلص یاراں نال سانگے تروڑ بہندے تے محبوب کوں منتاں لیندے:

سینگا یار آ مل کہیں سانگے
سانگے تروڑیم تیڈڑے سانگے(۴۱)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ صد حوالے محبوب کوں ملنڑ تے اوندے وصل کیتے منتاں ترلے کرنڑ دے موجود ان۔ محبوب جیڑھے ویلے کہیں وی صورت اچ نہیں آندا تاں خرم اونکوں خدا دے ناں دے واسطے ڈیندے منت ترلے کریندے۔ خرم بہاول پوری منتاں کر کر تھک ویندے اوندا سچنڑ اونکوں ملنڑ نہیں آندا تاں مرگ دے ویلے او ایں اکھیندے:

جلدی تھی ہُنڑ واگاں ولا
جیندی نہ سہی مُئی تے تاں آ
ہتھ پیر تاں جوڑن پنھاں
قبریں تاں ہتھ نال اَن لہا(۴۲)

۲.۱.۹ حسن پرستی و جمال دوستی:

شاعر حضرات ہمیش فطرت دے سُہپ دے نال نال محبوب دے سُہپ دی تعریف اچ رطب اللسان رہیے ہن۔ ایویں خرم بہاول پوری وی واقیعت تے تخیل دی مدد نال اپنڑے محبوب دے حسن دی مداح سرائی تے قصیدہ خوانی کیتی اے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ہک گوشت پوشت دے جیندے جاگدے انسان دی تصویر نظر آندی اے۔ خرم کوں محبوب دے حسن اچ مکھڑے کوں سبھ توں دل کشی نظر آندی اے۔ محبوب دا مکھڑا خرم کوں حسن دا ٹھاٹھاں مریندا سمندر نظر آندے۔ جنیں دی ہک جھلکی کیتے آفتاب شرمندہ تے بے تاب و بے قرار کھڑے۔ مکھڑے توں بعد اکھیں کوہ نور بھریاں، بھر بھٹے کمان وانگوں تے پپلیاں اُکا تیر لگیدین۔ خرم

کول محبوب دے سراپے دی تعریف تے توصیف عمدہ پیرائے اچ کیتی گئی اے۔ والاں کوں خرم گیسو، زلف، کاکل دے نال نال سنبل، کالے نانگ، رنجیراں، سائبان، بادل، رات دا اندھارا، ساونڑ دا جھڑ مینھ جیہے استعارے ورتیندے۔ خرم دے محبوب دے مکھنڑی مکھڑے کوں ڈیکھ کے حوراں پریاں شرماندیاں پن۔ موراوں دی ٹور توں ٹرنڑ سکھدن۔ اوندا بُت کولا ریشم، ماکھی وانگوں مٹھا الیندے تے اکھیں اچوں زہر بھریے تیر چلیندے:

ہک گھیبل مکھنڑی دا مکھڑا
کندن کوں پیا ہے شرمیندا
سکھ نال مریندا پئے لاٹاں
چن کوں ول ول ہے چڑویندا
اوں کوں ڈیکھ کے سب حوراں پریاں
تھی کھڑیاں دیوانیاں تے چریاں
اکھ تردیاں اتھ لکھ لکھ تریاں
اتھ جو آندے سو تر ویندا
ہُنڑ موراں کوں ٹوراں سکھلاے
پریاں کوں کھل کھل نال اوڑاے
حوراں کوں ہکی ہیں ھکواے
جو ڈہدا اوہو ٹھر ویندا
بُت سارا کولا ریشم ہِس
ہس ساری ڈسنڑی پسنڑی ڈِس
منھ وچ ماکھی اکھیں وچ وِس
خرمؔ کوئی ہے کوڑ فریندا(۴۳)

ہک بئی جاتے خرم محبوب کوں مکھنڑ اکھیندا پئے:

مکھنڑیاں دے مونہہ مکھنڑاں مکھے

جیویں سجھ سونے دا بُجھے (۴۴)

خرم بہاول پوری توں پہلے کافی اچ محض تصوف دے ڈِس ملدن۔ خواجہ صاحب کول کجھ حد تک خارجیت ملدی اے پر او مجاز اچ حقیقت دا شبہ تھیندے لیکن خرم بہاول پوری ہی او پہلا شاعر اے جئیں سرائیکی کافی کوں تصوف دی فضا اچوں کڈھ کے خارجیت دا چولا پوا ڈِتے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ہک جیندا جاگدا انسان ٹردا پھِردا ڈِسدے۔ خرم محبوب دا سراپا ایں بیان کریندے جو اے واضح تھی ویندے جو اوندا محبوب کوئی ہِیَ دنیا دی مخلوق نہیں بھل جو ایں دنیا دا وسو واڑ اے۔ تشبیہاں، استعاریاں نال محبوب دے حسن و جمال کوں خرم بیان کریندے جو ہاں ٹھر ویندے۔ کافی اچ کوئی مکھڑا یا کوئی ہک بند صرف محبوب دا حسن بیان نہیں کریندا بھل جو پوری پوری کافی محبوب دے حسن و جمال تے سٹھپ دا قصیدہ اے:

سرخیاں کوں رَنگ لائی کھڑن ہوٹھ گلابی یار دے
پکچیاں کوں پیچ پئی کھڑن پیچ زلف دی تار دے
کوئی شودا کن تے مونھ کرے
اِن تے مرے کوئی کہ اُن تے مرے
مارے فناہ کیتی ویندن
وار کجل دی دھار دے
چندر چِپاتا پھُٹ گیا
سجھ کوں کنبھار چھُٹ گیا
لاہندے وتن بھلا نشے
یار تیڈے پیار دے (۴۵)

کتھائیں خرم بہاول پوری کوں محبوب دا چمکدا نورانی چہرا چوڈِی دے چندر وانگوں ڈِسدے۔ کتھائیں اونکوں مصری دا پہاڑ لگدے۔ خرم بہاول پوری محبوب دے چمکدے نورانی چہرے بارے اہدے:

چڑِ جُگ جیویں چندر چڑی دا
پُنل پہاڑ مِٹھا مصری دا(۴۶)

۲.۱.۱۰ دنیا دی بے ثباتی:

آخر جھوک فنا دی اے۔ اے دنیا ہک ڈینھ مک ویسے۔ کجھ وی باقی نہ بچسے۔ انسان کہیں مقصد کیتے بھیجیا گئے۔ دنیا دی بے ثباتی بارے پاک نبی سائیں دا فرمان اے۔ مسند احمد، کتاب ومن مسند بنی ہاشم، باب ہدایۃ مسند عبداللہ بن العباس دے پتر عبداللہ بن عمرؓ توں مروی اے جو نبی پاک ﷺ فرمیندن:

ترجمہ: "دنیا اچ اینویں رہو جینویں تساں اجنبی یا راہ ویندے پندھیڑو"

خرم بہاول پوری ہک نابغہ شاعر اے او دنیا دی بے ثباتی دے ڈس ڈیندا ڈسدے۔ اونویں تاں دنیا دی ہر زبان اچ دنیا دی بے ثباتی کوں بیان کیتا گئے پر سرائیکی اچ کجھ وکھرپ اے۔ خرم دی کافی اچ دنیا دے عارضی قیام، حیاتی دے مٹھے، کوڑے معاملات تے انسان دی حقیقت دے بارے خرم لکھدے نظر آندن۔ خرم دنیا کوں کوڑ دا گھر اکھیندن۔ کوڑ دے منہ اچ دھوڑ دے ڈس ڈیندن۔

دنیا کوڑ وو لوکو کوڑ
پوسی کوڑ دے مونہہ وچ دھوڑ
چنگی ریت اساں نبھڑاں کوں
گھدے نفس پلیت نے نوڑ
سکے سکیڑیں گھر آ سمن
ہتھیں پور لتاڑ لتوڑ
پتے ہوں پیلھے لگن
جڑاں چین یار دے جوڑ
جے کوئی حق دی گالھ چا آکھی

سڈئیں لڑ ویندی سنگ چوڑ(۴۷)

خرم بہاول پوری کافی اچ کئی جہیں تے دنیا دے بے حیثیت ہووݨ دا حوالہ ڈیندیں ہوئیں ایں نکتے تے زور ڈیندن جو انسان کوں روئے ارض تے اپݨے تھوڑے جہے تے عارضی قیام دے دوران اتھاں دیئں چیزیں نال دل لاوݨ دی بجائے اپݨے سوہݨے رب نال لَو لاوݨی چاہیدی اے تاں جو ابدی زندگی کوں سوہݨا بݨاوݨ دی تیاری کیتی ونج سگے۔ انسان کیتے بنیادی سوال اے جو او اتھاں کیوں آئے یعنی کتھ کتے بھیجیا گئے؟ جئیں اے جمل جہان بݨائے اوں کجھ نہ کجھ تاں سوچیا ہوسے تاں ونج بندے کوں خلقیا ہوسے۔ جیا انسان دی تخلیق دا بنیادی مقصد رب دی ڳول اے۔ انسان کوں اپݨی سوچ تے عمل نال اے ثابت کرݨا پوسے جو کوئی تاں ہے جئیں ایں کائنات کوں تخلیق کیتے۔ اے وی جو ہر شئے اتے صرف اوہو ہی دسترس رکھدے۔ انسان دا بنیادی مقصد رب دی ڳول، اوندی رضا تے خوشی ہے انسان ایں توں بھل ویندے تاں خرم بہاول پوری اونکوں ایں سمجھائے:

اے چلݨی سراں ہئی سمجھ رکھ بھرا توں
اتھاں پیر نہ ڈھیر دگھیر پیا توں
دم آ کھڑی ناسیں پیا گوتے کھاسیں
جے کجھ بݨ وی سگدی تاں اج کل بݨا توں
چپھیروں تیڈے سر تے ہن پارھے کھڑ گئے
نسݨ دی نہ کئی واہ من گھن رضا توں
تیکوں موت دا ڈر وی جیکر نہ ہوندا
تاں کݙاݨ دا بݨ بیٹھا ہوندا خدا توں(۴۸)

زندگی دا اصل حسن تے زیور صرف مقصد اے۔ مقصد کائنی دا زندگی بس مٹی دا بوتا ہے۔ انسان جیڑھے ویلے مر ویندے تاں اوں کوں مردہ تے میت آکھیا ویندے ایہو حال زندگی دا ہے۔ انسان دا جیوݨ صرف اوں ویلے توݨیں اہمیت رکھیندے جتنے توݨیں اوندی زندگی دا کوئی نہ

کوئی مقصد اے۔ جیکر مقصد کائنی تاں مفتا دھرتی دا بار بندہ۔ ایہو درس خرم بہاول پوری اپݨی کافی اچ ڈیندے ڈسدن جو اے کلا انسان اپݨے آپ کوں سنڄاݨ۔ توں کیا ہیں، تیڈا کیا مقام اے؟ جیکر نوھی ڄاݨ سگدا تاں یاد رکھ جو آخر جھوک فنا دی:

دلڑی بی بی رانڑی
سینگی سگھڑ سیانڑی
قبلہ کعبہ مسجد مندر
سبھ کجھ آپ کوں ڄاݨیں
اے دنیا جھوک فنا دی
لمبڑے تاݨ نہ تاݨیں(۴۹)

۲.۱.۱۱ خرم دا مذہب:

ہر کہیں کوں مذہب بارے ہمیش مکمل آزادی ہوندی اے۔ مذہب دی آزادی رائے بارے ایں آکھݨ چنگا ہوسے جو اج اساں جینکوں مذہب اہدے ہیں ایں نال ملدی جُلدی کوئی چیز ہوسی جئیں تے پہلی واری انسان نے خود ہی پابندی لاتی ہوسی۔ کیا اتھاں کوئی ثقافت ہے جئیں اچ کہیں قسم دے مقدس مذہب دی بندش بارے ڈس ملدے ہوون اے ہک سوال اے۔ خرم بہاول پوری آخری نبی پاک محمد مصطفی ﷺ دا کلمہ پڑھدے ہک مسلمان ہے۔ اہلِ بیت تے اصحاب پاک نال محبت ہس۔ اپݨے مذہب تے عقیدے بارے خرم ایں اہدے:

توحید تاں گھن نجدیاں توں یار
حُب آل دی گھن شیعیاں توں یار
۔۔۔۔اصحاباں کنوں گھن
اتے سنت گھن سنیاں توں یار
تسلیم و رضا دے
سبق گھن کربل دے والیاں توں یار

کُروی بکھ وی ونڈ کھانون
گھن حیدر دے باندیاں توں یار
دشمن دے نال وی نیکیاں
سچاں گھن پیغمبراں توں یار
سب توں گھٹ آپ کوں جاݨن
اے نیاز ادب صوفیا توں یار
ایہا شاہی سڑک ہی اصلی
ایہو سبق سکھیم نیکاں توں یار
خرمؔ مردیاں دم توڑیں
شالا لہم نہ اے مت ہاں توں یار(۵۰)

۲.۱.۱۲ پنجتن پاک نال محبت تے عقیدت:

پنج تن پاک توں مراد حضرت محمد ﷺ، حضرت مولا علیؑ، حضرت بی بی فاطمہ زہراؑ، حضرت امام حسنؑ تے حضرت امام حسینؑ شامل ہن۔ پنج تن پاک نال محبت دا درس خود قرآن پاک اچ سوہݨا اللہ آپ ڈیندے۔ الشوری دی آیت نمبر۲۳ اچ اللہ سوہݨا ارشاد فرمیندے:

ترجمہ:"ایہا او شئے ہے جیندی خوش خبری اللہ آپݨیاں انھاں بندیاں کوں ڈیندے بھرے جو ایمان گھن آندن، تے نیک عمل کریندن، (اے رسول) انھاں لوکاں کوں آکھ ڈے، جو میں تساں کنوں ایں کم دا کوئی معاوضہ نھیں منگدا، سوائے ایندے جو تساں قریبی تعلق والیاں نال پیار محبت رکھو! اتے جیکر کوئی نیکی کریسی، تاں اوندے کیتے اوندے ثواب کوں ودھا چھوڑیسوں، بے شک اللہ بہوں بخشݨ ہار، ڈھیر قدر کرݨ والا ہے"(۵۱)

شاعر حضرات ہمیش فطرت دے سُہݨپ دے نال نال محبوب دے سُہݨپ دی تعریف اچ طاعت دے نال نال مدنی سئیں دی غلامی تے محبت ڈِتی ہس۔ حضورؐ تبلیغِ رسالت دے ذریعے اساں تے جیڑھا احسان فرمائے اوندا آپ ﷺ نے اساں توں کوئی اجر نہیں منگیا سوائے

ایندے جو اساں پاک مدنی تے اوندی آل پاک نال محبت کروں۔ اے اجر وی نبی کریم ﷺ اپنڑے کیتے نہیں منگیا بھل جو اساں تے کرم فرمائے تے ایں نال اساکوں ایمان تے ہدایت دا راہ ڈکھائے۔ اہلِ بیت نال محبت دے ذریعے اساڈے ایمان کوں مضبوط کریندے پن۔ جیکر ڈٹھا ونجے تاں مدنی سئیں ﷺ ایں فرمان نال وی ساڈی ہی بھلائی چاہی ہے۔ جڈاں اے آیت کریمہ نازل تھئی تاں صحابہ کرامؓ نے عرض کیتی یا رسول اللہ ﷺ تساڈے قریب ترین کون ہن تاں امام احمد بن حنبل روایت کریندے جو حضرت ابن عباسؓ توں مروی ہے جو:

"جب مذکورہ آیت کریمہ نازل ہوئی تو صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین نے عرض کیا: یا رسول اللہ ﷺ اہلِ قرابت سے کون لوگ مراد ہیں جن کی محبت ہم پر واجب کی گئی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: علی، فاطمہ اور ان کے دونوں بیٹے رضی اللہ عنھم" (۵۲)

ایں سبق کوں پڑھ کے خرم بہاول پوری اساکوں اہلِ بیت یعنی پنج تن پاک نال محبت دا درس ڈیندیں ہوئیں ایں اہدن:

کون کرے پنجتن دیا ریساں
جتھ ملک نواون سیساں
پنجتن دا در مول نہ چھٹسی
توڑے تھیسم سو سو کیساں
ہیں جا تو سبھ آساں پجُدین
ہیں جوں آندم سبھے اسیساں
پنجتن نالم ایڈیاں حبُاں
ڈیکھیں ول ول پئی سنبھلیساں
سو سو واری ساراں لہسن
جے میں اُتھ کے ذری منجھیساں
بارھاں دے لڑ لگ کے کملی

میں وی بارھی ونک تھیساں
پنجاں پاکاں ہتھوں ول ول
گھن گھن کوثر پیالے پیساں
خرم پنجتن پاک دے در دی
نوکر رہساں جو دم جیساں(۵۳)

پنج تن پاک نال محبت دا تے عقیدت دا اظہار کریندے ہوئیں خرم بہاول پوری ہک ہئی جا تے فرمیندن:

پنجتن دیاں سچیاں سرکاراں
ہک ہک توں لکھ جندڑی واراں(۵۴)

۲.۱.۱۳ حقیقت دی ڳول(دھیان):

بال جیڑھے ویلے جمدے اونکوں کوئی سدھ نہیں ہوندی جو اوندے سامݨے آوݨ والی شکل کیا ہے تے او آوازاں کیا ہن جیڑھیاں او سݨدا پیا ہوندے۔ اوندے کاݨ سب کجھ ہکو سنواں ہے او شکلاں، رنگاں تے بنھاں شئیاں اچ کوئی فرق نہیں کر سگدا، او انھاں توں متاثر ضرور تھیندے یا اے سب کجھ اونکوں سوہݨا ضرور لگدے تے اوندا دھیان چھکیندے تے او ول ول تے غور نال انھاں کوں ڈیکھݨ لگ ویندے اتے ایں ویلے توں ہی اوں اچ تحقیق، جستجو اتے چیزاں کوں پچھاݨݨ دی خواہش تے لگن ضرور پیدا تھی ویندی اے تے او کسبِ علم ضرور کریندے۔ کیوں جو اللہ تعالیٰ قرآن اچ فرمیندے:

ترجمہ: "اتے اللہ تہاکوں تہاڈیاں ماواں دے پیٹ وچوں پیدا کیتے، جو تساں کوئی شئے وی نہ جانڑدے ہاوے، اتے تہاڈے کیتے کن، اکھیں تے دل بݨائے ہیِنس، تاں جو تساں شکر گزار بندے بݨو" (۵۵)

ایں گول پھرول دے جذبے کوں اگونہاں کروں تاں اے گل ساکوں پہلے جمل جہان دیئں چیزیں ول دھیان گھن ویندی اے جتھاں سئے سئے سوال چمدن جنھاں اچوں ہک اہم تے اگونہاں سوال انھاں چیزاں دے خالق بارے ہوندے۔ اینویں خرم بہاول پوری جیڑھے ویلے چیزاں کوں ڈہدے تاں اوندے میجال اچ سئے سوال پیدا تھیندن۔انھاں دے جواب دی گول اونکوں حقیقت دے کول گھن ویندی اے جتھاں اوندا دھیان ہک شئے توں سوایا ڈِسنڑ لگ ویندے۔او ایں دھیان کوں ہی اپنا ایمان تے اپنٹری شان اہدے۔پچھے اونکوں پوری دنیا اچ پھیلی ہر نعمت بارے دھیان آندے تے او ہر ہک نعمت کوں وی دھیان ہی سمجھدے۔او اہدے سالہا سال دی ہر ہک بندگی پٹوں تاں ساکوں تاں وی ساکوں دھیان ای ملدے۔گم تھیونڑ اچ، لبھ گھننڑ اچ، پتھر کوں موم کرنڑ اچ تے ہر ہک چیز اچ اونکوں دھیان ہی دھیان نظر آندے تے او ایں اہدے:

دھیان ہئی ساڈا دین ایمان
دھیان توں نہ چکیں ہک آن
لبھ گھننڑ وی ہیں دے شان
پتھر موم کریندے پل وچ
نہ سو جادو نہ ہک دھیان
خرمِ دھیان کوں ترکڑا کر گھن
شابس کیویں تھیندیں جوان(۵۶)

۲.۱.۱۴ طنز و مزاح:

جینویں انسان دی حیاتی اچ خوشی تے غم دا عمل دخل ضرور پاتا ویندے اینویں انسانی حیاتی اچ طنز و مزاح وی ضروریاتی ویندی اے۔ جڈیں ویلے بال رووݨ سکھدے تے وقت ویلے نال جڈاں او چیزاں توں سونہاں تھیندے کھل ہس وی شروع کر ڈیندے۔ بال کوں کوئی سدھ نہیں ہوندی پر کتکالیاں کرنڑ تے زور زور دا کھلدے ترا ھکے مریندے۔ اے عمل ہر انسان اچ چاندروں

موجود ہوندے۔ جے کر شعری اصطلاح کوں ڈٹھا ونجے تاں طنز تے مزاح ڈوں انج انج شئیں ہن۔ایں فرق کوں آسان لفظاں اچ ایں بیان کیتا ونج سگیندے جو مذاق کرݨ کوں "مزاح" تے مذاق اڈاوݨ کوں طنز آکھیا ویندے۔ مزاح (Humour) اوں ویلے اکھ پٹیندے جیڑھے ویلے چار چفیروں خوشیاں، سکون، اطمینان تے تسلی ہووے۔ چنگیاں قدراں انسانی خرابیاں دے ہوندیں انسانی حیات تے حاوی ہووݨ تاں مزاح دیاں پونبلیاں اینجھا سلونٹا ماحول ڈیکھ وڈا وݨ بݨ ویندین۔ خالص مزاح معاشرے اچ ہم دردی تے انس و محبت دی فراوانی پیدا کریندی اے۔ جڈاں جوایں دے بر عکس طنز(Satire) اوں ویلے جمدی اے جڈاں معاشرہ بدحالی دا شکار تھی ویندے۔ امن خراب تھی ویندے تے انسانی قدراں دی پائمالی روز ڈیہاڑی دا کم بݨ ویندے۔اینجھی صورتِ حال اچ لوکاں دی برداشت جواب ڈے ویندی اے۔ مروت تے زندہ دلی مر کے طنز بݨ ویندن۔ سرائیکی شاعری اچ طنز و مزاح لوک شاعری دی زمانے توں ہی آندی پئی اے۔ لوک گیتاں اچ ڈکھ سکھ خوشی غمی دے نال نال طنز و مزاح وی ہوندی ہئی۔ تخلیقی ادب دا آغاز تھیاتاں مولوی لطف علی تے مخدوم محمد بخش دے قصہ شاہ سیفل اچ زنگاݨی عورت دا جیڑھا نقشہ چھکیا گئے او سرائیکی اچ طنزیہ شاعری دی منڈھلی ونکی اے۔

ہئی بد حال ہتھاݨی کاݨی زنگاݨی منھ کالی
سر بد ڈول قد آور کنا وات عظیم کنالی
بیٹھی گرم دکان ڈسے ہس ہر ہک ناس کٹھالی
ڈیکھ ڈراکل ڈند اوندے خود تھیوی خجل ڈندالی(۵۷)

خرم بہاول پوری دی شاعری اچ طنز دا نشابر رویہ سامݨے آندے۔ اے طنز صرف طنز ہی اے کتھائیں وی تشنیع بݨدی نہیں ڈسدی۔ خرم بہاول پوری دی ہݨ توڑیں دریافت شاعری اچ دشنام گالھیں مندے کوئی واضح نہیں ملدے، بس اکا دکا ہن۔ پر انھاں دا اسلوب تقاضا کریندے جو جوان شاعری اچ کال گالھیں مندے ڈٹے ہوسن، وقت ثابت کریسے۔ خرم بہاول پوری جتنی وی

طعنہ زنی کرے کوئی رنجیدہ یا ڈُکھی نہیں ڈِسدا۔ خرم اہدے اے ٹھیک اے اساں ہر معاملے اچ کوڑے ہیں۔ توں جو سوہݨا سلوݨا ہیں توں اپݨی گریبان اچ جھاتی پا تے اے ڈِسا جو چنگی وفا کئیں کیتی اے:

ہر گالھ توں کوڑے تاں ہیں
پر ایہہ ڈِس سوہݨا جو ہیں
سوہݨی نہ رادھی تئیں کہ میں
گروان وچ جھاتی تاں پا(۵۸)

خرم بہاول پوری رقابت توں اک تھی کے محبوب کوں ایں طعنے ڈیندن:

میں جیواں گھن گھن تیڈا ناں
توں ٹھاریں ونج کے بیاں دا ہاں
میں اصلوں گونگا ڈانڈ ہاں
چوبھاں توں چوبھاں نہ وسا(۵۹)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ طعنہ زنی محض اصلاح تے چھیڑ چھاڑ کیتے ہی ملدی اے۔ جڈاں محبوب تے معشوق عاشق کوں التفات تے پیار محبت توں پرہوبرا رکھیندے تاں او اونکوں چھک چھیڑ کریندے۔ ایہو او موقع ہے جتھاں طنز تے مزاح پیدا تھیندے ہن۔ محبوب ایں چھک چھیڑ توں خوش تھیندے اوندا ہاں ٹھردے تے او بیا ودھ کے بے پرواہیاں کریندے پر خرم جیہا عاشق زری خیال نہیں رکھدا دلوں خوش تھی منہ اچ طعنے بھر کے چنگا چوکھا سݨیدے۔ او محبوب کوں مختلف قسم دے طعنے ڈے کے اوندی اصلاح تے سدھی راہ چاہندے۔ ایں پاروں او وڈے پیار اعتبار نال اوں کوں طنزاً اہداوی ہے تے ایں گالھ دا وی پورا خیال رکھیندے جو سڄݨ ناراض نہ تھی ونڄے۔ خرم بہاول پوری محبوب کوں طنزاً نصیحتاں کریندا ڈِسدے:

توں باجھ سانول یار وے
بھاندا نہ ہار سنگھار وے

ہم سول ناسیں تار وے
تختے نہ کڈھ گُھنڈیاں نہ چا
سوہݨا کیتو سوہݨی بھلائی
اینویں تیکوں ٹھاندی نہ ہائی
اجݨ نہ ہائی تیں کنڈ ولائی
ہاں پچھلے کنڈے ونج لگا(٦٠)

خرم بہاول پوری کوں محبوب ݙوہ وی نہیں ݙیندا تے اینویں مار مکاوݨ تے تُل ویندے۔ او،اوں توں پچھدے کہیں ڳالھ اے کیا مسئلہ ہے کوئی رسیمیں دھاری بیٹھیں کجھ الا تاں سہی ہکُا تاں سہی، میکوں کجھ ݙسیسیں تاں ہی کوئی حل نکلسے پر محبوب چپ چاپ کھڑے تھیا۔ بس کجھ گویا تھیندے تاں الزام ہی الزام لائیندے ول چپ۔ خرم بہاول پوری اونکوں طنزاً اہدے جو میڈا کوئی قصور ݙس میں تے کوئی ݙوہ لا۔ بنا ݙوہ الزام دی تاں کوئی ڳالھ نہیں ہوندی۔ محبوب ہکلاوݨ لگدے تاں خرم اونکوں کجھ تکھا اہدے اینویں ڳیتاں نہ کھا تے میکوں ݙسا:

کجھ تاں ݙسا کہیں ڳالھہ ہے
اینویں اجائی دے لا نہ لے
تیڑی تے پر کوئی ݙوہ تاں ݙے
بت بت نہ کر ڳیتاں نہ کھا(٦١)

۲.۱.۱۵ بے ݙوہ سزائیں:

عام طور تے ݙٹھا ویندے جو محبوب گلے شکوے کریندا ݙسدے۔ عاشق اوندے کیتے آسمان توں تارے پٹݨ کوں تیار ہوندے پر او صرف اور صرف گلے شکوے کریندا ݙسدے۔ خرم بہاول پوری دے کول اے ڳالھ کجھ نویکلے رنگ اچ رچی پئی اے۔ اوندا محبوب گونگا تے چپ چپاتا اے۔ ستاوݨ اچ کوئی کسر نہیں رکھیندا پر منھ کوں تالا ہس تاں خرم بہاول پوری اونکوں آہدے کوئی

ڈوہ تاں لا کوئی الزام تاں ڈے اینویں لوکیں دے آکھیے نہ لگ لوک تاں دشمن ہن اے ہووے نہ ہووے اینویں لا ڈیندن:

دشمن تاں ڈیندن اینویں لا، پھٹکیاں نہ چا بھڑکیاں نہ کھا
کلا نہ تھی ڈر رب کنوں، دھندیاں نہ گھت دھاندل نہ تا(۶۲)

محبوب کوئی گلے شکوے کرے کوئی گالھ کرے تاں اوندا کوئی حل کڈھیا ونجے۔۔ جیکر او گالھ ہی نہ کرے کوئی ڈوہ ہی نہ لاوے تے نکھیڑے دی سوغات عطا کرے تاں خرم جیہا نابغہ آکھڻ توں رہندا نہیں جو:

اینویں ہوئی نہ ہوئی ڈیندن ہُلا
دھوتیاں دی پچھُدیں گالھ کیا
اُنھاں جو کیتی دشمن تاں ہن
تیکوں اینویں ٹھاہندا نہ ہا
تتڑی تے پر کوئی ڈوہ تاں ڈے
اینویں اجائی دے لا نہ لے
نہ آکھ ول کے کے نہ کے
چل بس گھنڈی دریچ نہ بڻا(۶۳)

۲.۱.۱۶ محبوب دا قصیدہ:

خرم بہاول پوری توں قبل سرائیکی کافی صرف اور صرف صوفیانہ فکر توں پُر ہئی۔ صوفی ازم دیاں گالھیں تھیندیاں ہن۔ خواجہ فرید کول مجاز دے ویس اچ صوفی ازم دی جھلک ضرور ملدی اے پر خرم بہاول پوری صوفی ازم توں کڈھ کے خالص مجازی کافی لکھی اے۔ خرم دی کافی اچ مہر و محبت، وارداتِ عشق و عاشقی دے نال نال حسنِ فطرت تے مجازی محبوب دے قصیدے

ملدن۔ خرم محبوب دے قصے ڳاندا ڈِسدے۔ محبوب دا حسن و جمال خرم دی کافی دا سب توں وڈا موضوع اے۔ انھاں دی کافی اچ واقعیت تے تخیل دی مدد نال محبوب دے حسن دی مداح سرائی تے قصیدہ خوانی دی تصویر ملدی اے۔ خرم دی کافی اچ سب توں ودھ تعریف محبوب دے مکھڑے دی ملدی اے۔ کیوں جو حسن اچ سب توں ودھ اہمیت ہی مکھ دے حسن کوں اے۔ خرم کول محبوب دے مکھڑے دا بیان ایں ملدے جو اوندے نورانی مکھڑے توں چندر تے سجھ پئے شرماون۔ ایندے بعد درجہ بدرجہ اکھ، ناک ڳلھیں، ہوٹھ گردن دے نال نال سراپائے جسم دی تعریف تے توصیف بہوں عمدہ تے سلوݨے انداز نال بیان کیتی ڳئی اے:

ہک گھیپل مکھݨی دا مکھڑا
کُندن کوں پیا ہے شرمیندا
سجھ نال مریندا پئے لاٹاں
چن کوں ول ول پئے چڑویندا
بُت سارا کول ریشم ہنس
ہس ساری ڈسݨی پسݨی ڈٹس
منہ وچ ماکھی اکھیں وچ وس
خرمَ کوئی کوڑ ہے فریندا (۶۴)

ہوٹھیں تے مکھڑے بارے خرم بہاول پوری ہک ہِیَ جاہ تے اہدن:

سرخیاں کوں رَنگ لئی کھڑن ہوٹھ گلابی یار دے
پیچیاں کو پیچ پائی کھڑن پیچ زلف دی تار دے
چندر چپاتا پُھٹ گیا
سجھ کوں کنبھار چُھٹ گیا
مکھڑے تے تیڈے ڈیکھ رنگ
رنگ بھری بہار دے (۶۵)

محبوب دیاں اکھیں اوندیں دل دیئں کیفیتاں دیاں غماز ہوندن۔ خرم کول نیناں اُتے سینکڑاں بند ملدن جنھاں اچ او جھیل، تالاب تے سمندردے نال نال کئی سارے سر بستہ راز، گمنام جزیرے، اݨ چاݨ خواب، اجنبی پچھانوے، نندر، تس، شراب، پیالے، کٹورے تے کئی ٻئے ناویں نال تشبیہ ݙیندن:

سوہݨاں گوڑھیاں نیناں والا
چانجا نخرا تیرھاں تالا
ٻلدا سونا، سجھ سونے دا
چندر دا ٹکڑا مونہہ ٹکرالا
اوندے رس بھنڑے جوبن دی
ریس کریسی کیا گُل لالا(٦٦)

ہک ٻئی جا تے اہدن:

ݙیکھ تاں سہی سوہݨیاں دی سیل
نیݨاں نال مہیندن نَیل(٦٧)

خرم بہاول پوری محبوب دیں والیں کوں گیسو، زلف، کاکل دے نال نال سنبل، ناگ، زنجیراں، سائبان، نیش بادل، رات دا اندھارا تے ساوݨ دا بدل اکھیندے ݙسدن:

کُنڈیاں چا پیندن ہاں دے وچ زُلفاں کُنڈل ایویں ہوندن
انھاں شُوکدیاں مُشکیاں دے وچ ول ول دے ول ایویں ہوندن(٦٨)

٢.١.١٧ موسماں دا ذکر:

سرائیکی وسوں او خطہ اے جئیں کوں خدا نے ہر طرح دے موسم توں نوازیے۔ اتھاں سردی، گرمی، بہار تے خزاں برابر تے پورے پورے موسم ہن۔ ایں طرح دے موسم دنیا دے کہیں کہیں حصے اچ ملدن، ہر کہیں حصے اچ کائنی۔ انسان ہکو سنویں موسم اچ نہیں رہ سکدا ایں پاروں

اللہ پاک نے ونکوونکی دے موسم عطا کیتن ۔ خرم بہاول پوی جیہا نابغہ شاعر ہر موسم دی چس چیندے تے اپنڑے کلام دا حصہ بنڑیندے۔ خرم بہاول پوری دی شاعری اچ ساونڑ دے موسم بارے چنگا چوکھا حوالہ ملدے۔ ساونڑ دے آون نال ہر پاسوں ساوِل آویندی اے۔ ہریالی تے سکھ سہا توں شاعر دا دل تے دماغ معطر تھی ویندن۔ مینگھ ملہاراں تے مینہ دے سڑکار میجاں اچ پوتی مایوسی کوں دھو ڈیندن۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ساونڑ تے مینگھ ملہار دا استعارہ سوہنٹا تے سلونٹا ورتیا گئے۔ کِتھائیں غم، کِتھائیں جدائی، ہجر، نکھیڑا، کِتھائیں مایوسی، کِتھائیں ہنجوں، کِتھائیں کھل ہس تے کِتھائیں محبوب دیئں زلفیں کوں کالی گھٹا دے استعارے ورتیے گِن۔ خرم بہاول پوری کافی اچ ساونڑ دے موسم اچ محبوب دے رلے سوہاونڑ، انب کھاونڑ تے رلے دھاونڑ دا اہدے۔ او اہدے گوڑے اُتے گوڑا رکھ رلے بہہ کے گاونڑ گاوَں ہا۔ او اہدے جھڑ مینہ تے مینگھ ملہار اچ خوش تھی کے ٹپے ماروں ہا:

ول ساونڑ رلے سوہانوَں ہا
انب کھاوَں ہا نالیاں دھاوَں ہا
رکھ گوڑے اُتے گوڑا
رل مینگھ ملہاراں گاوَں ہا
جھڑ رم جھم ان لاوے ہا
اساں خوش تھی ٹپے کھاوَں ہا(٦٩)

خرم بہاول پوری ساونڑ دی مُدآونڑ دی خوشی دا اظہار کریندن تے ساونڑ دی آمد دی تیاری کرنڑ دا اہدن:

مُد ساونڑ دی ڈیہنہ ملھاری
سوہنٹی ماسم سِتر پو، تیاری(٧٠)

پوہ مہینہ سرائیکی وسیب تے ادب اچ اپنڑ تے نویکلہ مقام رکھیندے۔ اے او موسم ہے جئیں اچ سردی دی شدت اچ اضافہ تھیندے، وا فرفر کریندی اہدی اے۔ لوگ گرم کپڑے

پیندن تے تھر تھر کنبدے پئے ہوندن۔ایں موسم اچ کلھپ عاشق کوں مار مکیندی اے تے او محبوب دا انتظار کریندا رہ ویندے۔اوندی خواہش ہوندی جو اوندا محبوب اونکوں ایں ویلے ملے پر خرم دا نصیب اینجھا کائنی۔او پوہ مہینہ آونجݨ تے محبوب دے نہ آوݨ دا وݨ کریندیں کریندیں پوہ مہینہ گزار ڈیندن۔پوہ دا مہینہ گزر گیا پر محبوب نہیں آیا:

گیا	غذُر	مہینہ	پوہ	دا
نہ	ولیا	راول	روہ	دا
دل	دیرا	دھاڑ	برہنہ	دا
ہاں	تاڑا	ایلی	لوہ	دا
کن	ونجے	شودا	خرمؔ	

کہیں ڈاہ دا نہ کہیں ڈوہ دا(۱۷)

۲.۱.۱۸ بڈھیپے دا وݨ:

بڈھیپا پچھُ کے آندے نہ ہی دھکے ڈیوݨ نال ویندے۔اے مشرقی دنیا اچ بیماری تے مغربی دنیا اچ زیست دیاں چساں چاوݨ دا ویلہ ہوندے۔اے وی آکھیا ویندے جو بڈھیپے اچ ڈند ڈاھݨ لگ ویندن تے دانائی آوݨ لگ ویندی اے۔آل اولاد وانگوں جسم دے اعضاء وی جواب ڈیوݨ لگ ویندن۔کھاوݨ پیوݨ توں ڈاکدار روک ڈیندے یعنی جو خوراک ادھی پونی رہ ویندی اے۔ایں دے نال نال بڈھیپے دی ہک خوبی وی ہے جو اے جڈاں آونجے تاں مردے ویلے تئیں نال رہݨ دی وفا کریندے۔بڈھیپا آوݨ نال اکھیں تے عینک چڑھ باہندی اے۔بُت اچ نقاہت آوݨ لگ ویندی اے تے وال چٹے کپاہ تھیوݨ لگ ویندن۔بڈھا تھیوݨ انج ہے تے بڈھا لگݨ انج۔بڈھیپے دے کئی فائدے وی ہن جینویں جو بڈھے بندے کوں ڈیکھ کے سب سیٹ چھوڑ ڈیندن سوائے سیاست داناں دے۔اچھا خان دان تے اچھی حکومت ہمیش اپݨے بڈھیاں دا خیال رکھیندن لیکن اساڈی پاک دھرتی تے انھاں ڈوہاں دی کمی اے۔خرم بہاول پوری بڈھیپے دے

آوݨ تے ویݨ کریندے ڈِسدن۔اے ویݨ ایں پاروں جو جڈاں انسان بڈھا تھیندے سب توں پہلوں اونکوں کھنگھ ستاوݨ لگ ویندی اے۔یکا نزلہ رہݨ لگ ویندے جیڑھا اوندے ڈند کھا ویندے۔اکھیں اچ دھاپا آوݨ لگ ویندے تے سجاع گھٹ پوندے جئیں نال دنیا دا حسن باقی نہیں رہندا۔جوانی اچ انسان کوں کہیں تے تک نہ پوندی ہئی پر بڈھیپے اچ اوہا کوئی خوشی باقی نہیں رہی شاعراِیں دا ویݨ کریندا ڈِسدے۔بدھیپے اچ انسان اپݨی جند جان توں ہی کک تھی ویندے تے سندھ سندھ انگ انگ اچ اونکوں پیڑ تھیندی اے۔جوڑ جوڑ ڈُکھݨ لگ ویندن۔بڈھیپے توں پہلے انسان ون پونے کُھسے جتیاں پیندا ہوندے پر جڈاں بڈھیپا آندے تاں ہتھ اچ ڈانگ آویندی اے تے انسان بے وس نظر آندے۔وتھ وتھ تے تھڈے آندن انسان ڈاھندا ڈِسدے۔سچ ہے جو کہیں کوں بدھیپا نہیں بھاندا اتھاں توڑیں جو سکا پتر ہی پاسا کر ویندے۔واچھاں توں لیلاں واندھین، بولیندیں تکھاں ڈھندیاں ہن۔بڈھا بال بݨ ویندے منہ کھولے وانگ تھی ویندے تے کنیں وچ بوڑ پووݨ لگ ویندن:

یارو بڈھیپا آ گیا
ہنوساں دا پوٹا چا گیا
کنگھاں گھتے ہاں زاف کر
نزلیاں اکھیں ڈند صاف کر
میں نہیں سنجاتا ماف کر
اکھیں کوں دھاپا آ گیا
خوشیاں اوہے نہ او اِک
پوندی نہ ہئی جڈاں کہیں تے تک
ہُݨ اپݨی جند توں ہیں کک
سندھ سندھ ہے سب چُھڑکا گیا
پوں پوں تے تھُڈے آندے ہن

ہتھ گوڈیاں تے رہندے ہن
بڈھیپے نہ کہیں کوں بھاندے ہن
خود پُتر کر پاسا گیا
او کھیڈ کوڈ او چس کتھاں
او ٹاب او کھل ہس کتھاں
او راگ او کن رس کتھاں
خشکیاں گیاں خُشکا گیا
کر ڈاڈھا بے مزہ گیا
مونہہ کوں بٹا کھولا گیا
ڈنداں دی چس رس چا گیا
کھاوݨ پیوݨ واسا گیا
واچھاں توں لہلہاں واندھیاں
بولاں تاں تھکاں ڈھاندیاں
پروں پروں تھی بہندیاں
بولیں نِکل پھوکا گیا
خرمَ کوں کر بھولا گیا
منھ کوں بٹا کھولا گیا
کنیں بوڑ پئے تھولا گیا
طاقت سبھا چکوا گیا(۴۲)

۲.۱.۱۹ مونجھ دا حوالہ:

سرائیکی زبان و ادب اچ ایں لفظ "مونجھ" دا مکمل مترادف کہیں وی زبان اچ کائنی۔ اے اینجھا درد اے جئیں دا اظہار ایں دے علاوہ کہیں بئے لفظ نال ادا نہیں تھیندا۔ مونجھ بس مونجھ اے جئیں کوں آ گئی اے اوں کوں کھا گئی اے۔ اونویں تاں ایندا مترادف خود سرائیکی اچ وی بہوں

گول پھرول بعد ونج ملسے ول وی ایں کیتے نیڑے تیڑے دے مترادف اے ورتیے ونج سگیندن "یاد، تانگھ، اداسی، افسوس، حسرت، چاہ، کراہت، حزن، ملال، افسردگی، پژمردگی دا مسلط تھیوݨ، بے رونقی" یعنی کہیں دی یاد حال بے حال کر ڈیوے ایجھے موقع تے کجھ بیا نہ سمجھ آوے اینکوں مونجھ دی کیفیت تے مونجھا اہدن۔ مونجھ دا ورتاوا سرائیکی لوک ادب اچوں ہی ٹردا آندے۔ تخلیقی ادب اچ وی مونجھ دا وڈا حوالہ موجود اے جئیں اچ مولوی لطف علی دا سیفل نامہ اگوݨہاں ہے۔ خواجہ صاحب دی کافی اچ مونجھ کوں لکھیا گئے۔ خرم بہاول پوری کول مونجھ دا ہک مضبوط حوالہ موجود اے:

خرمَ جند ہے مونجھا ماری
ہم ہک ہک انگ آزاری
کر ویلھے سر کئی کاری
متاں مر ونجے کُرلاندا(۳)

مونجھ شاعر کوں بے حال کر مارے او یار کوں وصل دیاں منتاں کریندا پئے:

مونجھاں گھتم مکول وے
ماہی کر کئی کاری
درداں گھتم دھندول وے
دھاہیں کر کئی کاری(۴)

ہک بئی جا ڈیکھو:

کئی مونجھ مُشکل کہیں کوں آئی
اوں لاج گل انہاں دے پئی
ڈاں کھیڑدی کہیں واٹ کئی
او مونجھ مشکل اوتری(۵)

خرم بہاول پوری اپݨی کافی اچ لفظ مونجھ کوں ایں ورتیے:

ہاں کڈھ کے ویندی واٹ تھیوں
سوہݨاں کڑا کیتو اتوں
اکھوا متوئی میں ڈِہوں
مُونجھی نہ تھی ہاں کوں نہ لا(٧٦)

خرم بہاول پوری دے مطابق قسمت کاوڑی تاں مونجھ آن درکھڑکایا:

قسمت جو میں تے کاوڑی
گھر مونجھ کھلدی آ وڑی
چاتس جو ہے بر پاوڑی
جو وس لگیوس گھِئی رت رُوا(٧٧)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ مونجھ دا نویکلہ رنگ پاتا ویندے:

خرمَ مونجھاں مار موکایا
زوریں نال ڈہا پلوایا
تتڑی کوں تقدیر وو
نک توں چھلکدا سول بٹھل(٧٨)

مونجھ لوکاں نال جڑݨ داناں اے۔ مونجھ عورت اے، سسی اے، ہیر اے تے حسن سارا مونجھ اے۔ مونجھ حسن کوں ڈیکھݨ دی خواہش دا استعارہ اے۔ جیڑھے ویلے حسن دی جھلک نہ ملے دید نہ تھیوے تاں انسان دا دل ماندا تھیندے تے اینکوں مونجھ اہدن۔ خرم بہاول پوری مونجھ کوں نویکلپ نال ایں ورتیندن:

مونجھاں دے میلن سارے اُچیرے
ویکیاں دے دڑ ہن سبھے وڈیرے
سبھ رتو رت ہن ہاں ہن زیرے
رت روندیں پئے گھِئی جاہ جاہ تے روٹیں
سُولاں ستائے مونجھاں منُجھائے

کِھلاں کریندن اپݨے پرائے
نیناں اُڑو نگے گھت کے نوائے
درداں نے جھنبیے ڈُکھڑیاں نے جھونٹیں(۷۹)

۲.۱.۲۰ زندہ دلی تے خوش طبعی:

خرم بہاول پوری دی کافی اچ زندہ دلی تے خوش طبعی دے عنصر وی عام پوتے ڈِسدن۔ خرم دی حیاتی بھانویں جیجھے حال اچ گزری اے پر اوزندگی دی نکی نکی ہر نعمت توں چس چاوݨ دی اٹکل رکھیندن۔ بھانویں جو خرم کوں زندگی اچ کئی تلخیاں دا سامݨا ہا ول وی اوزیست نال والہانہ انس رکھیندن۔ خرم ہک فلسفی شاعراے۔ اوں زندگی کوں سمجھݨ دی کوشش کیتی اے تے ول اپݨے انکشافاں کوں ہلکے پھلکے انداز نال پیش کیتے جئیں توں انھاں دی کافی اچ زندہ دلی تے خوش طبعی نشابر تھی کراہیں ساڈے سامݨے آندی اے۔ زندہ دلی جو مثال ڈیکھو جو سچݨ دشمناں آلے کار کریندے پن تے لکھ لکھ قسماں چاتے اہدن جو اساڈا کوئی وی یعنی دشمنی ای کائنی:

اساڈے نال جو سچݨاں کیتی دشمن دی جا کوئینی
اجݨ لکھ لکھ قسماں چیندن جو ساڈا کوئی وی کوئینی(۸۰)

ہک بئی جا زندہ دلی دی ونگی ڈیکھو:

جوبن رب ڈِتی ڈاتی
گھم گھم کر کے گھمکا گھن
خرمَ کوں چانجاں کر کے
جیویں جی آوی چنجوا گھن(۸۱)

۲.۲ فنی جائزہ:

انویوں تے ویہویں صدی اچ سرائیکی کافی کوں سوبھ ڈیوݨ آلے نانویں اچوں ہک اہم تے اگونہاں ناں حضرت نصیرالدین خرم بہاول پوری دا ہے۔ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری

بھانویں جو خواجہ صاحب دے ہم عصر ہن لیکن اپنڑی جدت، نوپ تے نویکلپ پاروں انج مقام و مرتبہ رکھیندن۔ سرائیکی کافی کوں صوفی ازم توں کڈھ کے مجاز کوں مجازی رنگ اچ ہی پیش کریندے ڈسدن۔ سرائیکی، عربی تے فارسی دے عالم فاضل ہووݨ پاروں انھاں دے کلام اچ عالمیت دا اثر نشابر ڈسدے۔انھاں دقیق مسائل وڈی سہٹپ نال بیان کیتن۔ حفیظ خاں اپنڑی کتاب اچ بیان کریندن جو خرم بہاول پوری خود دار انا پرست عالم فاضل جاہلاں دے دور اچ کینویں زندگی گزاری ہوسے اے انھاں دی زندگی بارے پڑھݨ نال ہی علم تھیسے:

"اگرچہ خرم بہاول پوری خواجہ فرید کے ہم عصروں میں شمار ہوتے ہیں لیکن انہوں نے اپنی جدت پسندی اور زبان وبیان پر مکمل عبور کے سبب سرائیکی کافی کی نہ صرف ہیئت بلکہ موضوعات بھی بدل دیے۔ وہ فارسی، عربی اور اردو کے عالم تھے لیکن اپنی جس قادر الکلامی کا جلوہ انھوں نے سرائیکی کافی اور غزل میں دکھایا وہ انھیں سے شروع ہوتا ہے اور انھیں پر ہی ختم ہوتا ہے۔ایک عالم فاضل انا پرست خودپسند شخص اپنی تمام خواہشات کے ساتھ جاہل امراء کے معاشرے میں کس طرح زندگی بسر کر سکتا ہے، یہ کوئی خرم بہاول پوری کی حیات کے مطالعے سے سیکھے" (۸۳)

۱.۲.۲ ٹھیٹھ لفظاں دا ورتاوا:

دنیا جہان دی کوئی زبان اینجھی کائنی جئیں اچ کوئی بئی زبان دے الفاظ نہ پاتے ویندے ہوون۔اے ایں پاروں ہے جو جڈاں وی کتھائیں ڈو قوماں ملین انھاں ہک بئی نال گالھ مہاڑ کیتی اے تاں انھاں دا الفاظ وی آپس اچ میکس ضرور تھی ویندن۔ ریاست بہاول پور اچ بھانویں جو فارسی تے بہاول پوری بولیاں ویندیاں ہن اتھائیں اردو تے انگریزی دا عمل دخل وی کافی زیادہ حد توڑیں سامݨے آندے۔ خرم بہاول پوری او نابغہ جینئس شاعر اے جیڑھا اردو، فارسی، عربی تے سرائیکی زباناں دا عالم اے۔اوں اردو فارسی تے سرائیکی زباناں اچ شاعری کیتی اے۔ خرم

بہاول پوری دا فن اے ہے جو او جئیں وی زبان اچ شاعری کیتی اے مکمل دھیان رکھیے جو اوں زبان دے ہی لفظ ورتیے ونجن۔ اینویں او سرائیکی کافی لکھدے ویلے مکمل دھیان نال ٹھیٹھ سرائیکی لفظ ورتین۔ کِتھائیں کِتھائیں ٹھیٹھ ردیفاں وی ورتیاں ہن جئیں توں کافی دی چس رس اچ چنگا چوکھا سہنٹپ آئے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ٹھیٹھ لفظاں دے ورتاوے دی ونکی ڈیکھو جڈاں زمین اچوں پہلی واری کوئی پُھل بوٹا منہ کڈھے تاں اونکوں انگوری دا اُنگرنڑ اہدن۔ ستتی ستت توں ہے جئیں دا معنیٰ ہی جلدی جلدی یا تکھے تکھے اور لاپنڑ اہدن اتوں اتوں کپنڑ کوں، خرم ایں کوں ایں بیان کریندن:

سکھ دی زری انگوری اُنگری
سر گیا سول ستتی لاپے(۸۴)

خرم بہاول پوری نے سرائیکی کافی اچ جیرھی زبان ورتی اے او خالص ایں دھرتی دی زبان اے۔ اوں کافی اچ او او قافیے تے ردیفاں ورتیندے جیندے نال کافی دا سہنٹپ ڈوڑا تھی ویندے تے چس رس ودھ ویندی اے۔ خرم بہاول پوری نے سرائیکی دے متروک لفظاں کوں جیڑھے اوں وقت دے شاعراں ورتنڑ چھوڑ ڈتے ہن انھاں کوں ورت تے نویں جان پیدا کر ڈتی اے۔ خرم بہاول پوری کافی اچ عام بول چال دی زبان دے نال نال ٹھیٹھ سرائیکی زبان کوں ورتیے جئیں نال کلام سوہنٹا تے سلونٹا بنڑ گئے۔ ہیٹھ ڈتی کافی غیر مردف اے جئیں دا قافیہ نہایت اعلیٰ تے عمدہ انداز نال خالص سرائیکی تے ٹھیٹھ سرائیکی ورتیا گئے:

مونہہ دیاں گالھیں لونڑ سلونٹیاں
ہوٹھاں گھولیاں کھنڈ دیاں گونٹیاں
تیڈی ہک گجھی شارت تے
کن گیاں پچھیاں بروٹیاں، پونٹیاں
تیڈیاں جھلکیاں اگوں نظر دن
سجھ دیاں لاٹاں جھونٹیاں جھونٹیاں

مٹھڑیاں مٹھڑیاں دی کیا پچھدیں
کوڑیاں مٹھڑیاں لگن لگوٹیاں
نہ کھل بولیں نہ ڳل لانویں
ہر ڳالھوں ہیں چندریاں اوٹیاں
خرمؔ کہیں دے کجھ وس کئنی
سب ڳالھیں ہن اللہ وہوٹیاں(۸۵)

خرم بہاول پوری سرائیکی کافی اچ ٹھیٹھ الفاظ ایں ورتین جو کافی اچ بلا دی نغمگیت پیدا تھی ڳئی اے جیڑھی جو پڑھݨ آلیں کوں اپݨے ول دور پرے توں چھک گھندی اے۔ کافی اچ موسیقیت تے اوں آہنگ تے اوندی معنویت مل کے خرم دی فنکاری دا ثبوت ڈیندن۔ اُتے ڈتی کافی اچ "سلوٹیاں، گوٹیاں،، پوٹیاں، جھوٹیاں، لگوٹیاں، اوٹیاں، وہوٹیاں" ٹھیٹھ سرائیکی الفاظ ہن۔ انھاں نال کافی دی چس رس ودھ ڳئی اے تے معنوی لحاظ نال وی سہٹپ ودھدی پئی اے۔ اے سب خرم بہاول پوری دی قادر الکلامی تے فنکاری اے۔ چھڑا لفظاں دی صفت آرائی نہیں فن دی نمود، حسن تے آہنگ تے معانی دا نشابر ہووݨ کمال اے۔ خرم بہاول پوری او شاعر ہن جنھاں کول لفظ ہتھ ٻدھ کے کھڑے تھی ویندن جو مرشد ساکوں وی ورتو تے خرم بہاول پوری سلوݨی بے نیازی نال جنیں کوں چاہندن ورتیندن تے جینکوں ورتیندن اوندے بھاڳ ودھ ویندن:

ہاں وچ ہا لڳا پھلوہا
پھس کے نکھتے لال بلوہا
اساں ہاں دا گوشہ چاتوں
توں وت پوڑیں ہاں وچ تھوہا
ہا سئیں توں کیا جاݨے شودا
نکا ٻال ایٹاں پھوہا
سکھ املک نیڑے نہ ڈھکدے
سولاں چھڑ ماریا ہم ٻوہا

خرمؔ نکھڑیں ماسم ان تھئی
ول کئی پڑ پدھوں ہا اوہا(۸۶)

اے خرم بہاول پوری دا کمال اے جو او جئیں لفظ کوں ورتے او امر تھی ویندے۔ اُتے ڈِتی کافی اچ ورتیل لفظ"پھلوہا، پلوہا، پھُوہا،پوہا" ٹھیٹھ تے خالص سرائیکی لفظ ہن۔اے کافی غیر مردف ہے۔ ایں اچ ردیف کائنی، قافیہ ورتیا گئے جیڑھا جو خالص تے ٹھیٹھ سرائیکی اے۔ ایندے علاوہ کئی کافیاں اینجھیاں ہن جنھاں اچ خرم بہاول پوری ٹھیٹھ سرائیکی قافیہ ورتیے جئیں نال کافی اچ موسیقیت تے نغمگیت ودھ ویندی اے۔ہک ہئی کافی اچ ٹھیٹھ سرائیکی لفظاں دا ورتاوا ڈیکھو:

جئیں پاجھوں جی جھٹ نہ جلنبھے
چوئینیاں چا چا ہاں کوں ڈنبھے
جاہ جاہ لگیاں اڑہ دیاں بھائیں
ہاں توں نکلن دھوں دے پلنبھے
جیوݨ جندڑی دا بجھائے
جھورا جی کوں جھُوٹے جھنبھے
سول کریندم پٹیاں چیریاں
پور رکھیندم ڈُکھ دے پھنبھے
تیڑیاں چوٹیاں نے کڑھوائے
چھرکیاں اُدرکے جل کلنبھے
ناز دیاں چھمکیاں چھنبھی جندڑی
خرمؔ انگ انگ چھِنو چھنبھے(۸۷)

اتنا مشکل تے ٹھیٹھ قافیہ ورتن خرم بہاول پوری دا ہی کمال اے۔"جلنبھے، ڈنبھے، پلنبھے، جھنبھے، کلنبھے،چھمکیاں، چھنبھی، چھنبھے" انھاں لفظاں دے بعد تاں ساکوں اے بھلیکا وی پوندے جو خواجہ فرید نے وی اینجھے قافیے نہ ورتیے ہوسن جیڑھے خرم بہاول پوری وڈی چس رس نال ورت

تے اپݨا معیار مقرر کر ڈیتے۔ آوݨ والے گھٹ توں گھٹ پنج سو سال تاں ضرور لگسن خرم دے ایں رنگ توں اگونہاں تھیوݨ کیتے۔

۲.۲.۲ ضرب الامثال تے محاورین دا ورتاوا:

انسان اشرف المخلوقات اے۔ یعنی جو تمام مخلوقاں اچوں اشرف تے اعلیٰ یعنی اُچا ہے۔ پاک اللہ نے انسان کوں بہوں کجھ عطا کیتے تے انسان اوندا ورتاوا وی چنگیروں کریندا ڈِسدے۔ سب توں ودھ اللہ سوہݨے دا احسان اے ہے جو اوں انسان کوں بولݨ دی صلاحیت عطا کیتی اے۔ بولݨ توں مراد چھڑا اے کائنی جو ہوں ہاں، چوں چاں یا انجھیاں آوازاں کڈھݨ جنہیں دا کوئی معنیٰ ہووے تے نہ ہی مقصد بھل جو ایں توں مراد کہیں قاعدے تے قانون دے مطابق ڳالھ مہاڑ کرݨ اے۔ اے نہیں جو ڳالھ تاں ہووے سمجھ نہ آوے، سمجھ آوے تاں بے موقع ہووے۔ اللہ سئیں نے انسان کوں بامعنیٰ تے بامطلب ڳالھ کرݨ دی طاقت عطا کیتی اے۔ اتنی طاقت جو انسان نہ صرف ڳالھ کریندے بھل جو سئے سئے رنگی تے سئے مطلبی ڳالھ کریندے۔ اپݨے جذبات دا اظہار کریندے۔ کہیں ویلے نثر دی شکل اچ تے کہیں ویلے شاعری جئے سوہݨے تے سلوݨے انداز اچ۔ ڳالھ مہاڑ دی اے طاقت جڈاں شعر دا ویس پیندی اے تاں اصل عظمتاں سامݨے آندیاں ہن۔ موزوں کلام، اظہارِ خیال یا شعر دی زبان توں خیال دی ترسیل ہک شاعر تے فن کار دا اصل امتحان ہوندے۔ چنگاں شاعر اپݨیاں صلاحیتاں مطابق اپݨی شاعری کوں چار چندر لا ڈیندے تے کم علم شاعر گھسے پٹے تجربات کریندا ڈِسدے جنہیں توں نہ دنیا جہان کوں کوئی فائدہ تھیندے نہ خود اوں کوں۔ بھانویں جو شاعری اچ رکھ رکھاؤ، خیال، اسلوب، قافیہ، ردیف، وزن، نغگی تے موسیقیت اپݨا وجود تے حسن رکھدن تاں وی کلام اوں ویلے پیا سوہݨا سلوݨا تے چسولہ بݨ ویندے جڈاں اوں اچ محاورے تے ضرب الامثال ورتیے ونڄݨ کیوں جو ایں نال شاعری دی معنویت بلا ڈاڈھی تھی ویندی اے۔ سرائیکی زبان و ادب دی قدامت بارے وڈیاں وڈیاں دلیلاں زبان زدِ عام ہن۔ ہک قدیم

تے چولی زبان ہر دور اچ زرخیز زبان دے طور تے سامڻے آندی رہ ڳئی اے تے آندی وی پئی اے۔ ہک روایت دے مطابق ہُݨ توڑیں قریباً تریہہ ہزار محاورے تے اکھاݨاں کوں ترتیب ݙتا ونڄ چکیے۔ انھاں دا ورتاوا ہر دور دے شاعر اپݨی صلاحیت مطابق کیتے۔ خرم بہاول پوری کیوں جو عالم فاضل شاعر ہن ایں پاروں انھاں اپݨی کافی اچ دل کھول تے محاورے تے اکھاݨاں ورتین۔ جتھاں وی انھاں ورتیے ایں لڳدے جو او خرم صاحب دے اسلوب دا حصہ اے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ محاورے دے ورت دی ونگی بیٹھ ریت اے:

جیکر دلوں چاہندا نوھی
شرموں کشرموں مونہہ ݙکھا(۸۸)

جھٹی مارݨ سرائیکی زبان اچ روز ݙیہاڑی اچ بولیا ونڄݨ آلا محاورہ اے، خرم بہاول پوری کینویں ورتیے ݙیکھو:

اینویں نہ ٹھاندی ہئی تیکوں
کیوں زوری جھٹیاں مار ڳیوں(۸۹)

تنکے مارݨ تے آلو آل ݙوہائیں محاورے سرائیکی وسوں اچ ورتیے ویندن، خرم انھاں دا سوہݨا ورتاوا کیتے:

سکی سکیݨی، سینگی صرفی
تنکے مارے آلو آل(۹۰)

تمنب کھاوݨ محاورے دا ورتاوا وی سلوݨا ورتیا ڳئے:

خدا دے واسطے آ مل
جو تمنب کھادھا ہے میکوں دل(۹۱)

رہ آوݨ بھانویں جو پڑھے لکھیے طبقے اچ ورتیا ویندے ول وی سلوݨا ورتیا ڳئے:

دل دعائیں ݙیندی ہم پیار کنوں
رہ آوی شالا یار کنوں(۹۲)

ہک ہئی جا تے ݙیکھو:

جے میں ہاں دے ساڑاں دے پھولے چا پھولاں
تاں سُنڈیاں کوں خود لگ ونڄن لنبے ہاں دے(۹۳)

تِکھا مٹھا تھیوݨ سرائیکی وسوں اچ روز ݙیہاڑی اچ ورتیا ویندے:

نہ تھی ایڈا تِکھا مٹھا
مِٹھلا چُوپ نہ پھکے گئے(۹۴)

اے محاورہ وی ڈھیر ورتیا ویندے:

ماء نہ ماسی اللہ راسی
کون کریسی ساڑے ویݨ(۹۵)

اے محاورہ وی یار دوست روز ݙیہاڑی اچ ورتیا ویندے:

من مچلا نہ بݨ چاݨ کے
کے کیا جو اصلوں کے نہ کے(۹۶)

اینویں کوئی کافی ہی اینجھی ہوسے جئیں اچ محاورے تے اکھاݨ نہ ورتیے گئے ہوسن تاں ساریاں کافیاں اچ ہی محاورے ورتیے گئن جنھاں نال معنویت چنگی چوکھی ودھ ویندی اے۔

۲.۲.۳ خرم دا استعاراتی نظام:

خرم بہاول پوری دا استعاراتی نظام وی ݙیکھݨ لائق اے۔کیوں جو شاعری اچ معنی آفرینی، کیفیت طرازی یا حسنِ بیان پیدا کرݨ کاݨ شاعر کئی طرح دے شاعرانہ حربے(Poetic Devices) ورتیندے۔ جینویں جو رمز وایما، تلمیح وتراکیب، قولِ محال وابہام،تلازمۂ خیال۔ مراۃ النظیر، مناسباتِ لفظی، شعری صنعتاں، علامتاں تے تشبیہ، استعارہ وغیرہ۔ شاعر انھاں دا ورتاوا تمام تر لسانی، جمالیاتی ترتیب تے تنظیم دے نال کریندے تاں اینکوں شاعر دا "استعاراتی نظام" آکھیا ویندے۔ خرم بہاول پوری دی کافی بذاتِ خود ہمہ جہت استعارہ ہے۔ انھاں دی کافی اچ سب

توں ودھ لفظ "تتی" تے "تتڑی" استعارے دے طور تے ورتیا ڳئے ۔ لفظ "تتی یا تتڑی" خرم بہاول پوری دی ذات دا صرف داخلی نہیں بھل جو خارجی حیاتی تے زمانے دا وی احاطہ کریندے ۔ اے استعارہ خرم دی ہر ڈوجھی کافی اچ ورتیا ڳئے جڈاں جو کہیں ہک کافی اچ ڈوں ڈوں تے ترائے ترائے واری وی ورتیا ملدے:

کجھ تاں ڈسا کہیں ڳھال ہے
اینویں اجائی دے لا نہ لے
تتڑی تے پر کوئی ڈوہ تاں ڈے
بت بت نہ کر ڳیتاں نہ کھا(۹۷)

تتڑی خرم دی کافی اچ سب توں ودھ تے نویکلے رنگ اچ ورتیا ونڄݨ والا استعارہ اے ۔ خرم تتی یا تتڑی توں مراد اپݨی ذات ہی گھندن ڈیکھو:

خرمَ مونجھاں مار مکُایا
زوریں نال ڈھا پلوایا
تتڑی کوں تقدیر وو
نک ٹوک چھلکدا سول ہٹھل(۹۸)

استعارے اچ مشبہ کوں مستعار لہ تے مشبہ بہ کوں مستعار منہ آکھیا ویندے تے وجہ شبہ کوں وجہ جامع ۔ ایں مثال اچ "تتڑی" مستعار منہ اے ۔ یعنی لفظ "تتڑی" توں ناں اُدھار گھن کے شاعر اپݨی ذات کیتے ورتیندا پئے ۔ خرم بہاول پوری دی کافی دی زبان کافی حد توݨیں استعاراتی ڈسدی اے ۔ ہر واری استعارہ تشبیہ دی انج انج جا پیدا کریندے جینکوں تلازمہ آکھیا ویندے ۔ خرم دی کافی اچ ہکو استعارہ بہ یک وقت کئی سارے انجو انج تلازمیاں دے نال ورتیا ویندے ۔ جئیں پاروں کافی اچ کئی مفاہم پیدا تھی ویندن ۔ تتڑی، بد بخت، اجڑی پچھڑی، بد حال تے تباہ حال دا استعارا اے خرم آہدے:

کِن پیا ویندیں ڈھول تتی دا
ݙے کے جھورا جی دا(۹۹)

ہک بئی دا ݙیکھو:

آ وی سہی کہیں دیر اَن لئی ہئی
جان عذاباں دے وچ پئی ہئی
تتڑی دے تن بھا بھڑکائی ہئی
زیرا بھُچڑے، ہاں جُھلسیندے(۱۰۰)

تتڑی دا استعارہ نویکلے انداز اچ خرم ایں ورتیندے:

لکھیے ہن تتڑی دے بھا دے
بھوگ گھٹیں ݙکھڑے افرادے(۱۰۱)

کِتھائیں بدبخت بدحال تے بدقسمت مرنہ ونڄاں میکوں تا نہ ݙے:

متاں مکُلا ونڄم زندگی
نہ تتڑی کوں تا ݙے(۱۰۲)

تتڑی، تتی تے تتڑا سلوݨے انداز نال ایں ورتیے:

ساڑم تتڑی لُو ہر دل دی
پیریں چھالے ریت پچلدی
نیݨاں لکھ لکھ نیر وو
ہک ݙینہہ تتڑا پیا مارو تھل(۱۰۳)

خرم بہاول پوری دی انج تے نویکلہ انداز اے او جئیں لفظ کوں ورتن او سوہݨا تے چولہ تھی ویندے او ایں لگدے جو شاید او ایں ورتاوے کیتے ہی تخلیق تھیا ہا:

شالا وسدے رہنی تاݙے
تتڑی کوں ہݨ تھولے تاݙے
درزی کِتھ دا ہیں جے ساݙے

سول لنگار نہوی ان سیندا(۱۰۴)

خرم اہدے جینویں تنڑی کوں دے سر ڈُکھ آئن اللہ سئیں کہیں دی چائی کوں نہ ڈِوے:

جیڑھے ڈُکھ تنڑی سر آئے

اللہ ہر دی چائی کوں کجے(۱۰۵)

جیڑھے ویلے انسان ڈُکھاں دا ماریا ہووے تاں ہر چنگا تے سدھا کم وی پُٹھا تھیندے۔ جڈاں دا سوہݨا محبوب اوں تے دور پرے تھی ویندے تاں اوں دا وقت ویلا نہیں لنگھدا، نہ اوندا وس چلدے تے نہ ہی ڈُکھاں دی رات مکدی اے۔ قسمت دا ماریا بدبخت کینویں ہوندے خرم ایں بارے اہدے:

روح نکلدا جیڑا جلدا

عمر ہاں تھئی سوہݨاں نہیں ولدا

تنڑی دا کوئی وس نہیں چلدا

کھاوݨ آندی رات ڈُکھاں دی(۱۰۶)

خرم بہاول پوری اپݨی بدبختی دے گیت گاندا ڈِسدے۔ اے بد قسمتی چھڑا اوندی نہیں بھل جو ہر عاشق صادق جئیں کوں عشق اچ بے قراری ملی اے، جینکوں عشق دا روگ لگے، جینکوں بار ڈُکھاں دا سر تے آئے، جینکوں ہجر مار مکائے، جینکوں محبوب دی بے رخی ستائے، جینکوں ہجر دا بار باری لگے تے جینکوں محبوب دی یاد ستائے مار مکائے۔ خرم بہاول پوری اہدے جیڑھی محبوب میں نال کیتی اے میں اپݨیاں نسلاں کوں ڈس ڈیساں متاں لیساں عشق توں جھلیساں:

جیرھا تئیں آ کیتے رت

تتی چایاں کوں ڈیسی مت(۱۰۷)

ایندے علاوہ وی کم و بیش سو پیاں ونکیاں ایں استعارے دیاں ملدیاں ہن۔ خرم بہاول پوری دا استعاراتی نظام سوہݨا سلوݨا تے من بھاوݨا اے۔

۲.۲.۴ جدتِ ادا:

خرم بہاول پوری کہیں دے پیرے تے چلݨ کوں عیب سمجھدے ہن۔ انھاں شاعری دی دنیا اچ ہک نواں رستہ بݨایا خود کیتے اتے آوݨ آلیں کیتے۔ خرم ذہنی تے طبعی حوالے نال نویکلاپ پسند ہن۔ او اوہا راھکی نہ رہیندے ہن جیڑھا پہلوں رادھی ویندی پئی ہائی۔ او نویں زمین بݨیندے ہن تے نواں رنگ جمیندے ہن۔ ایہا نوپ تے نویکلاپ خرم دی کافی اچ نویں نویں پھُل کھڑیندی اے۔ نویاں راہیں سامݨے گھن آندی اے۔ کافی دی ریت ڈیکھوں تاں ہکو موضوع کوں سبھے شاعر نویں نویں لفظاں اچ پیش کریندے ڈسدن۔ عام طور تے ہکو سنویں خیال ہی کافی اچ آندے ڈسدے ہن پر خرم بہاول پوری کول اے کائنی۔ انھاں دی طبیعت اچ نوپ تے نویکلاپ ہئی جئیں پاروں انھاں نویں نویں خیالاں کوں کافی اچ پیش کیتے۔ او خیال پیش کیتے جیڑھے خرم توں پہلے کہیں شاعر نے نہیں ورتیے۔ خرم کلاسک دا چھیکڑ تے جدت دا منڈھ اے۔ خرم دی کافی اچ ساکوں رنگا رنگی تے بوقلمونی محسوس تھیندی اے۔ اے انج جو خرم کوئی پہلے ورتیا خیال پیش کیتے تاں اوں اچ ایں قسم دی استادی منوائی اے جو او ایں لگدے جینویں پہلی واری اونکوں خرم بہاول پوری نے ہی ورتیے۔

سرخیاں کوں رَنگ لائی کھڑن ہوٹھ گلابی یار دے
کیچیاں کو پیچ پائی کھڑن پیچ زُلف دی تار دے
چندر چپاتا پھُٹ گیا
سجھ کوں کنبھار چھُٹ گیا
مکھڑے تے تیڈے ڈیکھ رنگ
رنگ بھری بہار دے(۱۰۸)

خرم توں پہلے کافی کوں ایں طرح دے خیال نصیب نہ تھئے ہن۔ کافی صرف مذہبی

رنگ تے صوفی ازم اچ رچی ہوئی ہئی۔ خواجہ صاحب کول کجھ نویکلپ ملدی اے پر خرم بہاول پوری دا اے رنگ کِتھائیں نظر نہیں آندا۔

۲.۲.۵ صوتی آہنگ:

خرم بہاول پوری دی کافی اچ صوتی آہنگ وی تعریف دے لائق اے۔ انھاں لفظاں دی چوݨ اچ وݙی مہارت نال کم گھدے تے اوں توں او نغگی تے موسیقت پیدا کرݨ دا وی چنگا چوکھا شعور رکھیندن۔ اے نغگی تے موسیقیت پڑھݨ آلیں کوں مسحور کر ݙیندی اے۔ خرم موضوع دی مناسبت نال لفظاں دی چوݨ اچ فن کارانہ شعور دا اظہار کیتے:

گھڑی کوں خوش گھڑی کوں خفا عجب ݙٹھی تیڈی ادا
اینویں اکھیندے رہسو کیا، نی ہا، نی ہا، نی ہا،نی ہا(۱۰۹)

لفظاں دی چوݨ انھاں دے ورتݨ دا انداز جئیں توں موسیقیت پیدا تھیندی پئی اے اے خاصا چھڑا خرم بہاول پوری کول ہی ملدے:

طرح ہر طرح دی ہے سو سو طرح دی
کوہݨ ہر ادا دا ہے سو سو ادا دا(۱۱۰)

۲.۲.۶ رمز و ایمائیت:

خرم بہاول پوری دی شاعری اچ رمز و ایمائیت نال سُٹھپ پیدا کیتا گئے۔ انھاں حیاتی دیں حقیتیں تے گہرے مطلباں کوں رمز وایما دے پیرائے اچ وݙے سُٹھپ نال پیش کیتے۔ او کافی دی ریت تے چلدیں ہوئیں رمز و ایمائیت دا ݙیوا بالیے۔ انھاں سیاسی، تہذیبی تے معاشرتی موضوعات کوں اپݨی شاعری دا حصہ بݨائے تے نویکلپ دی اول اچ کھٹپ دے تجربات کوں وی نشابر کیتے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ رمزیت تے ایمائیت دا رنگ سبھ توں ودھیک تے نشابر اے:

آڑے پاڑے حق ہمسائے دا
ڈِے گھن کے مونہہ چا مُندریندے
کھانمیں، پیندیں پوک جو چاتم
تتڑی چُلھ چا گِل وچ پاتم(۱۱۱)

۲.۲.۷ بیان دا سادہ انداز:

ٹھیٹھ لفظاں تے ترکیباں آلی زبان خرم دی کافی اچ موجود اے۔ خرم بہاول پوری اوکھے مسئلیاں تے ترکیباں دے اظہار اچ ٹھیٹھ تے اوکھے لفظ ورتیندے جڈاں جو سوکھے تے عام مسئلیاں تے ترکیباں کیتے او عام تے سادہ انداز اچ بیان کریندے۔ خرم بہاول پوری دی زبان جتنی زیادہ سادہ تھیندی ویندی اے معنویت اتنی زیادہ ودھدی ویندی اے تے کلام دے سٹھپ اچ ودھارا کریندی اے تے قاری دی دل چسپی ودھیندی اے کیوں جو سادگی شعری تجربے دے ہم آہنگ اے:

کوئی اتنا تھورا لاوے ہا
ساڑے سجٹاں کوں سڑواوے ہا(۱۱۲)

وڈی ردیف دے نال سادگی دی سلوݨی مثال ڈیکھو:

مویاں کوں نہ مار وے، میڈا سانول ماہی
دردُوں بگئی ہاں ہار وے، میڈا سانول ماہی(۱۱۳)

سہل ممتنع دی ہک بئی مثال ڈیکھو:

رت روسن نیݨ نمانڑے
رب کوں جو ایویں بھانڑے(۱۱۴)

۲.۲.۸ کہانی دا انداز:

خرم بہاول پوری ہک نابغہ تے جینئس شاعر اے۔ اوندی کافی اچ مثنویت دی جھلک وی ݙسدی اے تے کہانی دا بُھلیکا وی پوندے۔ او کافی اچ واقعات نگاری ایں کریندے جو کافی حد توڑیں کافی دے بند مثنوی دے بند ݙسݨ لگ ویندن۔ کیتھائیں قصہ گوئی دا کوئی بند ملدے تاں کیتھائیں پوری پوری کافی قصہ گوئی اچ رچی وسی ای ملدی اے:

مکُلاوے دی ݙُکھ دی گھڑی
جندڑی ملیندی گھت کھڑی
ہک باگڑی دل لُٹ گیا
سبھ کجُھ نہ ہک دلڑی چھڑی
سانول سلوٹیں کنڈھ وَلائی
کِن سینڈھ ݙِتی کِن ݙِتی دھڑی
اندروں اُٹھیے ݙُکھ دے بدل
جھوریاں دی تھئی سر تے جھڑی
توں باجھ خرمؔ یار دی
نہ چین آنوم ہک گھڑی(۱۱۵)

۲.۲.۹ عظمتِ خیال:

خرم بہاول پوری دی کافی دی فنی محاسن ݙیٹھے ونڄݨ تاں تخیل کوں خاص اہمیت حاصل اے۔ انسان دے تخیل دی قوت جتھاں شعر دی تخلیق دا سبب بݨدی اے اتھائیں او اوں شعر دا مقام وی متعین کریندی اے۔ تخیل جتنا چنگا ہوندے شعر دا معیار اتنا ہی چنگا گݨیا ویندے۔ ہک چنگا تے معیاری تخیل عمیق مطالعے، علم تے گہرے مشاہدے توں ملدے جڈاں جو

اے جیکر ڈٹھا ونڄے تاں خدا داد ہوندے الہامی تے ملیا ہویا ہوندے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ خیال دی وڈپ تے بلندی بے بہا تے اٹیل اے:

ساڑم تنڑی لوہرو دل دی
پیریں چھالے ریت پچلدی
پندھ پیریں دا پتی تھل دی
ڈیہنہ تنڑا اکھ نکلے کاں دی
اوندا جیوݨ ول کہیں لیکھے
جیں ول سانول دہ نہ ڈیکھے
ہاں وچ سول چا ٹھوکے میکھے
گاہلا نہ پچھ اوندے درداں دی(۱۱۶)

۲.۲.۱۰ شدتِ جذبات:

خرم بہاول پوری دی کافی کوں پڑھ کے انھاں دے جذبات دی شدت دا اندازہ چنگا چوکھا تھی ویندے۔ خرم ہک سیاݨا تے صاحبِ علم شاعر ہا او ہر شئے بارے مکمل ادراک رکھیندا ہا اونکوں پتہ ہا جو شاعری اچ جذبات دی شدت ہک اعلیٰ تے ارفع گُݨ سمجھا ویندے تھوں اوں ہر کافی اچ ضرورت توں ودھیک جذبات پاتن۔ اتھاں ہک سوال پیدا تھیندے جو کیا خرم بہاول پوری روایت دا جھنڈا چیندن یا ما بعد جدیدیت دا؟ انھاں دی کافی دا غور نال مطالعہ کیتا ونڄے تاں ساکوں سدھ پوندی اے جو خرم کول روایت دے نال نال جدید لب و لہجہ وی مدغم اے۔ او صرف نوپ نال پیار نہیں کریندے او روایت تے وی چلدے ڈسدن تے اے انج اے جو بھانویں او کہیں کلاسیکل موضوع کوں کلام اچ شامل کرن تاں او ہک نوپ تے نویکلپ دا روپ وٹا کے سامݨے آندے اور ایں لگدے جو اے کوئی پہلی واری ورتیا ویندا پیا ہووے:

اچ کل نینہہ وچ کئی چس کوئی نہیں
اتھ مرݨ وی اپݨے وس کوئی نہیں

انھاں سنگتریاں وچ رس کوئی نہیں
ونڄ پچھ گھن سنسار کنوں(۱۱۷)

خرم بہاول پوری دی کافی دا مطالعہ کیتا ونڄے تاں اے ڳالھ نتر آندی اے جو خرم دا محبوب صنفِ نازک اے۔ جئیں دے عشق اچ او کافیاں لکھدن۔ خرم عشق دے اظہار تے عشق دے بھوڳ کوں بلا جھجھک بیان کر ڈیندن۔کیوں عشق وصال چاہندے تے وصال و ہجر دے چرچے کافی اچ خرم توں پہلوں آندے پئے ہن۔ خرم بہاول پوری وی کئی جاتے کافی اچ شدتِ جذبات اچ آکراہیں لوکیں دیاں منتاں ترلے کریندے جو کوئی میڈے محبوب کوں سڈ ڈیوے:

ہے وو کوئی اونکوں سڈ آندا
جیرھا دارو ہے درداں دا(۱۱۸)

۲.۲.۱۱ غیر مردف کافی:

غیرمردف توں مراد اینجھی کافی جئیں دے مکھڑے یعنی استھائی اچ تے بنداں اچ کوئی ردیف نہ ورتی ڳئی ہووے صرف قافیہ ہووے۔یعنی اینجھی کافی جئیں اچ ردیف دا ورتاوا نہ کیتا ڳیا ہووے اونکوں غیر مردف کافی اہدن۔ خرم بہاول پوری دے کلام اچ زیادہ تر کافیاں غیر مردف ان۔جتھاں کِتھائیں ردیف ورتی ڳئی اے سلونڑیں تے مکمل ورتی ڳئی اے۔ خرم دے کلام اچوں غیر مردف کافی دی ونکی ڈیکھو:

سئیں نندر نموں نہیں آندی
اٹھی اٹھی بہاں بھڑ بھاندی
ڳانواں پھالیں پانواں
تارے گِنڑ گِنڑ رات نبھانواں
اِن تڑپھانواں اُن تڑپھانواں
کڈی پواندی کڈی سراندی
ہاں وچ ڈانڈ ہے کالی نیلی

موہنہ دی رنگت ساوی پیلی
بھانپ گھنے مت کئی دردیلی
لپک لُک ہک پاسے رُوآندی (۱۱۹)

۲.۲.۱۲ ردیف دا حسن:

آکھیا ویندے جو ردیف ایرانیاں دی ایجاد اے ول وی وقت ویلے دے نال اے تقریباً برصغیر دی ہر ادبی زبان اچ ورتی ویندی پئی اے۔ سرائیکی کافی اچ ردیف ورتݨ دی ریت کافی پراݨی اے۔ خرم بہاول پوری وی اپݨی کافی اچ کئی جہیں تے ردیف نال ترنم تے موسیقیت اچ ودھارا کریندے ڈِسدن۔ کِتھائیں استھائی تو گھن کے مقطع توݨیں مکمل کافی اچ ردیف ورتی گئی اے۔ کِتھائیں استھائی اچ ورتی گئی اے تے بنداں اچ کائنی ورتی گئی۔ کِتھائیں استھائی اچ کائنی ورتی گئی تے باقی کافی اچ ورتی گئی اے یعنی جو ردیف دے ورتݨ دا انداز خرم بہاول پوری کول سئے طرح دا ہے۔ اے کافی ڈیکھوایندی استھائی دے نال نال پوری کافی دا ہر بند مردف اے:

ہن کیکوں ہوش نمازاں دے
کھٹے پئے ہیں یار دے نازاں دے
مچھی وانگوں پئے تڑپھاندے ہیں
اُٹھے ویلے کُسدے راہندے ہیں
رت روندے ہیں جھت پاہندے ہیں
ایہے سکھ ہن محرم رازاں دے
خرمَ سوہݨے رُس چلے ہن
ہاں جرھکے سینے ڈِلے ہن
سونہݨیاں دے ایہے بھلے ہن
رنگ ڈیکھ خدا دے رازاں دے (۱۲۰)

ہک بئی جا تے ڈیکھو کافی دی استھائی اچ تاں ردیف ہے پر ایندے بنداں اچ ردیف کائنی اینویں کئی کئی رنگ اچ خرم ردیف کوں ورتیندا ڈسدے۔:

چڑ جُگ جیویں چندر چڑی دا
پُنّل پہاڑ مِٹھا ہے مصری دا
گھیبل دل کوں ڈُتڑم گھیرے
جندڑی ول ول پاوے پھیرے
ساڑے کیتے ایہو ڈھیر اے
ناں نہ گھن اتھ حور پری دی
اوں میں توں پیا پچُھدے کتھوں
جان بچاوݨ فرضے جتھوں
کلا خرمؔ بھج بھج اتھوں
ظالم لوکے ایں نگری دا(۱۲۱)

۲.۲.۱۳ قافیہ دا حسن:

شاعری دی لازمی شرط قافیہ وی گِݨی ویندی اے۔ یعنی شاعری دیاں کئی اینجھاں صنفاں ہن جنھاں اچ قافیہ لازم اے جیویں جو غزل اے، پابند نظم اے تے خود کافی اے۔ کافی کیتے وی قافیہ لازم اے۔ اصطلاح اچ قافیہ او لفظ اے جیڑھا ردیف توں پہلے آندے۔ قافیہ مختلف لفظاں دا تے مختلف قسماں دا ہوندے۔ اونویں تاں قافیہ دیاں نو قسماں ہن پر اہم تے اِگونہی قسم حرف "روی" اے۔ ایندی پہچاݨ اے ہے جو ایندے منڈھلے حرف متحرک ہوندن یعنی زیر، زبر تے پیش انھاں تے ہوندی اے جیویں جو "اُٹھݨ، بہݨ" اچ منڈھلے حرف "ا تے ب" تے پیش تے زبر اے۔ سرائیکی زبان اچ حرفِ روی ڈو حرفاں توں ست حرفاں توڑیں ہوندے۔ اتھاں ہک سمجھݨ آلی گالھ اے وی ہے جو روی حرف دا حرف تاں بدل سگدے لیکن اوندی حرکت نہ بدلسے جیویں جو "بھل، چھل" یعنی زبر ضرور آسے بھانویں جو "ب، چ" ڈوں انج حرف ان۔ خرم بہاول

پوری قافیہ دے ورتݨ اچ مہارانہ انداز اپنیندن۔ او نھاں وݙے، اوکھے سوکھے، سنگل ݙبل تے سئے سئے رنگ دے قافیے ورتیندن جنھاں توں نہ صرف شاعری دا حسن ودھ ویندے بھل جو کافی معنی خیزوی تھی ویندی اے۔ خرم بہاول پوری روی مفرد، عیوبِ قافیہ یعنی بھریل قافیہ مکمل قافیہ ورتیے۔ کیتھائیں وی بُتھا قافیہ نہیں ورتیا۔ قافیہ دی شرط اے جو ݙوں حرفاں دا ہوسے تاں ݙوجھا حرف ہمیشہ ساکن ہوسے۔ خرم بہاول پوری کول ݙو حرفی قافیے دی ونکی ݙیکھو:

رم جھم لائی، بھوہر لتھڑی

ٹھڈڑی ٹھڈڑی وا

توں بن سیجھ تتی کوں تاوے

تے نکلن ٹھڈھڑے سا

دائی، حق ہمسائی مائی

کئی نہ رکھدی ٹھا

نیلی گھوڑی، پنج سناری

ڈھول نچیندا آ

خرمَ شودا کن تے وِنجے

ڳئے ہن جندڑی کھا(۱۲۲)

ہک ہئی جا تے ݙو حرفی قافیہ جیندا ݙوجھا حرف ساکن اے ݙیکھو:

سانولا سُول نہ ݙے

میں مر ویسیں وے(۱۲۳)

اینویں ترائے حرفی قافیہ دا پہلا تے ݙوجھا حرف متحرک جڈاں جو تریجھا حرف ساکن ہوسے۔ خرم بہاول پوری ترائے حرفی قافیہ کینویں ورتیے ونکی ݙیکھو:

کتھ کُفر تے کتھ ایمان ݙٹھم

ہر شان دے لکھ لکھ شان ݙٹھم(۱۲۴)

ایں دے علاوہ خرم ست حرفاں توڑیں دے قافیے ورتین ۔ خرم چھوٹا قافیہ ورتے یا وݙا، اثراتی قافیہ ورتے یا ٹھیٹھ مکمل تے بھریل ورتیے کتھائیں وی بُھتا قافیہ نہیں ورتیا۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ورتیے ٹھیٹھ قافیے دی ونگی ݙیکھو:

ݙکھڑے آیم رہے کچے
سولاں نہ چھوڑیا کوئی ﭽﭽﮯ
خرمؔ ساݙے گھر ٹر آیا
سونے دا سجھ اُبھریا اچے(۱۲۵)

ہک ہئی جاݙیکھو خرم ٹھیٹھ قافیہ کیں ورتیے اور اوانجھا قافیہ کئی کافیاں اچ ورتیے:

جئیں پاجھوں جی جھٹ نہ جھنبے
چوپئنیاں چا چا ہاں کوں ݙنبھے
جاہ جاہ لگیاں اڑہ دیاں بھائیں
ہاں توں نکلن دھوں دے پنبھے
ناز دیاں چھمکیاں چھنبھی جندڑی
خرمؔ انگ انگ چھنو چھنبھے(۱۲۶)

۲.۲.۱۴ لفظاں دی کھیݙ:

شاعری دی اصطلاح اچ لفظاں دی بازی گری یا لفظاں دی کھیݙ وی اہمیت دی حامل اے۔ شاعر جیڑھے ویلے فن دی انتہا کوں پہنچ ویندے تاں او نت نویں تجربے کریندے تے کوشش کریندے جو لفظاں نال کھیݙ کیتی ونجے۔ اے ایں پاروں جو فن دی مہارت ایندا تقاضا وی کریندی اے۔ شاعر تے جیڑھے ویلے الہام تھیندے او چساں چا کے کلام لکھدے۔ خرم بہاول پوری وی کافی لکھدے ویلے چساں چیندن تے لفظاں نال کھیݙن:

رم جھم لائی، بھوہر لتھڑی
ٹھڈڑی ٹھڈڑی وا

توں بن سیجھ تتی کوں تاوے
تے نکلن ٹھڈڑے سا(۱۲۷)

لفظاں دی کھیڈ دی ہِئ ونگی ݙیکھو:

جندڑی بے وس کر نہ رول
ہر دم وس پیا ساڈڑے کول(۱۲۸)

خرم دے فن دی مہارت دے اینجھے کئی نمونے انھاں دی کافی اچ موجود ان:

ساݙڑی ہوں مجال
بھل چُک نینہہ لیوسے(۱۲۹)

۲.۳ صنائع بدائع:

بدیع دے معنی ہاں کوں چھکݨ آلے، نادر تے نایاب دے ہن۔ علمِ بدیع دے ذریعے تحریر یا کلام اچ اچھوتا پن گھن آوݨا جئیں نال کلام دا حسن و سنگھار تے چس رس ودھ ویندی اے۔ اصطلاح اچ ݙٹھا ونجے تاں بدیع اوں علم دا ناں اے جئیں اچ صنائع لفظی تے صنائع معنوی بیان کیتے ویندن۔ صنائع، صنعت دی جمع ہے جئیں دے معنی ہنر، کاریگری تے مہارت دے ہن۔ صنائع لفظی لفظاں دی کھیڈ اے۔ جئیں نال لفظاں دی ہیر پھیر، الٹݨ پلٹݨ تے نوک پلک نال کلام کوں سنگھاریا ویندے۔ صنائع لفظی دی خوبی لفظاں نال ہی پیدا کیتی ویندی اے۔ جئیں دیئں ونگیاں کوں انھاں دیئں صنعتیں دے ناں نال خرم بہاول پوری دی کافی اچوں بازی گری تے فن کارانہ صلاحیت ݙہدے ہیں۔

۲.۳.۱ صنعت تجنیس:

شاعری اچ ہکو لفظ دے ݙوں معنی ورتݨ یعنی ݙوں اینجھے لفظ لکھݨ جنھاں دی شکل صورت، املا، لکھݨ پڑھݨ سبھو کجھ ہکو ہووے لیکن انھاں دے معنی انج انج ہوون اونکوں صنعت تجنیس آکھیا ویندے۔ خرم بہاول پوری عالم فاضل شاعرہا۔ جیڑھے ویلے شاعر فن دی انتہا کوں پہنچ

ویندے تاں او لفظاں دی کھیڈ کریندے اتے ون پونے رنگ ڈِکھلیندے۔ خرم بہاول پوری دی کافی اچ ورتیں ونجݨ آلیں صنعتاں اچوں ہِکوُنہی صنعت تجنیس اے:

وچھوڑا جی ویندا چردا
تے جیڑا پل نہیں سردا
سبھو کم کار میں گھر دا
کیتم تئیں گُل دے پچھوں گل (۱۳۰)

کافی دے ایں بند اچ لفظ "گُل"، تجنیس دے طور تے ورتیا گئے۔ پہلے "گُل"، توں مراد محبوب اے تے ڈوجھے "گُل"، توں مراد تباہ کرݨ ونجاوݨ، مار مکاوݨ اے۔ یعنی شاعر اہدے اے محبوب تئیں گُل دے پچھوں میں اپݨا سارا کم کار گُل کر چھوڑیم تباہ تے برباد کر چھوڑیم۔ اتھاں گُل لفظ تے ڈوں معنی گھدے گِن۔ اینکوں تجنیس اہدن۔ صنعت تجنیس دیں قسماں اچوں ہک قسم تجنیس مرفوع وی ہوندی اے۔ ایں اچ اے ہوندے جو ہکو لفظ ایں ورتیا کھڑا ہوندے جو اوندے کجھ حرف کہیں بئے لفظ دا حصہ ہوندن تے کجھ بئے دا۔ جیکر انھاں کوں جوڑوں تاں اوہو لفظ بݨ ویندے جیڑھا مصرعے یا شعر اچ پہلے ورتیا کھڑا ہوندے۔ خرم بہاول پوری کیوں جو فاضل ہن انھاں اے کھیڈاں کھیڈیاں ہن:

شالا وسدے رہنی تاڑے
تنڑی کوں ہُݨ تھولے تا ڈے (۱۳۱)

اُتے ڈِتی ونگی اچ پہلے لفظ "تاڑے" ہے جئیں دا مطلب جھوکاں، وستیاں، شہر تے وسوں ہے جڈاں جو ڈوجھا لفظ "تا تے ڈے" ہے۔ جئیں دا مطلب تا ڈیوݨ، یعنی تاوَ ڈیوݨ، زور ڈیوݨ ہوندے۔ ہک جا تے "تاڑے" تے ڈوجھی جا "تا ڈے" ہے۔ اینکوں تجنیس مرفوع اہدن۔ خرم بہاول پوری تجنیس دیاں تقریباً ساریاں قسماں ورتیندے۔ تجنیس تام ڈیکھو:

سینگا یار آ مِل کہیں سانگے
سانگے تروڑیم تیڈڑے سانگے (۱۳۲)

ایں شعر اچ لفظ ''سانگے''کوں تجنیس دے طور تے ورتیا ڳئے پہلی جا ''سانگے''توں مراد رشتہ تے سنگ ہے جڈاں جو ݙوجھی جا سبب تے کہیں بہانے ہے۔ خرم بہاول پوری تجنیسِ محرّف کوں وی کئی جاتے ورتیے۔ ایں توں مراد اے ہوندے جو لکھݨ اچ حرف ہکو سنویں ہوندن جڈاں جو انھاں تے زبراں، زیراں تے پیشاں دا فرق ہوندے جیں نال انھاں دے معانی بدل ویندن۔ ݙیکھو:

پَٹ پَٹ سٹریاں وال
پٹ پِٹ مونہہ سچُوسے(۱۳۳)

ہک ہئی جا تجنیسِ محرّف دی ونگی ݙیکھو:

کُنڈیاں چا پیندن ہاں دے وچ
زُلفاں کُنڈل ایویں ہوندن
انھاں شُوکدیاں مُشکیاں دے وچ
ول ول دے وَل ایویں ہوندن(۱۳۴)

خرم دی کافی اچ تجنیس دی ایں صنف کوں سب توں ودھ ورتیا ڳئے:

در در دے دھکے کھاسیں سئے
ایں پُھل دے پَھل ایویں ہوندن(۱۳۵)

خرم بہاول پوری اپݨی فنکارانہ مہارت ݙکھا کے تجنیس دیں ساریں قسماں کوں کافی اچ وݙی چس رس تے سہݨپ نال ورتیے۔ صعنتِ تام دی ہک ونگی ݙیکھو:

ول ول مر کے جی پوندے
کہیں اوکھی بݨ ڳئی ہے جی تے(۱۳۶)

۲.۳.۲ صنعتِ تکرار:

جیکر ڈکشنریاں کھولوں تاں تکرار دے معنی ݙوجھی واری آوݨا یا ول ول آوݨا دے ہن۔ اصطلاح اچ ایں توں مراد کہیں شعر یا مصرع اچ ہکو لفظ ݙو یا ݙو توں ودھ واری آوے اونکوں صنعتِ

تکرار آکھیا ویندے۔ صنائع بدائع دا ماہر تے فن کار خرم بہاول پوری اپݨی کافی اچ کئی صنعتاں ورتیے جنھاں اچوں ہک صنعتِ تکرار وی ہے۔ اے صنعت خرم بہاول پوری کول سوہݨی صحت نال موجود اے۔ خرم صنعتاں نال کینویں کھیݙے کافی دا شعر ݙیکھو:

گھڑی کوں خوش گھڑی خفا عجب ݙُھم تیڑی ادا
اینویں اکھیندے رہسو کیا، نی ہا، نی ہا، نی ہا، نی ہا(۱۳۷)

تکرار دیاں ݙوں قسماں ہن، قبیح تے حسین۔ قبیح او قسم اے جئیں اچ تکرار توں فکر یا فن تے ترنم دی بجائے ڈھلپ تے کوڑھپ ݙسے یا شعر اچ لفظاں دے تکرار نال حسن خراب تھیندا پیا ہووے یا چس اچ کس پئی آندی ہووے جڈاں جو تکرار حسین اینجھی قسم اے جئیں اچ چس رس ودھ ویندی اے موسیقیت تے نغمگیت پیدا تھی ویندی اے۔ خرم بہاول پوری کول صنعت تکرار حسین جا بجا ݙیکھݨ کوں ملدی اے:

آکھیوم اچ ول وی ول آسو
آکھیوس ول کیوں نا، اچ کو کو(۱۳۸)

ایں ونکی اچ ݙیکھوں تاں ساکوں ترائے واری تکرار ملدے۔ پہلوں ''اچ'' دا ول ''ول'' دا تے چھیکڑی ''کو'' دا۔ ایں کوں تکرار حسین اہدن۔ خرم بہاول پوری کول ایندیاں سئے ونکیاں موجود ان:

لگی بھا عشق دی بھڑ بھڑ
کرے دلڑی اندر پھڑ پھڑ
انوں دھمکاں آکھن کھڑ کھڑ
انوں نخرے آکھن چُل چُل(۱۳۹)

ہک ہئی جا صنعتِ تکرار کوں خرم بہاول پوری ایں ورتیندن:

آساں آساں سچ مچ آساں
کھا ݙگیو کیہاں ہبل وسا(۱۴۰)

خرم بہاول پوری تکرار نال ترنم اچ ودھارا کریندن:

سُکھ اُڈدے کہیں کھڑ نہ ڈِٹھے
او گئے، او گئے، او گئے (۱۴۱)

خرم بہاول پوری ہکے ویلے ڈو ڈو تے ترائے ترائے صنعتاں ورتیندے۔ خرم دا اے فن وی ہے جو او ہکے ویلے ہکے لفظاں نال کئی کئی صنعتاں دا ورتاوا کریندے۔ ہیٹھ آوݨ والی ونکی اچ لفظ ''آساں'' دی تکرار دے نال نال صنعتِ تجنیس وی ورتی اے:

ہا آساں، آساں اہدا
سبھ آساں تروڑ سٹیندا (۱۴۲)

ہک ہئی جا کافی دی استھائی ڈیکھو:

چل وے چل وے چل وے
زوریں نہ لگ گل وے (۱۴۳)

ایندے علاوہ وی خرم بہاول پوری صنعتِ تکرار کوں تے صنعتِ تکرار دے نال نال کئی بیاں صنعتاں ایں نال سانجھیاں ورتیندن۔ اے خرم بہاول پوری دی فنکارانہ صلاحیتاں دے جواہر ہن۔

۲.۳.۳ صنعتِ تضاد:

شاعری اچ جڈاں ڈو اُلٹ تے انج انج کیفیتاں پاتیاں ونجݨ یعنی ڈو متضاد کیفیتاں کوں صنعتِ تضاد آکھیا ویندے۔ اے صنعت کہیں ہک مصرعے اچ یا شعر اچ موجود تضادی کیفیتاں کوں بیان کریندی اے۔ جینویں ڈینھ تے رات، سویر تے شام، ڈُکھ تے سکھ، بھوئیں تے آسمان اُبھا تے لماں وغیرہ۔ خرم بہاول پوری کول اے صنعت اپݨی چس رس تے سہݨپ نال موجود اے:

گھاٹا وادھا ڈاڈھا ہولا
سبھ ہے حکم خدا دا (۱۴۴)

اتھاں گھاٹا تے وادھا ڈو انج انج تے ڈاڈھا تے ہولا ہک پئے دیاں اُلٹ گالھیں ہن ایں پاروں اینکوں صنعتِ تضاد آکھیا ویسے۔ ہک بئی ڈیکھو:

تلوں درداں دام وچھائی
اُتوں ڈکھڑے چھُڑکاں لا گئے
سکھ، سکھ دیاں نندراں سُتڑے
ڈکھ سُتڑے شینہہ جگا گئے(۱۴۵)

خرم بہاول پوری دا فن اے ہے جو او ہک بند اچ ڈو ڈو تے ترائے ترائے واری صنعتِ تضاد بیان کر ڈیندن۔ اے شاعر دا فنکارانہ تے عالمانہ گݨ اے۔ تلوں تے اتوں، ڈکھ تے سکھ تے اینویں ستا تے جاگیا ایں بند اچ ترائے واری صنعتِ تضاد ورتی گئی اے۔ خرم کول ایں صنعت کوں وڈے سلوݨے انداز نال ورتیا گئے:

ول کوئی سونے دا سجھ اُبھرے
ستے تھیون موہنہ مہانگے(۱۴۶)

خرم بہاول پوری دی کافی اچ سلوݨے تے چوولے انداز نال ایں صنعت کوں ورتیا گئے جئیں توں کلام دے لفاظی تے معنی و مطالب اچ روانی تے نغگی پیدا تھی ویندی اے۔ ستی تے مہانگی کیفیات نال صعنت بیان کیتی گئی اے تے اینویں ہی پکے تے کچے دے لفظاں نال وی خرم بہاول پوری صنعتِ تضاد ورتیندے ڈسدن:

پکے عاشق وی کوئی روندن
بھا تے کچے کوابن ترمدے(۱۴۷)

۲.۳.۴ صنعتِ سیاقۃ الاعداد:

ایں صنعت دی خوبی اے ہے جو ایں اچ اعداد دا ذکر کیتا ویندے یعنی کوئی نہ کوئی گنتی ہوندی اے۔ جینویں ہک ہک ہوندے سو سو۔ خرم بہاول پوری کول وی ایں صنعت کوں بھوں

زیادہ ورتیا ڳئے۔ خرم بہاول پوری تاں ہک ہک، سو سو تے لکھ لکھ دے اعداد صد واری کافی اچ ورتین ڈیکھو:

خرمؔ ہک ہک ڳالھ سڄݨ دی
سو سو مُرک رسیلی(۱۴۸)

اُتے ݙتی شعری ونگی اچ "ہک ہک تے سو سو" ݙوہیں اعداد ورتیے ڳئن۔ خرم دا اے کمال اے جو او ڳنتڑی وی ورتے تاں او شعر دے کلمے بݨ ویندی اے۔ ہیٹھ ݙیکھو لکھ لکھ تے سو سواں ورتیے کھڑن جو مکمل کلمے لگدے پن:

لکھ لکھ نخریاں نال الیندا
ٹُردا سو سو تال نال(۱۴۹)

خرم بہاول پوری کول ورتی ونڄݨ آلی ڳنتڑی اچ "ہک، سو تے لکھ" سب توں ودھ اے۔ ایندے نال باقی وی کئی اعداد ورتین:

ہک ݙینھ سو سو سولے
لکھ لکھ بھوڳ نزولے(۱۵۰)

باقی ورتیے ونڄݨ آلیں اعداد اچ ستر تے ہزار وی شامل ہن ݙیکھو:

توں جیہاں میکوں ہک نہ لبھسی
میں جیہاں تیکوں ستر ہزار(۱۵۱)

صنعت سیاق الاعداد کوں خرم بہاول پوری وݙی مہارت تے فنکارانہ صلاحیت نال ورتیے۔ ایں طرح دے کئی ہئے وی نمونے کلام اچ موجود ان:

اکھ تردیاں اتھ اتھ لکھ لکھ تریاں
اتھ جو آندا سو تر ویندا(۱۵۲)

۲.۳.۵ صنعتِ اشتقاق:

صنعتِ اشتقاق اینجھی صنعت ہوندی اے جئیں اچ ہکے لفظ توں نکلݨ آلے ڈھیر لفظ ورتیے ڳئے ہووݨ۔ جیکر آسانی نال اینکوں سمجھیا ونڄے تاں ہک مصدر توں نکلیے ہوئے ڈو یا ڈو توں ودھ حاصل مصدر دا ہکے مصرعے یا شعر اچ ورتیا ونڄݨ اے۔ خرم بہاول پوری دا کلام مجاہد جتوئی دی مرتب کیتی ہوئی کتاب ''گلزارِ خرم'' اچ ایں دے نمونے موجود ان:

ایہو ویندے باقی دا تھورا تاں لئی ونڄ
ایں جیوݨ نہ جیوݨ توں جندڑی چھڑائی ونڄ
پچھے جن تے جی آوی پیا ونڄ تیڈی دل
مُوہر مرنٹے ماری دا مرݨاں مکئی ونڄ(۱۵۳)

جیکر ایں اچ ڈٹھا ونڄے تاں جیوݨا یا جینا توں ڈو واری جیوݨ تے ہک واری جندڑی دے اکھر ایں صنعت دی سدھ ڈیندے پن تے اینویں ہی مرݨا توں مرنٹے، ماری تے مرݨاں دے اکھر ایں صنعت دے ورتاوے دا ڈس ڈیندن۔ ایں صنعت دے حوالے نال ہک بئی ونگی ڈیکھو:

ہک بے بھلویں بھال جو بھالیوسی
بُھل گیا روزہ، نفل مسیتے(۱۵۴)

۲.۳.۶ صنعتِ مسمط:

ایں صنعت اچ نغمگی تے موسیقیت پاتی ویندی اے۔ یعنی اکھراں کوں ایں ورتیا ویندے جو قافیہ دے علاوہ وی کئی ہم شکل و ہم آواز الفاظ نال نال ورتیے کھڑے ہوندن۔ جئیں نال کلام اچ موسیقیت دی چس رس ودھ ویندی اے۔ خرم بہاول پوری کول اے صنعت وی سوہݨے انداز نال موجود اے:

سوہݨی، من موہݨی، کوہݨی
ہک قدرت ذات غفاری(۱۵۵)

۲.۳.۷ صنعت ذوقافیتین تے ذولقوافی:

ڈو یا ڈو توں ودھ قافیے غزل یا کافی دے بند اچ یا پوری کافی اچ ورتݨ کوں صنعت ذوقافیتین آکھیا ویندے۔ خرم بہاول پوری نغمگیت تے موسیقیت پیدا کرݨ کاݨ ایں صنعت کوں ورتیندن:

لگی بھا عشق دی بھڑ بھڑ
کرے دلڑی اندر پھڑ پھڑ
اِنوں دھمکاں آکھن کھڑ کھڑ
اُنوں نخرے آکھن چُل چُل(۱۵۶)

ایں ونکی اچ صنعت ذوقافیتین دے نال نال ہک بئی صنعت وی ورتی ڳئی اے جیندکوں صنعت ترصیع اہدن۔ ایندی خوبی اے ہوندی ہے جو کہیں شعر یا بند اچ نغمگیت تے ترنم کاݨ پہلا مصرع موزوں کرݨا تے ڈوجھا اوندے سامݨے ایں جوڑݨا جو پہلے مصرعے دا پہلا لفظ ڈوجھے مصرعے دے پہلے لفظ دا ہم قافیہ ہووے۔ اصل قافیہ اونویں دا اونویں راہسے۔ایں ونکی اچ ''اِنوں،اُنوں'' مصرعے دے پہلے لفظ ان جیڑھے ہم قافیہ وی ہن۔ صنعتِ ترصیع دی ہک بئی ونکی ڈیکھو:

جیندا بُت ہا اصلوں پٹ دا
اوندا دل ہا املک لوہ دا(۱۵۷)

۲.۳.۸ صنعتِ تشبیہ:

ہکو سنویں خوبیاں دی بنا تے کہیں ہک شئے کوں کہیں بئی شئے نال ملاوݨ کوں تشبیہ اہدن۔ شرط اے ہے جو جیڑھی چیز نال ملایا ویندا پیا ہوندے اوں اچ او مشترک خوبی کجھ ودھیک ہووے۔ ایندے پنج ارکان ہن۔ سرائیکی شاعر اچ پنج یا پنج دی بجائے چار تے ترائے ارکان دا

ہووݨ ضروری اے۔ ترائے توں کم نہیں تھی سگدے۔ایں صنعت کوں شاعری اچ ٻہوں زیادہ ورتیا ویندے۔ خرم بہاول پوری وی ایں صنعت کوں وݙی چس رس تے ذوق شوق نال ورتیا ڳئے:

سرخیاں کوں رَنگ لائی کھڑن ہوٹھ گلابی یار دے
پیچیاں کوں پیچ پائی کھڑن پیچ زُلف دی تار دے(۱۵۸)

ہک ہِئ ونکی ݙیکھو:

چڑ جُگ جیویں چندر چڑی دا
پُنل پہاڑ مِٹھا مصری دا(۱۵۹)

ہوٹھاں کوں گلاب نال تے منہ کوں مہتاب نال تے نیناں کوں شراب نال، رنگ کوں سنگترے نال تے چھلیے بادام نال تشبیہ ݙیندے ݙسدن:

ہوٹھ گلابی مونہہ مہتابی
نیݨ شرابی بھنن بدام
رنگ ساڳی سنگترے والا
پلدا سونا چھِلیا بِدام(۱۶۰)

محبوب دے منہ کوں سونے دے چندر نال تشبیہ ݙتی ڳئی اے:

مکھڑیاں دے مونہہ مکھڑاں ہکے
جیویں سجھ سونے دا بکھے(۱۶۱)

ایہا تشبیہ ہک ہِئ جاتے ݙیکھو:

پلدا سونا، سجھ سونے دا
چندر دا ٹکڑا مونہہ ٹکرالا(۱۶۲)

۲.۳.۹ صنعتِ تلمیح:

ایں صنعت دی خوبی اے ہے جو شاعر کلام اچ کہیں تاریخی یا مذہبی واقعے ڈو اشارہ کریندے۔ او تھوڑے جہے لفظ ہوندن جیڑھے جو ہکے مصرعے جا ڈوہائیں مصرعیاں اچ موجود ہوندن۔ ونکی ڈیکھو:

جیڑھے جیوݨ مول نہ ڈیندے ہن
اوہے مویاں کوں جند پیندے ہن
خود باندے تھی گزریندے ہن
محمود وی انھاں ایازاں دے(۱۶۳)

۲.۴ مجموعی جائزہ:

خرم بہاول پوری سرائیکی شاعری دی صنف کافی دے انھاں شاعراں دی تندیر اچ شامل ہن جیڑھے بلا شبہ معتبر، مہاندرے تے قادر الکلام شاعر ہن۔ انھاں دی کافی سرائیکی سخن اچ قابلِ تعریف تے نرویا دھارا اے۔ فنی لحاظ نال ڈٹھا ونجے تاں پختہ گوئی تے نِولپ اچ صفِ اول دے شاعر ہووݨ دا اعزاز وی انھاں کوں ہی حاصل اے۔ لفظیں دے سٹھپ نال سنگری پنگری کافی لکھی اے۔ مصرعیاں اچ لفظاں کوں چھکاوݨ دا نویکلہ سلیقہ رکھیندن۔ اکھراں دی بندش اچ سلوݨی مرصع کاری کریندن۔ کئی اصنعات دا ورتاوا اپݨی شاعری اچ ورتیے تے ہک شعر یا بند اچ بیک وقت کئی کئی صنعتاں ورتݨ دا اعزاز وی خرم دے سر ہے۔ نویں نویں موضوعات تے کافی دی ریت تے روایت توں ہٹ کے شاعری کیتی اے۔ انھاں پہلی واری کافی کوں صوفی ازم اچوں کڈھ کے گوشت پوشت دے محبوب بارے ڳالھ کیتی اے۔ خرم بہاول پوری حمد، نظریہ وحدت الوجود، نعت، ہجر و فراق، محبوب نال خطاب، حسن پرستی تے جمال دوستی، دنیا دی بے ثباتی، محبوب دیاں منتاں ترلے، خرم دا مذہب، پنجتن نال محبت، حقیقت دی ڳول، طنز و مزاح، بے ڈوہ

سرائیں دا ویݨ، محبوب دا قصیدہ، موسماں دا ذکر تے بڑھیپے دے ویݨ دے نال نال کئی نویں موضوعات کوں اپݨی کافی اچ ورتیے۔ ردیف قافیہ اچ خرم نوپ تے نویکلپ دا فن ڈکھلائے۔ با کمال تے سوہݨے سوہݨے قافیے ورتین۔ کِتھائیں وی کوئی بُتھا قافیہ نئیں ورتیاگیا۔ کافی دے راگ ہوون تے بھانویں کوئی خوبی خرم بہاول پوری ہر فن کوں سوبھ ڈیندا ڈسدے تے فن کوں انتہا درجے توڑیں پہچیندا ڈسدے۔ علم بیان ہووے تے بھانویں علم بدیع خرم ہر لحاظ دے نال جوہر کھنڈیندا ڈسدے۔ ٹھیٹھ سرائیکی لفظاں دا ورتاوا ہووے تے بھانویں مکالماتی انداز خرم دا قلم اگوںہاں راہندے۔ تمام فکری تے فنی خوبیاں نال خرم بہاول پوری دی کافی انھاں کوں کلاسیکیت تے جدیدیت دے درمیان ہک پُل بنڈیدی اے۔ خرم کلاسیکیت دا چھیکڑی تے جدیدیت دا مونڈھی شاعر اے۔ مکدی گالھ اے ہے جو خرم بہاول پوری دی کافی فکری تے فنی لحاظ نال ہک مضبوط تے سنگری پنگری کافی اے۔ جئیں دی بنا تے خرم بہاول پوری کوں سرائیکی کافی دا ہک عہد ساز شاعر آکھ سگدے ہیں۔

حوالہ جات

۱۔ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۲۰۰۱ء، ص ۱۵۵

۲۔ نصراللہ خاں ناصر، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۷ء، ص ۲۲۹،۲۲۸

۳۔ اسلم رسول پوری، ڈاکٹر، سرائیکی ادب اچ معنی دا پندھ، سرائیکی پبلی کیشنز، رسول پور، ۲۰۱۴ء، ص ۱۳۱

۴۔ کیفی جام پوری، سرائیکی شاعری، بزمِ ثقافت، ملتان، ۱۹۶۹ء، ص ۱۲۵

۵۔ یادِ رفتگاں عرف گنج شائگان، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۴۵ء، ص ۳۳

۶۔ یادِ رفتگاں عرف گنج شائگان، ص ۲۳

۷۔ یادِ رفتگاں عرف گنج شائگان، ص ۱۰

۸۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، بزمِ راز، فیض آباد، خان پور کٹوڑہ، ۲۰۲۰ء، ص ۵۴

۹۔ ساپگی، ص ۱۶۳

۱۰۔ ساپگی، ص ۱۶۰

۱۱۔ مولانا عبدالرحمن کیلانی، جلد ۲، دین طریقت کے نظریات و عقائد، مکتبۃ السلام۔ سٹریٹ ۲۰ وسن پورہ لاہور، ص ۶۳۔۶۴

۱۲۔ شیخ عبدالرحمن عبدالخالق کویت، مترجم: مولانا صفی الرحمن مبارک پوری، اہلِ تصوف کی کارستانیاں، مسلم ورلڈ ڈیٹا پروسیسنگ پاکستان، ص ۲۷

۱۳۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)،، ص ۱۴۱

۱۴۔ ساپگی، ص ۱۶۳

۱۵۔ ساپگی، ص ۱۶۷

۱۶۔ ساپگی، ص ۱۶۸

۱۷۔ ساپگی، ص ۱۹۵

۱۸۔ رفیع الدین اشفاق، سید، نعت کی تعریف، مشمولہ، اردو کی شعری روایت، ص ۲۴

۱۹۔ گوہر ملتانی، عصرِ حاضر کے نعت گو، صادق آباد گوہر ادب پبلی کیشنز، صادق آباد، ۱۹۸۳ء، ص ۳۴،۳۳

۲۰۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۱۴۵

۲۱۔ ساپگی، ص ۱۴۶

۲۲۔ ساگی، ص۱۴۸
۲۳۔ ساگی، ص۱۴۹
۲۴۔ ساگی، ص۱۷۱
۲۵۔ ساگی، ص۴۲
۲۶۔ ساگی، ص۴۷
۲۷۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، سرائیکی ادبی مجلس، ملتان، ۲۰۰۷ء، ص۱۱۲،۱۱۱
۲۸۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۵۱
۲۹۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۰
۳۰۔ ساگی، ص۵۰
۳۱۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۱۹،۱۱۸
۳۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۱۰
۳۳۔ ساگی، ص۳۱
۳۴۔ ساگی، ص۴۰
۳۵۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۹۴
۳۶۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۰۵
۳۷۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۱۶۵
۳۸۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۲۱
۳۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۵۰
۴۰۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان،، ص۲۱
۴۱۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۱۵۶
۴۲۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۰۹
۴۳۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۴۵
۴۴۔ ساگی، ص۴۶
۴۵۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ۳۳
۴۶۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۳۴

۴۷۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۱۵۷

۴۸۔ سائگی، ص ۵۹

۴۹۔ سائگی، ص ۳۸

۵۰۔ سائگی، ص ۱۴۴

۵۱۔ دلشاد کلانچوی، سوکھے سرائیکی ترجمے والا قرآن شریف، الشوریٰ، آیت ۲۳

۵۲۔ احمد بن حنبل، فضائیل صحابہ، جلد ۱۱۴۱، ۲، ص ۶۶۹

۵۳۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۱۵۵، ۱۵۴

۵۴۔ سائگی، ص ۱۵۴، ۱۵۳

۵۵۔ دلشاد کلانچوی، سوکھے سرائیکی ترجمے والا قرآن شریف، النحل، آیت ۸۷

۵۶۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۱۶۲

۵۷۔ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی زبان وادب کی مختصر تاریخ، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۸

۵۸۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۹۹

۵۹۔ سائگی

۶۰۔ سائگی، ص ۱۰۲

۶۱۔ سائگی، ص ۹۷

۶۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنج شائگان، ص ۱۰

۶۳۔ سائگی، ص ۲۳

۶۴۔ سائگی، ص ۲۳

۶۵۔ سائگی، ص ۳۳

۶۶۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۳۵

۶۷۔ سائگی، ص ۴۷

۶۸۔ سائگی، ص ۱۱۵

۶۹۔ یادِ رفتگاں عرف گنج شائگان، ص ۱۱

۷۰۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۶۷

۷۱۔ یادِ رفتگاں عرف گنج شائگان، ص ۵۰

۷۲۔ ساپگی، ص۲۷

۷۳۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۹

۷۴۔ ساپگی، ص۱۴۰

۷۵۔ ساپگی، ص۱۵۸

۷۶۔ ساپگی، ص۱۵

۷۷۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۵

۷۸۔ ساپگی، ص۳۹

۷۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۱۳۷

۸۰۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۵۲

۸۱۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۵۳

۸۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۳

۸۳۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۰۶

۸۴۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۳۷

۸۵۔ ساپگی، ص۳۹

۸۶۔ ساپگی

۸۷۔ ساپگی، ص۴۰

۸۸۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۴۲

۸۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۴۳

۹۰۔ ساپگی، ص۴۸

۹۱۔ ساپگی، ص،۵۰

۹۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص،۴۳

۹۳۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۰۶

۹۴۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۷۰

۹۵۔ ساپگی، ص۷۶

۹۶۔ ساپگی، ص۱۰۹

۹۷۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۴
۹۸۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص ۲۸
۹۹۔ ساپگی، ص۳۰
۱۰۰۔ ساپگی، ص۳۳
۱۰۱۔ ساپگی، ص۳۴
۱۰۲۔ ساپگی، ص۵۲
۱۰۳۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۹
۱۰۴۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۳۱
۱۰۵۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۷۰
۱۰۶۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۱
۱۰۷۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۱۸۹
۱۰۸۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۳
۱۰۹۔ ساپگی، ص۳۹
۱۱۰۔ ساپگی، ص۵۲
۱۱۱۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۳۳
۱۱۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۲۱
۱۱۳۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۹۴
۱۱۴۔ ساپگی، ص۱۰۳
۱۱۵۔ ساپگی، ص۱۰۹،۱۰۸
۱۱۶۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۲
۱۱۷۔ ساپگی، ص۴۳
۱۱۸۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۱۸
۱۱۹۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۱
۱۲۰۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۲
۱۲۱۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۳۵

۱۲۲۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۴۶
۱۲۳۔ ساپکی، ص۱۸۴
۱۲۴۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۷۶
۱۲۵۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۷۰
۱۲۶۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۴۰
۱۲۷۔ ساپکی، ص۴۶
۱۲۸۔ ساپکی، ص۴۷
۱۲۹۔ ساپکی، ص۷۲
۱۳۰۔ ساپکی، ص۵۱
۱۳۱۔ ساپکی، ص۲۹
۱۳۲۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۵۹
۱۳۳۔ ساپکی، ص۷۲
۱۳۴۔ ساپکی، ص۱۱۵
۱۳۵۔ ساپکی
۱۳۶۔ ساپکی، ص۸۶
۱۳۷۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۹
۱۳۸۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۲۰۲
۱۳۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۵۱
۱۴۰۔ ساپکی، ص۵۸
۱۴۱۔ ساپکی، ص۶۲
۱۴۲۔ ساپکی، ص۹۸
۱۴۳۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۸۵
۱۴۴۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۹
۱۴۵۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۸۴
۱۴۶۔ ساپکی، ص۱۲۴

۱۴۷۔ ساگر، ص۱۲۸

۱۴۸۔ ساگر، ص۲۷

۱۴۹۔ ساگر، ص۴۰

۱۵۰۔ ساگر، ص۶۳

۱۵۱۔ ساگر، ص۱۰۷

۱۵۲۔ ساگر، ص۲۳

۱۵۳۔ ساگر، ص۳۷

۱۵۴۔ ساگر، ص۸۶

۱۵۵۔ ساگر، ص۸۵

۱۵۶۔ ساگر، ص۵۱

۱۵۷۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۵۰

۱۵۸۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۳

۱۵۹۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۱۳۴

۱۶۰۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۹۷

۱۶۱۔ ساگر، ص۳۸

۱۶۲۔ ساگر، ص۳۵

۱۶۳۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۲

تریجھا باب:

خرم بہاول پوری دی غزل دا فکری تے فنی ویورا

۳۔ خرم بہاول پوری دی غزل دا فکری تے فنی ویورا

انویویں صدی ہک اہم تے نشابر صدی اے۔ جئیں اچ دنیا دے نقشے اچ بہوں تبدیلی آئی۔ کئی نویاں ریاستاں قائم تھیاں، کئی ملکاں دا وجود تے نقشہ دنیا دے نقشے اچ نقش تھیا۔ شخصی تبدیلی اتے شخصیاتی تبدیلی وی نشابر رہی۔ ایں صدی اچ ہر شئے روپ وٹایا۔ ادب وی کروٹ بدلی تاں نویں نویں ناں سامنڑ آئے۔ دنیا ہائے ادب اچ وڈی تبدیلی تھئی۔ اینویں سرائیکی ادب وی پلٹا کھادا تے روایتی شاعری توں ہٹ کے نویں نکور شاعری کیتی ڳئی۔ نویں نکور توں مراد نویں نویں تے ون پونے موضوعات شاعری دا حصہ بݨیے۔ اصنافِ سخن اچ وی ودھارا تھیا تے وٹانڈ آئی۔ انویں صدی دے ٹھیک آدھل اچ مرزا نوشہ، ابراہیم ذوق، مومن خاں مومن، بہادر شاہ ظفر تے کئی وڈے وڈے ناں اردو غزل کوں سوبھ ڈیندے پئے ہن تاں چاچڑاں شریف اچ بیٹھا سلطان العاشقین خواجہ غلام فرید اردو غزل اچ ودھارا کریندا پیا ہا۔ ٹھیک ایں ویلے سرائیکی زبان وادب داوڈا ناں حضرت مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری پیدا تھیا۔ خرم بہاول پوری تے خواجہ غلام فرید دا زمانی فرق صرف ہک، ڈیڈھ ڈاہاکے دا ہے۔ یعنی خرم بہاول پوری خواجہ فرید توں کوئی زیادہ چھوٹے کائنی۔ خرم بہاول پوری جیڑھے ویلے سخن دا آغاز کیتا تاں شاعری ہک مخصوص انداز اچ کیتی ویندی پئی ہئی۔ اصناف اتے موضوعات اچ تنوع دور دور تئیں نہ ڈسدا ہا۔ سرائیکی وسوں اچ کافی کوں عروج حاصل ہا بھانویں جو کافی دے انداز انج انج ضرور ہن۔ اوائل اچ خرم بہاول پوری وی روایتی شاعری ہی آکھی۔ بعد ازاں نہ صرف کافی کوں تصوف اچوں کڈھ کے الگ رنگ و روپ عطا کیتا بھل جو سرائیکی شاعری اچ غزل دا پڑ وی بدھیا۔ خرم بہاول پوری ہی او پہلا تے منڈھلہ شاعر اے جئیں سرائیکی شاعری اچ غزل گوئی دا باقاعدہ آغاز کیتا۔ ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر دا منڑ وی اے ہے

جو خرم بہاول پوری ہی سرائیکی غزل دا منڈھلا شاعر اے۔ او اہدن جو خرم دا سرائیکی اچ غزل گوئی دا منڈھ بدھݨ سرائیکی شاعری اتے زبان تے احسان اے۔

" مولانا خرم دا سرائیکی شاعری اُتے اے وڈا احسان ہے کہ انھاں سرائیکی غزل دا سب توں پہلے پڑ بدھیا۔ ایں طرح سرائیکی شاعری ارتقاء وچ اگوںہی تھئیؔ "(۱)

سرائیکی زبان دے بزرگ مہاندرے محقق ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز جنھاں دا سرائیکی ادب احسان مند تے تھورایت ہے انھاں وی ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر دی ایں گالھ کوں سکینڈ کیتے یعنی جو منیدے پن۔ خرم بہاول پوری دی غزل اجوکے دور دی جدید غزل دے ہم پلہ ہے۔ ویہویں صدی اچ او توڑیں جڈاں توڑیں جدید سرائیکی غزل دا باقاعدہ پڑ نہ بدھیا گیا خرم بہاول پوری ہی او پہلا شاعر ہا جئیں باقاعدہ غزل گوئی کیتی۔ محققین تے ناقدین دیاں آراء بھانویں جو انج انج ہن پر میں وڈے وثوق نال اہداں خرم بہاول پوری سرائیکی غزل دا "ڈاڈا آدم" ہن۔ بیٹھاڑ ڈتی غزل پڑھ کے ہر سخن شناس اینکوں اجوکے دور دی غزل آکھسے جڈاں جو اے انویں صدی دی غزل گوئی اتے سرائیکی غزل دے ڈاڈے آدم دی غزل گوئی اے۔ ایں غزل دے موضوعات، ترفع، تصنع اتے معانی و مطالب تے جھات پاؤں تاں ہک نواں جہان آباد تھی ویندے۔

ہر کوئی ساکوں متیں ڈیندا
کوئی ہوکوں وی ہے سمجھیندا
کوئی ساکوں سو پیا پڑھاوے
پر دل ہوندا ہے، ہے جیندا
ساری رات تاں آپاں کن ہا
پھٹے منھ ہئی کوڑ مریندا
ساڈے نال تیڈا کیا کم ہے
ہوں کن ونج نوکر ہیں جیندا

کل تئیں سئیں سئیں کر کے پچھدا
اڄ خود الٹے سبق پڑھیندا
بھل کے ول کوئی بھال نہ بھالیوا!
مر گیا خرم بھال بھلیندا(۲)

غزل سرائیکی شاعری اچ کافی تے ڈوہڑے وانگ ہک معروف ترین صنفِ سخن اے۔ جیکر غزل دے لغوی معنی تے مطالب ڈٹھے ونڄن تاں تریمتیں نال ڳالھ مہاڑ یا تریمتیں بارے ڳالھ مہار دے ہن۔ ایں دی تعریف ایں وی کیتی ویندی اے۔جوجون جولائی دی سخت گرمی اچ تپدی روہی اچ ہک بُجھے تسے ہرن دے پچھوں شکاری شکاری کتے چھوڑیندے، او ہرن جتنا خود کوں بچا سگدے بچیندے، بھجدے ڈھرکدے۔ جڈاں او تھک ویندے، شکاری تیر مریندے او تیری اوندی گردن اچ لگدے، تیر دے گردن اچ لگݨ نال ہرن دی جیڑھی چیخ تے آہ نکلدی اے اونکوں غزل آکھیا ویندے۔ جیکر اساں آسان لفظیں اچ آکھوں تاں غزل توں مراد او صنفِ شاعری اے جئیں اچ حسن تے عشق دیئں مختلف کیفیات دا ذکر ہوندے۔ غزل اچ ڈکھ درد، تکلیف تے سوز و ساز دے رنگ نشابر ہوندن۔

خرم بہاول پوری دی غزل دے موضوعات بارے ڳالھ کیتی ونڄے تاں حسن و عشق دے نال نال درد و غم، ڈکھ بکھ، سوز گداز، ہجر ووصال، وفا، بے وفائی، محبوب دا روپ، ناز و انداز، اوندا بݨݨ ٹھاہݨ، اوندیاں ڳلھیں، تھوڈ، اکھ، نک، کن، گردن، تے زلفاں دے نال نال مکمل سراپا اے۔ خرم دی غزل اچ عشق ہک وڈا موضوع اے جئیں تے ڳالھ کریندے ہیں۔

۳.۱ نظریہ عشق:

خرم بہاول پوری نیڑے تیڑے سو سال دی حیاتی پاتی، ایں پاروں انویں تے ویہویں صدی دی سرائیکی شاعری دے آسمان تے چمکدے ہوئے تارے دی حیثیت اتے مقام و مرتبہ رکھیندن۔ انہاں دی شاعری اچ ون پونے تصورات موجود اِن۔ جنھاں وچوں ہک اہم تے نویکلہ

تصور تے نظریہ عشق دا ہے۔ عشق عربی زبان دا لفظ اے۔ محبت دے بلند درجے کوں عشق آکھیا ویندے۔ اتے محبت دا ایہو درجہ کِتھائیں ونج کے جنون دی شکل وٹا گھندے۔ خرم بہاول پوری دے نزدیک عشق خداوند کریم دی عطا اتے نعمتِ ازلی ہے۔ خرم بہاول پوری کول عشق تے ایندے مترادفات جینویں جو وجدان، خود آگہی، باطنی شعور، جنون، محبت، درد تے سوز، شوق، آرزو مندی، جستجو، مستی اتے سرمستی دا ذکر نویکلہ تے منفرد ملدے۔ خرم بہاول پوری اہدے عین دی جستجو اچ شین دا شق تھیوݨا ای عشق اے۔ او اہدے عشق او راہ ہے جئیں اچ چوپاسے تے شش جہات ہکو ای ذاتِ پاک ہے۔ اوں ذات دے جلوے کل کائنات اچ موجود ان۔ ہر ہر شئے اوں ذات دے نور توں روشن اے۔ ہر شئے ہی او ذات اے اوں باجھ بیا کجھ کائنی۔ خرم بہاول پوری اہدے تیڈی نظر اچ کہیا دھاپا آ گئے کہیا دید دی کمزوری تھی گئی ای۔ کیا تیکوں نظر نئیں آندا جو اوں باجھ کجھ نئیں سارے جلوے اوں پاک ذات دے ہن۔

دھاپا کِہاں نگہ کوں آئی

توں میں اوہی سبھا ہکائی(۳)

خرم عشق کوں مجاز دا ویس پوا کے بھوں باریک گالھیں وڈی آسانی نال کر گھندے۔ اے خرم دا کمال اے تے ایہو کمال اوندی فکر دا مرکزی نقطہ اے۔ جمل جہان دیاں سبھے رونقاں حضرت عشق دے دم نال ہن۔ عشق ہر جݨے وݨے دا کم نئیں اے تاں منتخب تے چݨیے ہوئے لوکاں کوں نصیب تھیندے۔ اتے جئیں کوں نصیب تھیندے او بلند تے اعلیٰ منصب تے فیض تھی ویندے۔ خرم اہدے حضرت عشق دا عرفان ساکوں وی نصیب تھیا ساڈے ماݨ تے عزتاں ودھ گیاں، ساڈے نصیب اُچے تے اعلیٰ بݨ گئے کیوں جو اے تاں اعلیٰ نصیب لوکاں کوں ہی نصیب تھیندے۔

خُرم حضرت عشق کوں چاتے

اُچے میل دی وتھ وے(۴)

عام طور تے عشق دے لوازمات اچ آہ و نالہ، فریاد، آرزوا تے سخت کوشی وغیرہ شامل ہوندن۔ انھاں ڈکھاں دے پاروں عاشق اوائل اچ ہی جھوکاں لڈاوݨ کوں تیار ہوندے۔یعنی جو عشق دے سبب خواری اتے موت ملدی اے پر خرم کول عشق حیاتی دی علامت اے۔ خرم اہدے عشق موت نئیں گھن کے آندا بھل جوزندگی دا پیمبر اے۔اگر ڈٹھا ونجے تاں عشق دیاں ڈوں خاص نوعیتاں ہوندن۔ہک ''مجازی'' تے ڈوجھی ''حقیقی''۔ مجازی توں مراداو عشق اے جیندا تعلق ایں دنیا نال اے۔ایہوں ہی عشق حقیقی توں مراداو عشق اے جیندا تعلق خداوند نال ہووے۔ عشقِ حقیقی توں پہلے عشقِ مجازی نال دل لاوݨ تے خود کوں فنا کر ڈیوݨ دا ناں ای عشق حقیقی رکھیا ڳئے۔ عشق حقیقی دا پہلا زینہ مجاز ہی اے۔ خرم اَہدے جئے تیکوں عشق دی چاہ ہے تاں وت جیوݨ دی آس تے امید کم کم ہی رکھ۔

جے ہیں عشق دا بکھا تسا
جیوݨ دا رکھ گھٹ بھروسہ(۵)

جیکر کوئی انسان نکے لا ہی اللہ تعالیٰ نال عشق کرݨ لڳ ونجے تاں اونکوں ''ولی اللہ'' آکھیا ویندے۔ تے جیڑھا انسان مجاز دا پندھ کر کے حقیقت آلے پاسے آندے او عشق دے او منصب تے پہنچ ویندے جتھاں توݨیں ولی اللہ نئیں پج سڳدا۔اے ایں پاروں جو ولی اللہ انھاں تجربات توں نئیں گزریا ہوندا جتھاں ہک سچا عاشق عشق مجازی دے دائریاں توں تھیندا ہویا ویندے۔ایں پاروں ولی دا عشق کہیں لحاظ نال کچا رہ ویندے۔ عشق مجازی کوں عشق حقیقی دی پوڑی آکھیا ویندے۔ ایویں خرم جیہا نابغہ تے جینئس شاعر حقیقت کوں مجاز دا چولا پوا کے عشق کوں ہک وچھڑے ہوئے زناور توں گھٹ نئیں سمجھدا۔ خرم عشق کوں ہک اوکھا تے نہ مکݨ آلا عذاب اہدے۔ اتے محبوب توں گلے شکوے کریندا ڈسدے۔جو دور پرے توں آئے پگھر پسینے ویندے توں حال نہ پچھݨ تے منہ ڈوجھے پاسے کر گھنݨ ہاں ساڑݨ دے مترادف اے۔

مکݨ دا ہے عشق دا رولا

چل ہٹ بے طورا بے تولا
اکھ پگھ کھڑ نہ پچھویں آندیں
ہاں اچ ڈِہ گیا عشق دا شولا(٦)

خرم بہاول پوری ای اوپہلا تے منڈھلا غزل گو شاعر اے جئیں سرائیکی غزل اچ سبھ توں پہلے نظریہ عشق بیان کیتا۔ خرم بہاول پوری آپݨی غزل اچ عشق دیاں جیڑھیاں رمزاں کھولین متاخرین دے کول او کجھ بیا رنگ رکھیندین۔ خرم بہاول پوری نہایت برجستگی نال عشق دی گالھ کریندن۔ مجاز دے رنگ اچ او وڈیاں وڈیاں گالھیں منٹو منٹ اچ بیان کر گھندن۔ او اہدن جینکوں حضرت عشق دی سٹ لگی اے اوندیں نیناں توں ہنجواں دیاں رم جھم برساتاں وسدین۔ اوندا دامن ہمیش تر راہندے۔ اوندے دل اچ پھٹ رہ ویندے تے اوندے ہاں اچ بجھ بجھ کے بلݨ والی سمسٹی دکھدی رہ ویندی اے۔ خرم بہاول پوری اہدن کچے عاشق کباب وانگوں ایں بھا اچ سڑ سڑ کولا تھی ویندن جڈاں جو پکے عاشق دی اکھ توں ہنج دا تریاں وی نئیں ترمدا۔

نیناں نِت سمے رم جھم وے
ویندن پاند پلو سبھ گھم وے
ہاں دے پھٹ ڈِکھاں دے بھا وچ
سمسٹی وانگوں پئے لسمدے
پکے عاشق وی کوئی روندن
کچے کوابِن بھا تے ترمدے(٧)

مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری دا تصورِ عشق یا نظریہ عشق سرائیکی غزل گوئی اچ اَپݨا الگ تے نویکلہ مقام و مرتبہ رکھیندے۔ بھانویں جو سرائیکی غزل اچ اے نظریہ پہلی واری بیان کیتا گیا لیکن ہر لحاظ نال مکمل تے پورا اے۔

۳.۱.۲ نظریہ حسن (جمال دوست شاعر):

حسن دیاں ہُݨ توڑیں ہک لکھ توں ودھ تعریفاں تھی چکن ۔ حسن دے لغوی معنےٰ ڈٖٹھے ونڄݨ تاں ''کامل توازن تے تناسب'' دے ہن ۔ ہر او چیز جیڑھی دل پچھکے، ہاں کھسے حسن اے ۔ حُسن دی تعریف معنی تے مطالب دے بیان اچ ہی کئی کتاباں لکھیا ونڄ سگیندن ۔ میں بس اتنا اہدان ہر او چیز جیڑھی دل و دماغ، روح تے بت دے نال نال اکھیں، ہاں تے کلیجے کوں سکون تے سرور ڈیوے حُسن اے ۔ حسن آزادی داناں اے ۔ حسن کوں قید نئیں کیتا ونڄ سگیندا ۔ حسن تسکین داناں اے ۔ ایویں خرم بہاول پوری جھیا حسن پرست، جمال دوست اتے ڈٖکھ اچ وی حسن گولݨ والے شاعر بارے گالھ کریجے اتے صنف ہووے غزل تاں کئی دفتر لکھیݨ کئی کتاباں جہان کوں دان تھیسن ۔ بہر حال خرم بہاول پوری دی غزل اچ نظریہ حسن اینویں موجود اے جینویں مندری اچ تھیوا ہووے ۔ خرم بہاول پوری دی شاعری دے جیکر حصے کیتے ونڄݨ تاں چار اچوں ترائے حصے حسن توں پُر ہوسن ۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ حسن دا مکمل گل دستہ ڈٖسدے ۔ حسن مجازی ہووے تے بھانویں حقیقی ایں اچ ناز و نزاکت اتے طرز و ادا کُٹ کُٹ کے ایں بھریل ہوندن جیندا لفظاں اچ بیان نئیں کیتا ونڄ سگیندا ۔ خرم بہاول پوری حسن پسند اکھ نال جیڑھے ویلے ڈٖہدے تاں سب توں پہلے اونکوں اکھ اچ ہی حُسن نظر آندے ۔ او محبوب دی اکھ دی جھمک کوں جادوں نال تشبیہ ڈٖیندن تے ہک ہک جھمک کوں لکھ لکھ دا مُل اہدن ۔ عاشق کیتے سب توں ودھ حسن محبوب دے نخریاں اچ ہوندے ۔ جیڑھا محبوب جتنے زیادہ نخرے کریندے او اتنا زیادہ حسین سمجھا ویندے ۔ خرم بہاول پوری دا محبوب دے حسن دا اے کمال اے جو او لکھ لکھ نخرے تاں آپݨے ہک جلوے اچ رکھدے ۔ خرم بہاول پوری محبوب دے حسن کوں پھُل دے حسن و خوب صورتی نال تشبیہ ڈٖیندن اوندے سراپے کوں حسیں پھُلاں دا سوہݨا گُل دستہ اہدن ۔

اوں ناز بھری مدھوی اکھ دا
ہک ہک جادو ہے لکھ لکھ دا
اوں نخرے دا ہک ہک نخرہ
لکھ نخرہ اَڑتَل وچ رکھدا
پُھل چاڻ کے میکوں لِکھ ڈِے
خرم سئیں ایہو پُھل رکھ دا(۸)

خرم بہاول پوری حسن دے جلویاں کوں ڈیکھ کے زبان و بیان دی رنگ آمیزی توں انہاں دی ہو بہو چھڑا تصویر نئیں چھکیندا بھل جو انہاں اچ روح دیئں گہرائیوں توں ٹکرا کے بازگشت کرڻ آلی صدائے سرمدی دا ماکھی میٹھا رس وی گھول ڈیندے۔ خرم بہاول پوری کول حسن دا الگ مقام و مرتبہ ہے۔ خرم حسن دا پجُاری اے۔ ایں پاروں او محبوب توں گلے وی کریندے تاں اوندے حُسن توں کیہجڻ دے۔ او اہدے اے محبوب تیکوں ذرا جہیا خیال نئیں بھانویں کوئی پیچ دا پیچ دا مر ونجے۔ اے محبوب کھلدیں کھلدیں کوہ گھتڻ دا تیڈا ہنر وی باکمال اے جئیں دے صدقے واری ونجڻ ہر عاشق صادق دا دل اہدے۔ خرم اہدن خدا جیٖنکوں میڈے محبوب وانگوں حسن ڈیوے تاں جُل جہاں کول غلام کرڻ دا ڈِا وی خدا اونکوں سکھا چھوڑیے۔ محبوب دے گردن اچ پاتے ہار ڈے عاشق دی اکھ ول ول چھک کھاندی پئی اے۔ لال گلابی پُھلاں دا ہار محبوب دے گلے اچ جھومدا پئے تاں عاشق دا ہاں ٹھردا پئے۔ عاشق محبوب دی ہک جھلک ڈیکھڻ کاڻ بے قرار و بے تاب اے۔ خرم جہیا رومانوی شاعر بے ساختہ اہدے:

سوہڻا تیکوں ذری خیال نہ آندا
توڑیں کوئی مر ونجے کرُلاندا
کھلدیں کھلدیں کوہ گھتڻ دا
تیکوں ہے ڈاں آندا
رب سئیں جیکوں صورت ڈیوے

ہر کوئی اوندا باندا
نازوں سو سو جھوجھے کھاوے
تیڈا ہار پُھلاں دا(۹)

خرم بہاول پوری دا محبوب کوئی تخیلاتی کائنی بھل جو او ہک جیندا جاگدا تے گوشت پوشت دا انسان ہے۔ خرم بہاول پوری کول دلی جذبات، احساسات دے نال نال ظاہری حسن پرستی وی عیاں ڈِسدی اے۔ خرم کوں محبوب دا سراپا بھاندے، اوندیاں زلفاں، مکھ مکھڑا، لال گلابی ہونٹ، کجلے بھریاں اکھیں، لمبی اُچی گردن، اوندے نین نقش تے سر توں لا کے پیراں توڑیں جیڑھے ویلے شاعر ڈیہدے تاں محبوب دا سراپا اونکوں مکھݨ، کھیر تے کھنبورا ڈِسدے کِتھائیں تاں کچی چاندی وانگوں نرا سوہݨا گورا ہی گورا نورانی ڈِسدے۔ ہتھاں تے لگی مہندی توں حسن سوایا ہے تے بھر بھٹے کمان دا کم کریندن تے پپلیاں سرخ خونی تیراں دا۔ پچھے شاعر دا بچݨ محال تھی ویندے۔

مکھݨ، کھیر، کھنبورا تیڈا بُت
کچی چاندی چٹا گورا
ہتھیں پیراں نیراں مینڈھیاں
نیناں پھر گیا رتڑا ڈورا(۱۰)

خرم بہاول پوری ہک حسن پرست تے جمال دوست شاعر ہے۔ کائنات دی ہر شئے اچ اونکوں حسن ڈِسدے۔ خرم کول خوشی، مسرت تے امید سدا بہار ڈِسدی اے۔ او مایوس تھی کے آہیں گھنݨ دی بجائے محبوب دے گݨ گاندے۔ خرم بامراد شاعر اے اونکوں محبوب دا دیدار نصیب اے۔ اونکوں محبوب دے جلوے حاصل ہن۔ ایں پاروں اوندی شاعری اچ محبوب دے حسن دے جلویاں دا ڈِس ملدے۔ خرم کول احساسات دا بیان تے معاملاتِ عشق وی موجود ہن۔ خرم چندر دی چاندنی تے سجھ دی حیرت انگیز دھپ، سیر نیلگاں دی دل کھسݨ آلی وسعت اتے سویر شام دے دل کش حسن دا تماشائی بݨݨ سکھیا وی ہے تے جگ کوں سکھیندا وی ہے۔ خرم محبوب

دا قصیدہ خواں ہے۔ حسین تشبیہات توں حسن ودھدے۔ ایں پاروں خرم محبوب دے حسن کوں مختلف قسم دیئں تشبیہات توں واضح کریندے۔ انھاں تشبیہات اچ جیڑھا کیف و سرور، ندرت، جدت، دل کشی اتے دل آویزی سامݨے آندی اے او بیان دی محتاج کائنی۔

خرم بہاول پوری محبوب دے خط و خال تے رخسار دے لشکاریاں کوں چوڈویں دے چندر اچ بجلی دے چمکاریاں نال تشبیہ ڈیندے۔ خرم کِتھائیں نیندر اچ مست محبوب دے مہندی لگے سوہݨے پیراں کوں چمݨ تے ناز کریندے اتے کِتھائیں اہدے اساں تاں سدھے سادے عاشق لوک ہیں۔ حسن دی قید ساکوں باآسانی قابو کر سگدی اے لیکن رات دے عبادت گزاراں کوں کیا تھی گئے، ڈینھ دے زاہداں کوں کیا تھی گئے؟ اتے صاحبِ علم عالماں کوں کیا تھی گئے جو اونکوں ڈیکھ کراہیں انہائیں دے پیر پھسلدے پن۔

رُخسارے مارݨ لسکارے
چندراں وچ پئے کھمݨیں کھدے
مہندھی لگے پیر چُم آیاں
بُت سُتی جند غافل تُم دے
تیکوں ڈیکھ کے پیر تِلکدن
ہر عابد، زاہد، عالم دے(۱۱)

خرم بہاول پوری کلاسیکل تے جدید سرائیکی شاعری دے سنگم تے موجود اے۔ اے بیک وقت کلاسیکل وی گݨیا ویندے اتے جدید شاعر وی۔ بھانویں جو خرم توں پہلے سرائیکی غزل دے کوئی جزوی نمونے ملدن پر خرم ای او پہلا شاعر اے جئیں سرائیکی غزل اچ پہلی وار محبوب دے حسن تے خارجیت کوں انتہائی باریکی نال بیان کریندے۔ ایں توں پہلے سرائیکی شاعری صرف مذہبی حوالیاں نال تے تصوف دے حوالیاں نال سمجھی ویندی ہئی پر خرم اینکوں ہک روایتی انداز توں کڈھ کے نواں تے نویکلہ انداز عطا کیتے۔ خرم پہلی وار آپݨے محبوب کوں مکمل صنم دے طور

تے پیش کریندے۔ خرم محبوب دے گلابی ہونٹاں کوں چھل چھولیاں اہدے تے اوندے نیناں کوں مست شرابی اہدے۔ اوندی نگاہ کوں مست شرمیلی تے مدھ بھری اہدے۔ محبوب ہک واری شرم توں نظر جھکا تے جو بیٹھے ول جتنی دیر وی بیٹھے ہک واری اکھ نس چاتی نازاں بھریا ناز و انداز اچ بیٹھا رہیے۔

خرم اہدے اساں تاں ساری عمراں محبوب دی گلی اچ در گھر دے چکر کٹین۔ ساڈے بارے پچھے کوئی جاݨے پہلے انہاں دا حال سݨو جو جیڑھا وی ہک واری اوندی گلی اچ ڳئے سمجھو او دنیا توں ڳئے۔ کیوں جو اج توڑیں کوئی وی محبوب دی گلی اچوں زندہ سلامت واپس نئیں آیا۔ خرم اہدے جڈاں مٹھا مٹھار میڈے سامݨے آیا تاں لعل جواہرت ہیرے سب فنا تھی ڳئے تباہ تھی ڳئے جڈاں محبوب مٹھا مٹھار صرف لال شال پا کے جلوہ ڈکھائے۔

ہوٹھ غلابی لہراں پاتے
نین شرابی نوکاں لا کے
جھکی جھوݨ جو گھت کے بیٹھا
ول نہ ڈٹھس اکھ کوں چا کے
اج تئیں اوندی گلی وچوں
کیڑھا ولیا جان بچا کے
ساڈے لیکھے لال وی لُک ڳئے
جِند آئی لال پوشاک وٹا کے(۱۲)

خرم بہاول پوری دی شاعری اچ حسن و جمال دا موضوع سب توں وڈا تے اہم اے۔ خرم توں پہلے کہیں شاعر نے حسن و جمال دا بھرپور تے کامیاب تصور پیش نئیں کیتا۔ ایں سانگھے خرم بہاول پوری کوں جمال دوست شاعر دا لقب ڈیوݨ لازم تے فرض تھی ویندے۔ کیوں جو خرم دی حسن پرستی اچ سرمیتی تے وارفتگی پیدا تھی ویندی اے۔ او حسن کوں ہک تجربے دے

طور تے قبول کریندے۔ خرم کول جنسیت و احساساتِ حسن آفاقی تصورات دے حامل محسوس تھیندن۔

۳.۱.۳ ہجر و فراق:

ہجر عربی زبان دا لفظ اے تے سرائیکی اچ خاص طور تے شاعری اچ محبوب دے نکھیڑے سانگھے ورتیا ویندے۔ اتے فراق، فرق،افرق توں ہے۔ جیندا معنیٰ کلھا تے انج اے۔ انگریزی اچ ایندے کیتے (Separation) دا لفظ ورتیا ویندے۔ ہجر تے فراق ہم معنیٰ ہن۔ ہجر دا وی اوہو معنیٰ اے جیڑھا فراق دا ہے اتے او محبوب توں دوری دے احساس داناں اے۔ دنیا جہان اچ ہمیش ڈوں کیفیات پاتیاں ویندن۔ یا تاں اساں خوش ہوندے ہیں تے یا ول اداس پریشان۔ اینویں شاعرکوں وی کِتھائیں وصل دے چھکارے نصیب ہوندن تے کِتھائیں ہجر دیاں کانتیاں چلدن۔ ہک نابغہ شاعر کول ہمہ قسم دے موضوعات ملدن۔ خرم بہاول پوری جئے جینئس غزل گوا تے سرائیکی غزل دے ڈاڈا آدم ہووݨ پاروں ہر او موضوع موجود اے جیڑھا غزل دی تعریف تے پورا آندے۔ غزل جتھاں تریمت نال ڳالھ کرݨ یا تریمت دی ڳالھ کرݨ داناں اے اتھائیں غزل ہرن دی چیخ دا وی ناں اے۔ اے چیخ جیکر کجھ پھرولی ونجے تاں شاعر دے دل دی آہ وزاری دا ناں اے۔ شاعر دے دل دی چیخ کوں غزل آکھیا ویندے۔ اے چیخ ہجر و فراق دا ڈوجھا ناں اے۔ خرم بہاول پوری جتھاں وصال دیاں شاد کامیاں کوں آپݨے وسیع، متنوع تے سوہݨے خیالات دے زور تے نوپ تے نویکلپ نال بیان کریندے اتھائیں جدائی دی تشریح تے تعبیر اچ وی انہاں دا قلم زور مریندے۔ خرم بہاول پوری کول ہجر و فراق ہک وڈا موضوع موجود اے۔ اے موضوع دنیا ہائے غزل دا ہم اتے منفرد موضوع اے۔ بھانویں جو خرم کوں محبوب دا وصل نصیب اے۔ او اوندے مہندی لگے پیر چمیندا کھڑے، اوندے ہونٹھ، رخسارے تکھ تکھی چیریں اکھ اچ کجل دا رچن ڈہدا کھڑے او محبوب دی محفل اچ شریک تھیندا کھڑے لیکن محبوب دے رُسیں اتے جدائی

اچ درد یل وی نظر آندنے۔ خرم کول ہجر دا ڈُکھ ہمیش راہݨ آلی کیفیت اختیار کریندا ڈِسدے۔ جدائی ہک وہمے دے روپ اچ پچھانویں وانگ ہمیش اوندے پچھوں پچھوں نظر آندی اے۔

توڑ نبھاوݨ دے سارے وعدے محبوب جیڑھے ویلے توڑ کے ٹُر پوندے تاں عاشق دے ہاں تے قربانی دے زناور کوں ذبح کرݨ آلیاں کاتیاں چل پوندن۔ او تن تنہا دشت و صحرا اچ چھوڑ کے ویندے پیا۔ ہک ویلا ہا جڈاں رونقاں ہن میلے ہن چسوں ہن وصل دی ہر رونق جاری ہئی اج اوں توں ڈُوڑے ڈُکھ ڈیکھ کے محبوب دا ونجݨ ہاں اچ چھرے بوڑݨ تو گھٹ کائنی۔ خرم چیخ چیخ تے اہدے وے لوکو! اج میڈا من پسند محبوب میکوں چھوڑی ویندے۔ میڈے اُتے جان ڈیوݨ آلا منہ موڑی ویندے۔

سانگے پریت دے سارے
یار پنل اج توڑ گیا
واہ جو کاریاں کر گیا ساڈیاں
ہاں وچ سانگاں بوڑ گیا
ساکوں ساڈا سانول سئیں آ
بر وچ روندا چھوڑ گیا
ڈُکھاں توں چھڑواوݨ والا
ہتھوں ڈے ڈُکھ ڈور گیا
خرمؔ اج او بند دلیں دا
آپاں توں منہ موڑ گیا(۱۳)

خرم دی شاعری اچ ہجر غم دی شکل اختیار کر گھندے۔ خرم دی شاعری غم ناک اے۔ جئیں اچ رنج و غم دے جذبات تہہ در تہہ پوتے ویندن۔ خرم کول ہجر دا ڈُکھ انسانی زندگی دے ہک عنصر دے طور تے نشابر تھیندے۔ جیڑھا جو نفس کوں ہیٹا کریندے نہ ہی آہ و بکا ڈاہیں گھݨ ویندے بھل جو قنوطیت اتے نا امیدی توں کڈھ کے رجائی فکر آلے پاسے گھن

ویندے۔ خرم اپنڑے قاری کوں جھک توں اُچ ڈاہیں گھن ویندے۔ او قاری کوں روݨ پٹݨ دی بجائے غم کوں ایں بیان کریندے جو او حسن اتے حسنِ بیان بݨ ویندے اتے قاری غم کوں بھل ویندن۔ اے اینویں جینویں کہیں کوجھی شئے دا سوہݨا روپ ڈیکھ کے اساں اوندا کوجھپ بھُل کے واہ واہ کرݨ لگ ویندے ہیں۔ خرم دا غم یاس انگیز نہیں بھل جو امید دے ڈس ڈیندے۔ اے دنیا تے زندگی توں بے زاری نئیں سکھیندا بھل جو حوصلہ ڈیندے۔ خرم دا غم دل و دماغ دا کیتھارسس کریندے۔ جو بندہ زندگی دے نشیب و فراز سہݨ کیتے راضی تھی ویندے۔ خرم محبوب دی بے ترسی تے بے دردی نال کرݨ آلے ظلم و ستم بارے گالھ کریندے اہدے اے میڈا ماکھی مٹھل، میڈا محبوب اے دل ربا کیا تیکوں لکھ جھیا وی ترس نئیں آندا، کیا تیکوں تھولا جھیا وی رحم نئیں آندا بھانویں کوئی چیکدا چیکدا مر ونجے؟ یعنی کیا تیکوں اپنڑے خرم نال الاوݨ نئیں بھاندا جو منہ ڈوجھے پاسے کر باہندیں۔ خرم اہدے سچ اے بھلا کون خرم کوں پیار کریندے کون خرم کوں پسند کریندے، بھلا خرم کینکوں بھاندے جو کوئی ایندے درد ونڈاوے، غم مکاوے، ایندا بوجھ ہولا کرے۔

سوہݨا تیکوں زری خیال نہ آندا
توڑے کوئی مر ونجے کُرلاندا
ساڈے ویڑھے والیاں کوں اج
منہ میڈا نئیں بھاندا
کون تیڈے ڈُکھ سنڑے خرمَ
کینکوں ہیں توں بھاندا(۱۴)

ہجر کاتیاں وانگ کوہیندے۔ ماس ہڈیاں توں انج کر ڈیندے۔ لہو خشک تھی سک پک تھی ویندے تاں شاعر محبوب دیاں منتاں زاریاں کریندے خدا دے واسطے ڈیندے جو خدا دا ناں من تے جھیڑے نکھیڑے مکا میں ڈوآ۔ اے محبوب! تئیں توں نکھڑ کے کجھ نئیں بچیا۔ گوشت سڑ سک گئے ساہ ساہ اوکھا ہے۔ اے من بھانوݨاں! خدا دا ناں من ہݨ ولدا ول آ۔ خرم محبوب کوں منتاں

زاریاں کریندا ڈسدے، او اہدے جو میں جگ اچ بدنام تے ذلیل تھی چُکیاں، ہلکا ہولا ہُل گیاں، کوئی سہارا نئیں ڈسدا بس ہکو تے واحد تیڈا سہارا اے، اے محبوب! ہُنڑ توں میکوں اپنڑے پلو ہیٹھ لکُا چا، میکوں اپنڑے دامن اچ چھپا چا۔

نکھڑیں ماسم ان تھئی سوہنٹا
نام خدا دا واگ ولا چا
سارے جگ وچ وڈی چوراں
ہُنڑ تاں دانونڑ ہیٹھ لکُا چا(۱۵)

فیض بلوچ اپنڑی کتاب ''سرائیکی شاعری اچ غزل گوئی'' اچ قاضی راضی کوں پہلا غزل گو شاعر لکھے۔ اے گالھ کئیں حد تئیں درست اے زمانہ طے کریسے۔ جیکر زمانی اعتبار نال ڈِٹھا ونجے تاں وی خرم کوں اولیت حاصل اے کیوں جو فیض بلوچ دے ہی مطابق خرم ۱۸۵۵ء اچ جڈاں جو قاضی ۱۸۵۷ء اچ جمئے۔ جیکر فنی اتے فکری لحاظ نال ڈِٹھا ونجے یا پہلے غزل سامنڑے کیندی آندی اے ایں اعتبار نال تاں خرم قاضی راضی توں منڈھلا ہی سمجھ آندے۔ خدا جانڑے جو فیض بلوچ کیوں زمانی ترتیب نال لکھنڑ آلی کتاب اچ پہلے دے بندے کوں بعد دا بندہ لکھیے۔ فنی اتے فکری لحاظ نال وی گالھ کیتی ونجے تاں وی او اہدن جو''خواجہ فرید سرائیکی شاعری دا آفتاب تے خرم ماہتاب اے''۔ بہر حال خرم دی غزل اچ ہجر و فراق دیاں جیڑھیاں رمزاں ڈسیندیاں ہن او اوں ویلے دے بئے کہیں غزل گو شاعر کول نئیں ملدیاں۔ خرم روایت توں ہٹ کے سرائیکی غزل کوں سوبھ ڈِتا تے نہ صرف موضوعات اچ تنوع پیدا کیتے بھل جو جئیں موضوع اتے سرائیکی غزل اچ پہلی واری لکھیا ویندا پیا ہا ایں محنت تے ترفع نال لکھے جو ایں لگدے جو ایں موضوع تے اتے ایں صنف اچ کوئی سو سال پہلے توں گالھ تھیندی پئی ہووے۔ ہجر تے جدائی دے موضوع تے خرم دا اے نویکلہ تے من بھانونڑا انداز اپنڑے آپ اچ ہک جہاں رکھیندے جو خرم محبوب کوں اے اہدا ڈسدے، اے ماکھی مٹھل بھورل آ ہُنڑ حالت اے ہے جو ہر ساہ سرد آہ بنڑ گئے۔ ہجر مار مکیندے کوئی راہ وی نئیں

ڈِسدا۔ توں میڈے اعمال ڈو جھات نہ کریں۔ اے من بھانوݨا توں یاری توڑ نبھا میکوں نہ ترسا تئیں بن کوئی نئیں ڈِسدا وا۔ ہجر دے بھانبھڑ ایں مچے پن جو پورا بدن چڑاٹھاں وانگ جلدا پئے، رگ رگ اچ دھوں دکھدا پئے، اے بھانبھڑ جیڑھے ویلے پورے بدن کوں اپݨی لپیٹ اچ گھن گھدے تاں بدن اچ موجود دل، جگر وی نذرِ آتش تھیندا پئے۔ خرم فقیر ایں حال حالت اچ ہے جو پورا جُمل جہان ایندا دشمن بݨ گئے۔

دم دم نکلدم ٹھڈڑے ساہ
توں بن سوہݨا سجھم نہ وا
اوگن ڈیکھ کے نہ سٹ مٹھلا
لگڑی یاری توڑ نبھا
رگ رگ دے وچ دھوئیں دُکھدے
سوز جگر تن بھڑ کے بھا
خرمؔ غریب فقیر نماݨا
جگ دشمن شودے دا(۱۶)

پوہ مہینہ یاداں دے کئی دریچے کھلیندے۔ایں مہینے دی اپݨی چس رس اے۔ تھوڑ کنبدے پئے ہوندن، سردی توں بدن ٹھر تے برف بݨدا ڈِسدے پر جذبات مچلدے پئے ہوندن، محبوب دی کمی دی شدت اچ اضافہ تھیوݨ لگ ویندے۔ اے شدت خواہشاں، آرزواں تے حسرت کوں جنم ڈیندی اے تاں موسماں دا قدر دان شاعر ہجر اچ کھیچݨ لگدے تاں محبوب کوں یاد کریندیں پوہ مہینہ مکݨ لگ ویندے تاں شاعر حسرت دا اظہار کریندے جو پوہ دا مہینہ مکدا مک گئے لیکن میڈا روہی دا یار نئیں ولیا۔ اتھاں ہک گالھ دی وضاحت ضروری ہے جو عام طور تے روہ توں مراد پہاڑ یا پہاڑی علاقہ مراد گھدا ویندے پر خرم بہاول پوری روہ توں مراد روہی گھدی اے۔ خرم اہدے ساڈے ہاں اچ خواہشاں، آرزواں تے حسرتاں دے بھانبݨ مچدے پن تے دل دار مٹھے دے دل اچ بس بے وفائی دا درد اے۔ اے محبوبانہ روش ہے جو شاعر ہمیش ڈُکھ درد سہندے ظلم

وستم برداشت کریندے عشق دے روڑے چھوڑے سہندے، عشق دی ہر اوکھ سہندے پر محبوب کوں اے سارے تاں کوئی ڈُکھ ای نئیں لگدے۔ اونکوں بس بے وفائی دا گلا شکوہ اے۔

گیا گزر مہینہ پوہ دا
نہ ولیا راول روہ دا
ساڈے من وچ ہڈ سِک دے
تیڈے دل وچ ہا درہ دروہ دا(۱۷)

خرم بہاول پوری دی غزل اچ دی ہک اے خوبی ہے جو ایں اچ بے جا محبوب توں گلے شکوے، جملہ بازی، تضحیک تاں کائنی بھل جو سرائیکی دا ہک چنگا نمونہ اے۔ جئیں اچ محبوب دے نکھیڑے بارے گاٖلھ تاں کیتی گئی اے پر ڈاڈھے پیار نال۔ خرم پہلی واری ہجر اچ شعور دی فضا قائم کریندا ڈِسدے۔ محبوب دی بے رخی عام تھی گئی اے۔ جئیں دے نال عاشق دا حیاتی گزارݨ ڈاڈھا اوکھا تے مشکل تھی گئے۔ خرم آہدے جو میڈا من ٹھار اڄ میں توں نکھڑدا پئے وچھڑدا پئے۔ زندگی کوں اوجھڑ دا ہک پندھ بݨیدا پئے او میں توں جھوک لڈیندا پئے، میڈے سر تے درد وستم تے ڈُکھاں دا بار سٹیندا پئے، میڈا یار میکوں چھوڑ کے ویندا پئے۔ حالت اے ہے جو بھوئیں تے ڈُکھ حال وچھائی کھڑن تے آسمان ڈاہوں تازیانے لگدے پن۔ اینویں لگدے امن سکون دی چادر پا کے نندر ٹھمکا تے ڈُکھ دے بکھے شیر کوں میڈے ہاں تے چھوڑیا گئے۔ شاعر آہدے میڈا سر سودائے سر دی ویل تھی گئے، میڈے ہاں اچ غم کانیاں کھبا گئے۔ خرم آہدے جو ہجر و فراق دے ڈُکھاں میکوں رت دے نیر روائے، میں تے ظلم و ستم دے تیر چلائے، میکوں کوہ کوہ بوٹیاں کیتے۔ ہجر میڈا خون پی گئے بھل جو میڈا خون تھی گئے۔

اڄ جانی جھوک لڈا گئے
سر بار ڈُکھاں دے آ گئے
سکھ سکھ دیاں نندراں سترے
ڈُکھ سترے شینہہ جگا گئے

سر کھا گئے سر دے پُولے
غم ہاں دے چک پٹکا گئے
ڈُکھ خرم دی رت کیتے
کئی واری وات وہا گئے(۱۸)

۳.۱.۴ رقیب دا تصور:

سرائیکی زبان اچ ورتیجݨ آلا لفظ رقیب اصل اچ عربی زبان دے لفظ 'رو' تے 'سیاہ' دا مرکب توصیفی روسیاہ ہے۔ سرائیکی اچ اے اسم دے طور تے ورتیا ویندے۔ رقیب دا معنیٰ ازلی دشمن اے۔ لغت اچ ایندے کئی معانےٰ بیان کیتے ڳن۔ جینویں جو نگران، رکھوالا، نگہبان، محافظ تے دربان وغیرہ لیکن عام طور تے ایں توں مراد او شخص ہوندے جئیں نال ساڈا مقابلہ ہووے۔ ایں پاروں رقیب دشمن، عدو تے مخالف کوں اہدن۔ کہیں ہک شخص دے ڈو عاشق آپس اچ رقیب ہوندن۔ ہک بئے دے دشمن ہوندن۔ ہک بئے کوں ہک اکھ نئیں بھاندے۔ رقیب دا لفظ سݨ کے عام طور تے ساڈے ذہن اچ کہیں کالے کلوٹے موٹے سوٹے مشٹنڈے تے غنڈے دا تصور آندے۔ رقیب دا لفظ سݨدیں عام طور تے لوکاں دے دل اچ اونکوں پولے گھتݨ تے بندوقاں مارݨ دا دل آہدے تاں اے ہک فطری عمل اے، لیکن احتیاط ضروری اے، اگلے دی طاقت دا اندازہ لاگھݨ دانشمندی اے۔ رقیب اصل اچ ساڈا آپݨا بݨایا ہویا ہک کردار اے۔ ہک شاعر جیڑھے ویلے شاعری اچ اپݨے محبوب کوں بلاحسین و جمیل دنیا جہان دا سب توں سوہݨا من بھاوݨا، دل کش و دل ربا لکھیسے تاں اوں کوں ڈیکھݨ دی خواہش ہر صاحبِ دل دے دل اچ ابھرسے۔ ایندی مثال عام اے جو شعری روایت اچ اے وی آندے جو کئی قاصد ای رقیب بݨ ڳن۔ ہابیل تے قابیل دا قصہ تاں یقیناً تساں سݨیا ہوسی۔ ایں توں اے ثابت تھیندے جو اے ریت بہوں پرانی اے۔ جیکر تساں رستے اچ رقیب دی انٹری نہیں چاہندے تاں یا تاں رستہ وٹا گھنو یا قاصد۔

مولانا حافظ نصیرالدین خرم بہاول پوری کول وی رقیب دا تصور نشابر تے نمایاں ڈسدے۔

خرم کول رقیب دے کئی روپ سامنڑے آندن۔ رقیب کوں شاعر دے محبوب دا وصل شب بھر راہندے تاں فجریں ہو کے لائیندے شاعر کوں سٹاوتاں مریندے تے عاشق وگڑ کے آہدے توں کوڑا ایں کوڑ مریندیں تیڈے منہ اچ پھٹکار ہووے۔ عاشق جتھاں رقیب نال لڑدا ڈِسدے اتھائیں او محبوب نال گلے شکوے اتے جھگڑے جھیڑے اچ اِگونہا ڈِسدے۔

ساری رات تاں آپاں کن ہا
پھِٹے منہ ہئی کوڑ مریندا
ساڈے نال تیڈا کیا کم ہے
ہوں کن ونج نوکر ہیں جیندا(۱۹)

رقیب دازندگی اچ شامل تھیندیں ای زندگی دے شب و روز بدل ویندن۔ چنگی بھلی کھلدی ہسدی زندگی اچ روسیں، ناراضگیاں، جھگڑے جھیڑے شروع تھی ویندن۔ اعتبار بے اعتباری اچ تبدیل تھی ویندے۔ اینویں خرم کوں اوندا محبوب رقیب دے گھر اچ سڈ کے بے عزت کریندے تاں او دل اچ دھاڑاں مار کو گلے کریندے۔ خرم انھاں شعراں اچ رقیب کیتے وَیری دی اصطلاح ورتی اے اتے عاشق کیتے کمال انداز اچ بیاں دی اصطلاح اشعار دا نہ صرف حسن ودھیندی پئی اے بھل جو معنی خیز بنڑا ڈیندی اے۔ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری محبوب نال گلے شکوے کریندے ڈِسدن جو رقیب کوں بھر بھر کے کھیر دے کٹوڑے ڈیندیں تے ساکوں ہک چھوٹا جیہا گھگھرا اوہو ہی ادھا منُا۔ اے کیڑھا انصاف اے۔ ساکوں وی پیار دے راہ تے ٹوری رکھیندیں، ساکوں وی عاشق بنڑائی ودیں ہیں پئے پاسے وی اکھیں ملائی ودیں اے محبوب اے کیڑھی ایمان داری تے نیکی اے۔ وَیریاں کوں کھیر دے کٹوڑے اٹیے ہوئے فل بھریے ہوئے ول ول ڈیندیں تے ساکوں نکی جئی گھگھری اووی ادھ ادھوری اے کوئی انصاف تاں نئیں۔

ویریاں دے گھر وچ سڈوا کے
بیاں کوں کرناں ہا بے چیتا

پیاں کوں بھر بھر کھیر کٹوڑے
ساکوں گھنگھرا وی پگل پگسا(۲۰)

محبوب دی عاشق دے رقیب نال ملاقات تھیوے تاں او اونکوں عاشق دے خلاف بھڑکیندے، پٹیاں پڑھیندے۔ محبوب غصے غصے آندے اتے عاشق نال جھیڑا لا ڈیندے۔ عاشق صادق کوں خبر تھی ویندی اے جو اے کوئی پٹی پڑھائی بگئی اے کہیں ساڈے بارے محبوب کوں بھڑکائے نتاں اینویں جھیڑے لاونڑ تاں محبوب دی طبیعت کائنی۔ کیتھائیں خرم دا محبوب کئیں بئے پاسے لائن ملیندے اکھیں ڈو چار کریندے رات گزریندے تاں خرم دے سامنڑے او وِسا وِسا پیا تھیند اہوندے تاں خرم اوں کوں آکھدے میڈے سامنڑے جو وِسا وِسا پیا تھیندیں میکوں سدھ اے جتھاں رات گزاری ہیوی۔

بھورل وت کئیں چا برمایو
وت کیوں ساڈی مٹی تایو
وِسا وِسا کیوں پیا تھیندیں
پتہ ہم جتھ رات نبھایو(۲۱)

خرم بہاول پوری کوں رقیب دا جتنا ڈکھ اے اوں کنوں زیادہ محبوب دی بے رخی اتے بے پرواہی دا ہے۔ محبوب دی طرفوں لکھے ونجنڑ والے مکتوبات اچ سارے جگ دا ناں ہا عاشق دا نہ ہا۔ خرم ہک ہک کول ونج کے مکتوب پڑھوائیم تاں کوئی ٹھیک نہ پیا پڑھدا ہووے لیکن ہر جا ہکو جواب ملیے جو تیڈا ناں تاں کائنی۔ خرم دے ہاں اچ درد مچ پیا اتے رقیب نال رقابت کوں جوش آیا پر قصور تاں سارا یار دا ہوندے۔ شعر ڈیکھو

میں ہک ہک حرف اوں چٹھی دا خود پڑھوا کے سنڑ آئی ہاں
پیاں ساریاں دے ناں ہن پر ساڈا ناں صفا کوئے نی(۲۲)

جڈاں جذبات اچ تغیر ہووے تاں اینوی لگدے جو سب کجھ بدل گئیے۔ ہک عاشق دے دل اچ اپنڑے محبوب دی چاہت دا جذبہ ہلکورے مریندا پیا ہووے تاں او ایہو چاہسے جو اوندا محبوب

اوندے کول ہووے، ڳالھ مہاڑ اچ خمار ہووے تے وقت رک ونڄے یا وت اتنی تیزی نال گزر ونڄے جیندیں زمانہ اپݨی چال بدلیندے۔ غم فراق، نشاط وصل، خود بیتی تے احوالِ واقعی دا اے موقع ہوندے۔ ایں نکو جیڈی ملاقات اچ پہاڑ ڈینھ دی اذیت تے اجڑیں راتیں دے کلھپ دے قیامت ڈھاوݨ دا بیان نہ ہووے تاں دل اچ عجب ہک خلش جہی رہ ویسے۔ ہک ڈوجھے نال روایتی انداز اچ ملݨ، پیار محبت دیں ڳالھیں دے نال نال گلے شکوے کرݨ انج اے۔ خرم بہاول پوری جیہا ہک نابغہ شاعر محبوب نال رقیب بارے ڳالھ کریندے لیکن ڈاڈھے پیار نال۔ او محبوب کوں رقیب توں دور پرہوبرا راہوݨ دی نصیحت کریندے اونکوں پیار خلوص تے وفا دے ڈس ڈیندے۔ شاعر کوں لگدے جو روسیاہ یعنی رقیب کیتے محبوب دے دل اچ خواب، مہتاب، گلاب، شبنم، نیل، آکاش، سحاب دا استعارہ بݨ سگدے۔ لہذا او محبوب کوں نویں نویں طریقے تے پیار محبت نال رقیب دی دوری تے آمادہ کریندے۔

۳.۱.۵ ملائیت توں بیزاری:

جڈاں مستی اتے سرور دی کیفیت اچ صوفیا دی زبان توں خلافِ شرع الفاظ نکل ونڄݨ یا جاݨ بجھ کے مذہب دے خلاف اظہارِ خیال کیتا ونڄے تاں اینکوں صوفیانہ اصطلاح اچ ''شطحیات'' آکھیا ویندے۔ ایں طرح شاعری دی روایت اچ ملاں، شیخ، واعظ تے زاہد تے لعن طعن کیتی ویندی اے۔ اینکوں اصطلاح اچ ''مضحکات'' آکھیا ویندے۔ جیندیں جو شاعر خود عاشق نہ ہووے تے عشق دے شعر آہدا ہووے، یا شاعر خود تاں شراب نہ پیندا ہووے پر شاعری اچ شراب دا جا جا ذکر کرے، ایں طرح ملاں کوں وی تضحیک دا نشانہ بݨاوݨ ہک روایت ہی ہے۔ لیکن خرم کول اے ہک روایت دی بجائے اصولی موقف اے۔ ایں موقف اچ خرم ہک مسلسل خیال غزل آکھی اے۔ جئیں اچ او ملاں کوں مخاطب کر کے آہدے جو توں وڈا مومن بݨیا ودیں حالاں کہ تیڈا دل اجاں توݨیں کافر دا کافر ای ہے۔ دل اچ لالچ دے روہ پدھے کھڑن، کمینگیاں بھریاں کھڑن تاں اُچی اُچی

تلاوت کرݨ دا کوئی فائدہ نہیں ۔ خرم آہدے اے نیک بختی دا لیبل ہٹا چا، لمبیاں لمبیاں ڈاڑھیاں رکھݨ دی کوئی لوڑ کائنی ۔ خرم آہدے جُمل جہان چاݨ گئے جو توں اندر دا ڈاڈھا کھوٹا ایں، برا ایں ۔ شاید تیکوں اے لگدے جو خدا کوں تاں پتہ ای نہ لگسے تاں تیڈے علم دا خلقت کوں پتہ لگ گئے ۔ خرم آہدے رب سائیں کوں بھلا کون دھوکا ڈے سگدے اے ملاں توں وی اپݨے ذہن توں اے کڈھ ڈے ۔

کیا تھیا بٹّیوں مومن وڈا
دل تاں اونویں کافر ریہا
دل وچ لچاپاں ہن بھریاں
اُچیاں قراتاں پڑھ نہ پیا
اے نیک بختی چھوڑ ڈے
ڈاڑھیاں نہ پیا لمبیاں ودھا
خلقت کوں لگ گئے سب پتے
اندر دا ہیں ڈاڈھا بُرا
تیں اینویں چاتے شئیت کہ
رب کوں نہ پیا کوئی پتا
رب سئیں کوں اے دوکھے نہ ڈے
خرم نہ پئی ماٹیاں لکُا (۲۳)

ملاں تے صوفی اچ ڈاڈھا فرق اے ۔ ملاں ہمیش ڈریندے صوفی راہ رستہ لائیندے ۔ ملاں جہنم دی بھا دے ڈر ڈیندے تے صوفی جنت دے راہ ڈکھلیندے ۔ ٹکدی گالھ ملاں انسان کوں ہمیش پریشان کیتی رکھدے جیوݨ اوکھا کیتی رکھدے، جہنمی جنتی دے فتوے لیندے، اپݨی کم علمی پاروں ہک عام تے سدھے سادے انسان دا جیوݨ اوکھا کر رکھدے تاں خرم بہاول پوری جئے شاعر

دے ہتھے وی کڈاہیں چڑھ ویندے تاں خرم دھو رکھدے اتے آہدے شالا غیبی گولے دی زد اچ آنویں شالا جیوݨ اوکھا تھیوی جیڑھا جیوݨ اوکھا کیتا ایں ۔

ٹلاں جیڑھا رت ان کیتی
شالا کڑکی غیبی گولا(۲۴)

ملاں دی روز ڈیہاڑی دی بک بک توں خرم تنگ آویندے، خرم ملاں کوں زور نال آہدے روز ڈیہاڑی دا رولا مکاُ، جیڑھا کجھ بکݨا ای اچ بک گھن تے اے فساد مکاُ فتنا نہ ودھا۔ ملاں سئے سئے گالھیں کرݨ لگ ویندے تاں خرم اونکوں جھوٹا قرار ڈیندے۔جو اے دراڑی اے جھوٹا اے ایں دا اعتبار نہ کریں اے خواہ مخواہ دے شریف عزت داراں دی عزت تے داغ لیندے۔ خرم آہدے جیڑھا ملاں ساڈا برا چاہندے ساڈیں عزتاں تے داغ لیندے تیڈیں گرم سلاخیں نال ایندا متھا داغ ڈیوݨ چاہیندے تاں جو دور پرے توں نشانی ظاہر تھی ونجے اتے ہر کوئی ایں فتنائی کوں پہچاݨ گھنے ۔

جو بکدیں اچ بک گھن ملاں
کڈھ فتنا روز جیہاڑی دا
سب کوڑ اے جو بکدے ملاں
اعتبار نہ کر ایں دراڑی دا
خرم دے مندے منگدیاں کوں
متھے شیخاں ڈنبھ کیاڑی دا(۲۵)

اردو فارسی تے سرائیکی شاعری اچ ملاں شیخ تے واعظ کوں ہمیش برا بھلا آکھیا ڳئے ۔اے او ویلہ ہا جڈاں اقبال جیہا نابغہ اپݨے سخن اچ ملاں تے واعظ کوں نہ صرف کوجھا کریندا پیا ہا بھل جو صوفی نال موازنہ کر کے اونکوں کوڑا ثابت وی کریندا پیا ہا تاں ٹھیک اوں ویلے خرم بہاول پوری سرائیکی زبان و ادب دی نویں نویں صنف غزل اچ ایہو پاݨ مریندا پیا ہا۔ خرم آہدے ملاں دی اکھ سدھی کائنی اے تریڈھی اے اینکوں ہر سدھی چیز وی پھڈی تے تریڈھی لگدی اے۔ اینکوں

سدھا راہ وی پُٹھا لگدے۔ اے اپݨی دکان چمکاوݨ دے علاوہ کجھ نئیں کریندا۔ چنگے بھلے سدھے سادے لوکاں کوں چنگائی دے ݙس ݙیوݨ دی بجائے اُلٹے پُلٹے سبق ݙیندے اینکوں کجھ سدھا نئیں نظر آندا اے تریڑھا اے۔

تریڑھا ہک کوں ݙوں پیا ݙِہدے
ملاں دی مت ماری ڳئی (۲۶)

۳.۱.۶ صوفیانہ شاعری:

تصوف دا لفظ طریقہ کار تے اسلوبِ عمل کیتے ورتیا ویندے جئیں تے کوئی صوفی عمل پیرا ہووے۔ سوہݨے دین نال الفت رکھݨ آلے کوں صوفی آکھیا ویندے۔ قرآن کریم دی سورۃ الجمعہ دی آیت نمبر ۲ اچ تصوف کیتے تزکیہ نفس دی ترکیب استعمال کیتی ڳئی اے۔ تصوف سچے تے پکے دل نال پاک اللہ نال دوستی دا ناں اے۔ تصوف نفس کوں کوجھیاں خواہشاں توں پاک کرݨ دا ناں اے۔ جیکر ایندی آسان تعریف کیتی ونجے تاں دین اچ داخل تھیوݨ، رچ ونڄݨ کوں ہی تصوف آہدن۔ سرائیکی دھرتی صوفیا دا مرکز رہی اے۔ کئی سو سالاں تئیں صوفیا نے دینی تعلیمات جاری رکھی اے۔ اتے ابلاغ دا ذریعہ شاعری کو ہی بݨائے۔ ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر دی ونڈ موجب صوفیانہ شاعری ݙوجھے پکھے وچ آندی اے۔ باجوداِیں دے تریجھے اتے چوتھے دور اچ وی ایندے اثرات نمودار تھیندن۔ مولانا حافظ نصیرالدین خرم بہاول پوری بھانویں جو خواجہ صاحب دے دور دا شاعر ہے یعنی جو رومانوی دور دا مہاندرا شاعر ہے ول وی تصوف دی ریت اوں دی شاعری اچ موجود اے۔ او اپݨی شاعری اچ انسان کوں چنگائی دا درس ݙیتے۔ شاعر آہدے سارے انسان ہک برابر ہن۔ کوئی ذات دا اُچا جھکا کائنی۔ سب آدم دی اولاد ہن۔ ہک پیوٗ ما دی اولاد ہن تے انھاں اچ کوئی فرق وی کائنی۔ ایندے نال ہی شاعر نظریہ وحدت الوجود دا اظہار کریندا ݙسدے۔ اونکوں جُمل جہان اچ سب کجھ خدا دا انور ہی ݙسدے۔ اوآہدے جہان اچ جو کجھ وی موجود اے او صرف اور صرف خدا پاک

دے نور توں ای اے۔ سوہݨے پاک رب دی شان توں اے سب کجھ اے۔ ہکو وحدت اے اوں باجھ بیا کوئی کائنی۔ اگلے شعر اچ شاعر ایں خیال کوں تقویت ڈیندے او آہدے جو اے مولا جئیں وی دل دی اکھ نال تئیں ڈو دید کیتی اونکوں ہر شئے اچ توں ہی ڈسدیں۔ چفیروں تیڈی قدرت دے جواہر نظر آندن۔ ہر سو توہیں بس توہیں۔

توں میں آپاں اوہے اے ہے
سارے ہک ہن کیہاں لُڑھ پئی
ہکی وحدت دے شان سارے
نری خدائی ہئی نور خدائی
ہر پاسوں توں نظریوں اوکوں
جیں ول دلڑی دید بھنوائی (۲۷)

خرم بہاول پوری خواجہ فرید کوں اپݨا مرشد منیندے۔ او نظریہ رکھیندے جیڑھا تصوف اچ خواجہ غلام فریددا ہے۔ جیکر ایں اکھوں تاں آسانی تھیسے جو خواجہ صاحب دے نقشِ قدم تے خرم بہاول پوری ٹردا نظر آندے۔ او شاعری اچ اپݨا خود اعتراف وی کریندے جو میں مرشد پیر کوریجہ سئیں دے لکھ لکھ شکر کراں ہتھ پکڑ کے جئیں غیراں توں پرہو بھرا کر کھڑایں۔ ہک مولا دا سبق پڑھائیں۔ اتے نظریہ واحدت الوجود دی ول ول دل تے ضرب لائیں۔ دنیا جہان اچ گولݨ دی بجائے من اچ رب دے ڈس ڈتے۔ خرم آہدے اے اللہ پاک آجیکر توں من اچ راہندیں، تیڈا خاص ٹھکاݨا انسان دا من اے تاں خواہ مخواہ ساکوں دنیا کیوں جھگوائیں۔

صدقے پیر کوریجے توں جیں
غیروں ساڈی دل اُکائی
"ہک ہے ہک ہے ہک ہے ہک ہے"
ول ول پیا مرشد چتوائی
من وچ لُکا بیٹھا ہاویں
ملک اجائی دا پیا پُھلوائی (۲۸)

جیکر کوئی شخص عشقِ نبی ﷺ اچ ترقی کریندیں کریندیں عشق دے اعلیٰ مقام تے پہنچ ونجے تاں اونکوں عشقِ رسول ﷺ اچ مستغرق تھی ونجݨ دی حالت ''منام'' وانگوں حالت ''یقظہ'' اچ وی زیارت تھی سگدی اے۔اے زیارت حقیقی نئیں بھل جو کشفی ہوندی اے۔ مولانا حافظ نصیرالدین خرم بہاول پوری وی عشقِ مدنی ﷺ اچ استغراق دی کیفیت توݨیں ڈٻیے ہوئے ہن تے جاڳدیں ہوئیں پاک محمد ﷺ دی زیارت نصیب تھئی تاں انھاں ایندا اظہار غزل اچ کیتا۔او آہدے میں لکھاں شکر کریندا جو سوہݨے عربی دی زیارت جیندیں جی کر گھدی ہم۔

لکھ شکرم جو جیندیں جیندیں
سوہݨے عربی مونہہ ڈکھلائی(۲۹)

خرم بہاول پوری کیوں جو حافظ ہن انھاں کئی جا تے اپݨی شاعری اچ قرآنی آیات دا مفہوم منظوم کیتے۔ ایہوں قرآن اچ آندے جو اللہ تعالیٰ نے چھی ڈینہاں اچ آسمان کوں تے زمین کوں پیدا کیتا تے عرشِ بریں تے متمکن تھی ڳیا۔او سب کجھ ڄاݨدے جو زمین اچ ہے تے او سب کجھ ڄاݨدے جو آساناں اچ ہے۔اللہ تعالیٰ ہر جا ہر ویلے انسان دے نال اے بھانویں او کتھائیں وی ہووے۔ قرآن اچ آندے۔

"هُوَالَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ
استَوَى عَلَى العَرشِ يَعلَمُ مَا يَلِجُ فِي الأَرضِ وَمَا يَخرُجُ
مِنهَا وَمَا يَنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُم أَينَ
مَا كُنتُم وَاللهُ بِمَا تَعمَلُونَ بَصِيرٌ"

"وہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو چھ دنوں میں پیدا کیا،
پھر عرش (بریں) پر متمکن ہوگیا۔ وہ اسے بھی جانتا ہے جو
کچھ زمین میں داخل ہوتا ہے اور (اسے بھی جانتا ہے) جو
کچھ اس میں سے نکلتا ہے اور جو کچھ آسمانوں سے اترتا ہے

اور جو کچھ اس میں چڑھتا ہے، اور وہ تمہارے ساتھ ہے خواہ
تم کہیں بھی ہو۔ اور جو کچھ بھی تم کیا کرتے ہو اسے وہ دیکھتا
ہوتا ہے۔" (۳۰)

حافظ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری ایہو مضمون اپنڑے شعراں اچ وی منظوم کیتے۔ خرم آہدے ظاہر باطن ہر جا ہر کتھائیں پاک پروردگار دے جلوے ہن۔ اتے ہک حرف دے ہی سبھ معانی ہن۔ تمام ذات صفات دی بس ہکو ذات اے۔

ظاہر باطن ہر ہر جا تے
ظاہر یار سجنڑ دی ذاتے
ہکے حرف دے ہن سبھ معنےٰ
ذات صفات دی ہکا ذاتے(۳۱)

۳.۱.۷ قوم پرستی و قومی یک جہتی:

دنیا جہان اچ کوئی وی مذہب ایجھا کائنی جیڑھا انسان کوں انسان نال نفرت کرنڑ دا درس ڈیندا ہووے۔ ہر مذہب اخوت تے انسانیت دا درس ڈیندے۔ خدا دی ہر مخلوق نال پیار تے خلوص دا درس ڈیندے۔ ہر مذہب اے وی آکھیے جو اچھے انسان ہمیش اوں دھرتی نال پیار کیتے جتھاں او جمین۔ قوم پرستی توں مراد اے اپنڑی قوم کوں خود توں ودھ کے اہم سمجھنڑا تے اوندی قدر خود توں ودھ تے کرنڑا اے۔ اے کوئی اج دا انوکھا کم نئیں اے قدیم یونان توں چلیا آندے۔ جئیں قوم اچ قوم پرستی تے قومی یک جہتی دا درد رکھنڑ آلے موجود ہوون او قوم ہمیش ترقی دے سفر طئے کیتن۔ حافظ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری دے نظریہ قوم پرستی و قومی یک جہتی کوں سمجھنڑ کانڑ ساکوں اوں ویلے دا پسِ منظر سمجھنڑا پوسی۔ خرم بہاول پوری ریاست بہاول پور دا ریاستی شاعر اے۔ اوں نواباں دا عروج اتے ٹور ٹھکار ڈٹھے۔ اپنڑے دور ویلے دی امیر ترین ریاست دے لوکاں کوں اجڑدا وی ڈٹھس۔ قوم کوں منتشر تھیندا ڈٹھس۔ اور ایں پسِ منظر اچ اونکوں سارے نشان اپنڑے کول ہی

آندے نظر آندن۔ خرم بہاول پوری دے کلام دا اگر جائزہ گھدا ونجے تاں اساکوں او پاکستان دے الحاق توں ناخوش وی نظر آندن۔ پاکستان نال الحاق تے نواب صاحب دی دریا دلی تاں کوئی مثال ای نئیں ملدی لیکن اوں قوم نال کیا کجھ اج نئیں تھیندا پیا لاہور شہر اچ کتا مرے تاں ہو ہو مچ ویندی اے ایں ریاست اچ لوک مردے پن، گروہ دے گروہ مردے پن، کہیں ویلے ٹینکر دی بھا اچ کئی سو لوک سڑ ویندن تاں کہیں ویلے سیلاب ہزاراں لکھاں لوکاں کو وہا کھا ویندے وت وی حکمراناں دے کن تے جوں نئیں رینگدی۔ حافظِ قرآن تے صاحبِ علم دوراندیش خرم بہاول پوری اے سبھ کجھ اوں ویلے ڈیہدا پیٹھا ہا ایں سارے منظر کوں او اپنڑی غزل دے مطلع اچ ایں بیان کریندے۔

قوم دے درد جنہاں کوں آندن

اُوہے قوماں قوم کوں کھاندن (۳۲)

خرم بہاول پوری اپنڑی قوم اچ بے راوی عام ڈیہدے۔ او ڈیہدے جو کینویں اے قوم ہک بئے دی دشمن بنڑ گئی اے۔ قومی ہک بئے دے پچھوں ہن تے رہی سہی کسر دین دے ٹھیکے داراں پوری کر چھوڑی اے۔ کِتھائیں سرائیکی پنجابی دا رولا ہے کِتھائیں سنی شیعہ وہابی دا۔ خرم جیہا دوراندیش اے سبھ ڈیکھ کے اپنڑے من وچ روندے تے ایں سارے پسِ منظر کوں بیان کر کے اپنڑا کیتھارس کریندے۔ او آہدے جو دین تے قوم دا ڈیوا ایں ویلے آخری ساہ گھندا پئے، ٹمکدا پئے۔ اینویں لگدے جو دین تے قوم ٹمٹاندے چراغ ہن جیڑھے جو اپنڑی حیات تے بقا دی تگ و دو اچ ہن۔

دین تے قوم ٹِمکدے ڈیوے

جُھونے جُھونے چوراہیاں دن (۳۳)

خرم بہاول پوری انہاں لوکاں دی کلام اچ خوب کلاس گھندن جیڑھے جو قوم دا درد اتے دین دا درد فقط روٹی دا بہانا بنڑا گھدے۔ انہاں قوم دی پیڑ تے دین دا درد اتنا چنگا نئیں لگدا بس

انھاں اپݨی دکان چمکائی اے اپݨی روٹی روزی دا حیلہ بݨا گھدے۔ خرم آہدے قوم دا درد ونڈاوݨ والے ہی قوم دیاں بوٹیاں بوٹیاں کھا گِن۔

قوم دی پیر نہ دین دا درد ہے
جو حیلے ہن سبھ روزیاں دن
قوم دا درد ونڈاوݨ والے
قوم دیاں بوٹیاں پٹ پٹ کھاندن(۳۴)

۳.۱.۸ معاشرے دی عکاسی:

لوکاں دے رہݨ سہݨ، رنگ ڈھنگ، ورت ورتاوے تے ہک سماج اچ راہندیں ہک ڈوجھیاں نال رابطے تے روز ڈیہاڑی لنگھاوݨ دے اصول وضوابط کوں معاشرہ آکھیا ویندے۔ انسان کوں معاشرتی حیوان آکھیا ویندے۔ اے ممکن ای نہیں جو انسان تاں انسان، کوئی مخلوق کلھی حیاتی گزار سگے۔ اے معاشرہ انسان کوں بہوں کجھ دان کریندے۔ معاشرے دی عکاسی کرݨ آلی اکھ بہوں مشکل نال نظر آندی اے۔ جے کر کہیں معاشرے دے ورت ورتاوے، زیست دی گزراݨ، آلاوݨ بولݨ، رہوݨ سہوݨ، کھاوݨ پیوݨ دی سنڄاݨ رکھدا ہووے تاں او زندگی دا سہݨپ کشید کر گھندے۔ خرم بہاول پوری دی شاعری اچ کیڑھے معاشرے بارے گالھ کیتی ڳئی اے ایں دی پرکھ کیتے ساکوں اوں معاشرے دا پس منظر ڄاݨݨ ضروری اے۔ خرم بہاول پوری ریاست بہاول پور دا ہک عظیم تے جینئس شاعر اے۔ ہک خود مختار تے عظیم ریاست دا وسوں واݨ جئیں زندگی دا ہر رنگ وڈی تکھائی نال ڈٹھا ہووے، جیڑھا سجھ اچ بکھ تے دلاں اچ وکھ کوں شعور دی اکھ نال ڈیکھ گھندا ہووے، جیڑھا گرداب اچوں سکوت ڈیکھݨ دی صلاحیت رکھیندا ہووے او یقینی طور تے اپݨے معاشرے دی عکاسی اپݨی شاعری اِچ کیتی ہوسے۔ خرم بہاول پوری جیہا صاحبِ علم دور اندیش جید فاضل معاشرے کوں کینویں ڈیہدے انھاں دی شاعری توں بخوبی اساں اے ڈیکھ گھندے ہیں۔ اونویں تاں اے عالمی مسئلہ ہے پر خرم ایں مسئلے کوں سرائیکی دھرتی اچوں کڈھ سامݨے گھن آندے۔ جو تھاں

دے لوکاں اچ کینویں حسد پاتا ویندے۔ اتھاں دے لوک کتنے حاسد ان۔ بھرا بھرا دی خوش حالی تے ترقی نئیں ڈیکھ سہندا تے وستی ویڑھے اچ کوئی کہیں کوں اگوں تے ویندا نئیں ڈیکھ سہندا۔ ہر کوئی ڈوجھے توں حسد کریندے ساڑ مریندے۔ خرم کوں سکھا ڈیکھ کے معاشرہ کینویں سڑدے خرم ایں گالھ بارے وڈی سترائی نال آہدے جو:

ڈِہدیں تھیو رنگ ساوا پیلا
نکھتوں یار وڈا دردیلا
سکے بھرا کوں ڈیکھ کے سُکھا
دھانگیا تیڈے ہاں وچ ویلا
خرم کوں ڈیکھ کے سڑ گیوں
شالا تھیویں ویہر وِیلا(۳۵)

معاشرے اچ بے عملی تے ڈکھاوا عام اے۔ اچھے تے بھلے برے لوک شرفا دا ویس وٹا گھندن تے ہر سنٹھپ کوں کوجھپ اچ بدلݨ اچ دیر نئیں لیندے۔ مومن دے روپ اچ منافق لکُے ودن۔ دل دے کافراں کوں خرم مخاطب کر کے آہدے تساں بھانویں جو مومن بݨ کے سامݨے آؤ پر دل اچ جیڑھا کافر اے او ہمیش کافر ای اے، او سلجھ نئیں سگدا۔ خرم معاشرے دے سب توں معزز کردار اچ جیڑھے ویلے کھوٹ ڈیکھدن تاں بے ساختہ تے فل البدیہہ گویا تھیندن جو جئیں دے دل اچ لالچ عام اے او شخص اُچیاں اُچیاں قرائتاں پڑھدا پئے۔

کیا تھیا بݨیوں مومن وڈا
دل تاں اونویں کافر رہیا
دل وچ لالچاں ہن بھریاں
اُچیاں قرائتاں پڑھ نہ پیا(۳۶)

۳.۲ فنی جائزہ:

حافظ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری سرائیکی غزل دا نہ صرف امام اے بھل جو سرائیکی غزل اچ فلسفہ اتے فن دا وی امام اے۔ خرم سرائیکی غزل اچ ہک نویں نکور سوچ تے نواں نکور لب و لہجے ورتیے۔ جُمل جہان اچ کھنڈیے ہوئے ہر موضوع کوں جیڑھے رنگ ڈھنگ اچ خرم ورتیے کہیں وی زبان اچ غزل دے مونڈھی شاعراں دی قسمت اچ نئیں آیا۔ خرم دی غزل روز ڈیہاڑی زندگی دی حقیقی تصویر دی عکاسی کریندی اے۔ خرم دی مشاہداتی قوت ترفع تخیل اتے عصری آگہی انہاں دی غزل دی شکل متعین کیتی اے۔ انھاں کول تشبیہات، استعارات تے علامات دا جہان ملدے۔ انھاں دی غزل ادب دے قیمتی تے مُل مہانگے شہ پاریاں اچ ہک اہم تے نویکلا مقام رکھیندی اے۔ موت حیات دے وچکار ہر موضوع کوں غزل اچ ورتیا گئے۔ انھاں دے کول خلوص تے صداقت دا جذبہ ہے جیڑھا جو انہاں دے سچے شعری اظہار توں ظاہر تھیندے۔

۳.۲.۱ سہلِ ممتنع:

حافظ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری ہک عہد ساز شاعر اے۔ کلاسیکل تے جدید ادب دے درمیان پُل اے جئیں دا منڈھ کلاسیکل تے پاند جدید ادب اے۔ ایندی شاعری سوہݨی سنگری پنگری ہوئی شاعری اے۔ سرائیکی غزل دے ڈاڈے آدم خرم بہاول پوری دی غزل اچ انسانی شعور دا ڈیوا بلدا پئے۔ انھاں نہ صرف سرائیکی غزل دا پڑ پدھیا بھل جو غزل کوں ارتقائی مراحل اچ اگوںہاں وی کیتا۔ سرائیکی غزل دی ہیئت مقرر کیتی۔ سرائیکی غزل اچ سہلِ ممتنع دی بہترین مثال خرم بہاول پوری دی غزل اچ موجود اے۔ سہیلِ ممتنع ہک ادبی اصطلاح ہے۔ جئیں توں مراد اے ہے جو اینجھا شعر جیڑھا ڈیکھݨ اچ اتنا آسان ہووے جو ہر جیتا اے آکھے جو اے کوئی وڈی گالھ

اے؟ اے تاں میں وی لکھ سگداں پر جیڑھے ویلے لکھݨ دی تݨ پاݨ مارے تاں عمراں گزر ونجے پر اوواوں سنواں شعر نہ لکھ سگے۔ یا ایں وی آکھیا ونج سگیندے جو اتنی آسان شاعری جئیں کوں مزید آسان نہ کیتا ونج سگیندا ہووے۔ ہر سخن شناس تاں اونکوں سمجھے پر او بندہ وی باآسانی سمجھ گھنے جئیں دا شعروشاعری نال دور پرے تئیں کوئی تعلق واسطہ نہ ہووے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ اے اصطلاح عام نظر آندی اے۔ خرم کول جا جا سہلِ ممتنع دے حوالے ملدن غزل ݙیکھو:

کیا تھیا بٹیوں مومن وڈا

دل تاں اونویں کافر ریہا

دل وچ لچایاں ہن بھریاں

اُچیاں قراتاں پڑھ نہ پیا(۳۷)

ایں غزل دے مطلع بارے ڳالھ کریجے تاں سہل اتنا ہے جو ان پڑھ تے گنوار وی وڈی آسانی نال اینکوں سمجھ گھنسے۔ یعنی جو شکل صورت توں تاں مومن بݨیا ویندیں دل اچ تاں اونویں کفر دیاں بھریاں بدھی ودیں۔ اینویں ݙوجھا شعر وی انتہائی آسان اے جو دلاں اچ لالچ رکھ کے اُچی اُچی قرآن دی تلاوت دا کیا فائدہ۔ اینویں پوری غزل دے ہر ہر شعر تے ہر مصرعے کوں انج وی پڑھوں تاں نہ صرف ڳالھ مکمل تھیندی اے بھل جو سہل اتنی ہے جو ہاں اچ ٹھا تھیندی اے۔

۳.۲.۲ خمریات:

غزل دی تعریف مطابق خرم دی غزل اچ خمریات وی موجود اے۔ خمریات شاعری دی ہک اینجھی اصطلاح ہے جیڑھی شاعری اچ ڈھگ ساری شراب تے شراب دے عناصر کیتے ورتی ویندی اے۔ اے وی سچ اے جو بھانویں کوئی شاعر شراب نہ پیندا ہووے تاں اووی شراب دا ذکر اپݨے شعراں اچ کریندا ݙسدے۔ خمر، خمار توں اے۔ اے عربی زبان دا لفظ توں اسم مشتق دے طور تے ورتیا ویندے۔ ایندے معانی، شرابی، مے فروش تے مے کش دے ہن۔ خمریات اچ شراب مشروب دے طور تے وی ورتی ویندی اے تے علامت دے طور تے وی ورتی ویندی

اے۔علامت توں مراد معارفتِ الٰہی دا جام اے۔ایویں خم تے پیمانہ، ساغر، ساقی، مے کدہ، صراحی پیالا تے بھنگ جہے الفاظ ایں صنعت اچ ورتیے ویندن۔ایں صنعت دا ورتاوا خرم دی غزل اچ چنگا چوکھا موجود اے۔ شعر ڈیکھو:

سارا ڈینھ بھنگ پیندا رہ گیا
جیڑھا ساری رات مسیتا(۳۸)

ہک بیا شعر ڈیکھو:

ہوٹھ غلابی لہراں پاتے
نین شرابی نوکاں لاتے(۳۹)

ہک ہئی جا تے خرم ''جام'' دا لفظ ورتیے۔

ہِن نین جام بھنیندے
ہاں ہتھوں نکھتا ویندے(۴۰)

۳.۲.۳ ریختی:

خرم بہاول پوری کول ریختی دا رنگ ڈھنگ وی چکمدا جھلکدا پئے۔ریختی توں مراد عام طور تے زنانی شاعری گھدا ویندے۔یعنی مرد شاعر خود کوں زنانی بݨا کے شاعری اچ محبوب کوں مذکر صیغہ لکھدے۔ کافی لکھݨ آلے سارے شاعراں ایں تیکنک کوں ورتیے۔ ایندا ہک پہلوا اے وی ہے جو دنیا جہان اچ عشق دیاں ترائے قسم دیاں شکلاں ملدین ۔ مغربی، ایرانی تے مشرقی۔ مغربی تہذیب اچ ہمیش مرد عاشق ہوندے اتے عورت معشوق ہوندے اے۔لیلیٰ تے مجنوں دی کہانی چمکدی مثال اے۔ایویں ایرانی تہذیب اچ مرد تے عورت ڈوہائیں عاشق وی تھی سگدن تے معشوق وی۔ایویں مشرقی تہذیب اچ ہمیش عورت عاشق اتے مرد معشوق ہوندے۔ ہیر رانجھا، سسی پنوں، سوہݨی ماہیوال دے قصے تے کہانیاں ایں گالھ دی واضح دلیل ہن ۔ مشرقی شعراء نے ایں پاروں شاعری اچ خود کوں عورت تے محبوب کوں مرد ورتیے کیوں جو انھاں دی تہذیب دا تقاضا ایہو

ہے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ ریختی دے شعرتاں کوئی کوئی بہوں مل ویندن نال ہی پوری پوری ریختی دی غزل وی مل ویندی اے۔ پہلے شعر ڈیکھو:

میں پیا کجھ نمی آکھ سگیدی زیادہ
اے نازاں پلیاں ہاں نہ ہا ڈکھ دے ڈا دا(۴۱)

ہک بئی جاتے شعر اچ ہے جو:

اینویں چاہندی بردی باندی
باقی عمراں گڈ تھی جال(۴۲)

ہک بیا شعر ڈیکھو:

مُٹھڑی دا مٹھڑا ماہی
جاں بولے زہر وٹیندے(۴۳)

خرم بہاول پوری دے کول ریختی دے چھڑا شعر نئیں بھل جو خرم کول ریختی دی مکمل مکمل غزل وی موجود اے۔ غزل ڈیکھو:

توں پرویلے نہ ڈے ول ول
میں انج چھپری گھتیندی ہاں
ڈکھاں دی ماری دلڑی کوں
اُٹھیندی ہاں پلہیندی ہاں
اوہو سر کوں پکڑ باہندے
جیکوں ڈکھڑے سٹیدی ہاں
جے ہک واری نہوی آندا
میں لکھ لکھ پھیرے پیندی ہاں
تیڑے بختاں دے وچ سوہنا
کیڑھے پٹ پئی ہنڈیندی ہاں
کیڑھا آکھنڑ نہیں منیا

ݙسا میں ہݨ منیندی ہاں(۴۴)

اینویں خرم کول ریختی دی ہک ہئی مکمل غزل ݙیکھو:

اڄ ݙھولݨ نال الا کھڑی ہاں
کیتی کرتی ہبا ونڄا کھڑی ہاں
ول چایاں متیں ݙیساں میں
بُھل چُک کے میں نیہنہ لا کھڑی ہاں
نہیں خیر کڑاہیں آوݨ دی
سو جا توں ہتھ ݙکھلا کھڑی ہاں
ہن سکھ دے ویلے یار سبھے
ہک ہک کوں میں امزا کھڑی ہاں
کئی وسمیاں آن بلیندے ہن
میں ہلدی کوں وسما کھڑی ہاں(۴۵)

خرم بہاول پوری دی سرائیکی غزل اچ حمد، نعت، صوفیانہ فکر، ہجر وفراق، رقیب دا تصور، ملاں توں بیزاری، نظریہ عشق، نظریہ حسن پرستی وجمال دوستی ہک سنگری پنگری چنگیر وانگوں ملدن۔ خرم دی غزل گوئی اپݨے اندر معانی تے موضوع دا ہک جہان پوتی کھڑی اے۔ ترفع دے لحاظ نال وی خرم دی غزل نوپ تے نویکلپ دی عمدہ مثال اے۔ ٹکدی ڳالھ اے جو خرم بہاول پوری دی سرائیکی غزل فن وفکر دے اعتبار نال ہک جہان آباد کریندی اے۔ ہر طرح دے موضوع کوں خرم غزل دے انگ اچ ورت گھندے۔ اندازِ بیان اے ہے جو ہر موضوع نواں ہووݨ دے باوجود ایں رچ وس ویندے جینویں صدیاں توں او لکھیا ویندا پیا ہووے۔ خرم دی غزل دے ہک ہک شعر کوں کھولوں تاں کئی کتاباں سامݨے آ ویسن۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ ہک موضوع کوں نہایت ایمان داری تے ترفع دے مطابق ورتیا ڳئے۔

۳.۲.۴ مطلع:

غزل دیاں شرطاں مطلع، مقطع، قافیہ ردیف تے بحر ہن۔ انہاں دے وچوں ڈوں انتہائی اہم ہن۔ جیکر انہاں ڈو قافیہ تے بحر اچوں ہک ای نہ ہوئی تاں غزل مکمل نئیں تھی سگدی۔ باقی ترائے اچوں ہک نہ ہووے یا ڈوں نہ ہوون یا وت ترییے نہ ہووݨ تاں وت وی غزل تھی ویسے لیکن اے ڈو لازمی ہن۔ خرم بہاول پوری دی غزل تمام شرائط تے پوری لہندی ڈسدی اے۔ خرم بہاول پوری سوہݨے سلوݨے مطلعے تے مقطعے ورتیندے، قافیہ ہاں ٹھرپیندے، ردیف حسن ودھیندی اے تے بحر تاں موسیقی دی سطح تئیں کمال اے۔ خرم بہاول پوری مردف تے غیر مردف غزلاں برابر لکھدے نظر آندن۔ بنا مطلعے تے مقطعے دے وی غزلاں موجود ہن تے بنا تخلص دے وی جڈاں جو زیادہ تر تخلص ورتیا ڳئے۔ مطلع ڈیکھو:

جیں تے بدل کرم دا وُٹھا
سدھ ہے اوندا سدھا پُٹھا(۴۶)

مطلع دے لغوی معنی طلوع تھیوݨ، آغاز، ابتدا، منڈھ تے پر دے ہن۔ اینویں غزل قصیدے تے نظم دے اول پہلے شعر کوں مطلع آکھیا ویندے جیڑھا ہم قافیہ تے ہم ردیف ہووے۔ خرم بہاول پوری دی غزل دا ہک بیا مطلع ڈیکھو:

سوہݨاں اج تاں منھ ڈکھلا چا
سک تن من سبھا لہا چا(۴۷)

۳.۲.۵ مقطع:

خرم بہاول پوری کول مقطع دا ورتا اپݨی الگ حیثیت رکھیندے۔ انہاں جئیں طرحیں مقطع اچ تخلص ورتیے ہک الگ تے نویکلہ انداز سامݨے آندے۔ مقطع دے لغوی معنیٰ منقطع کرݨ،

ختم کرݨ، کٹݨ، انج انج کرݨ دے ہن۔ اینویں غزل، قصیدے یا نظم دے اوں پچھکڑی شعر کوں مقطع آکھیا ویندے جئیں اچ شاعر اپݨا تخلص بیان کیتا ہووے۔ مقطع ݙیکھو:

خرمؔ کوں خوش ݙیکھ کے سڑ ڳیوں
شالا تھیویں ویہر ویلا(۴۸)

اینویں ہک ٻیا مقطع ݙیکھو:

خرمؔ غریب فقیر نماݨاں
جڳ دشمن ہے شودے دا(۴۹)

۳.۲.۶ قافیہ:

قافیہ دا لفظ "قفو" توں نکلیے جئیں دے معانی پچھوں پچھوں ٹرݨ آلے دے ہن۔ ایندے معنی گھڑ سوار دے ہن۔ اساں جیکر آسان کروں تاں بائیک رائیڈر دے ہن۔ یعنی جینویں جو بائیک رائیڈر بائیک رائیڈ کریندا پیا ہوندے اونویں قافیہ غزل۔ جینویں رائیڈر کہیں ویلے بریک مریندے تاں اوندے جسم اچ ہک چھوٹی جئی تبدیلی آندی اے جئیں نال اوندا معنی بدل ویندے۔ اینویں کلچ پریس کرے، ہارݨ وڄاوے، گیر وغیرہ لاوے، کڈھے اوندے بدن دی ہر چھوٹی جئی تبدیلی پورا معنیٰ تے مطلب بدل ݙیندی اے اینویں ہی قافیے اچ چھوٹی جئی تبدیلی اوندا معنیٰ تے مفہوم بدل ݙیندی اے۔ قافیہ ترنم دی لازمی شرط ہے تے ترنم شاعری دی۔ ایں پاروں قافیہ شاعری دا اہم جزو ہے۔ ایندے بنا غزل دا وجود ممکن نئیں۔ جیکر اصطلاح اچ ݙٹھا ونڄے تاں قافیہ توں مراد غزل یا نظم دے اشعار اچ آوݨ آلے ہم شکل، ہم آواز تے ہم وزن الفاظ کوں قافیہ آکھیا ویندے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ سوہݨے سوہݨے قافیے ورتیے ڳن۔ خرم چھوٹے قافیے وی ورتین وڈے وی، غزل اچ قافیہ دا امتزاج ݙیکھو:

مکݨ دا ہے عشق دا رولا
چل ہٹ بے طورا بے تولا

جیں سوہݨیاں دا مندا منگے
دوزخ ویسی اوہو ٹولا
ملاں جیڑھا رت اَن کیتی
شالا کڑکی غیبی گولا
بھانپ گھنے متاں کوئی ویری
اندر لنگھ آ ہولا ہولا
میں کیا جاݨاں سیجھ سہاگاں
چدریوں پاتم کالا چولا
اساں سنواں نہ مِلسیا کوئی
کھیسے دا پُر گِنڈھ دا پولا
درداں ماری نے ان گِدھے
ڈکھاں توں جند تیڈا اولا
جینکوں کوجھی سوجھی آہدیں
سونہݨاں اجھیں ہک تاں گولا
اچ ہݨ نویں نزاکت نہیں آئی
خرمَ منڈھ لا کنوں سرڑولا
ٻارہوں دا وچ ہس ٻھوں سارا
اندروں دا خرمَ خالی خولا(۵۰)

ایں غزل اچ ورتیے قافیے کوں ڈیکھوں تاں ہرہر قافیہ سوہݨا تے سلوݨا ورتیا ڳئے۔ رولا، تولا، ٹولا، گولا، ہولا، چولا، پولا، اولا، کولا، گولا، سرڑولا تے خولا اے سارے لفظ نہ صرف ہم شکل تے ہم آواز ہن بھل جو ہم وزن وی ہن۔ ہرہر قافیہ سوہݨے تے مناسب انداز نال اینویں سلہڑیا کھڑے جینویں مندری اچ تھیوا۔ خرم بھاول پوری کول قافیہ شائیگاں دا ورتاوا وی عام ڈسدے۔ قافیہ شائیگاں توں مراد اینجھا قافیہ ہوندے جیندی شکل تاں نئیں ملدی لیکن آواز ملدی اے۔ ڈوجھے

لفظاں اچ اینکوں صوتی قافیہ وی آکھیا ویندے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اے اے قافیہ جا جا ورتیا ملدے۔ غزل ڈیکھو:

دم دم نکلدے ٹھڈڑے ساہ
توں بن سوہنڑا سجھم نہ وا
اوگن ڈیکھ کے نہ سٹ مِٹھلا
لگڑی یاری توڑ نبھا
خرمَ گریب فقیر نمانڑاں
جگ دشمن ہے شودے دا (۵۱)

انھاں شعراں اچ موجود قافیہ مکمل تے فُل یعنی جو بھریا ہویا قافیہ کائنی۔ ایندی شکل نہیں ملدی لیکن ایندی صوت ملدی اے۔ ایں پاروں اینکوں صوتی قافیہ یا شائیگاں قافیہ آکھیا ویندے۔ ''ساہ، وا، مٹھلا، نبھا تے دا'' ہرگز نہ ہکو وزن تے ہن تے نہ ہی شکل تے بس صوت ہکو اے ایں پاروں اے صوتی قافیہ ہے۔

ہک بئی غزل دے شعر ڈیکھو:

کیا سدھ ہائی سوہنڑا ساکوں
جند ڈیسوں بے پرواہ کوں
میں آکھیا جند مر ویسے
اوں آکھیا آکھ خدا کوں
توں میں تاں ڈوہیں ہک ہیں
جڈاں توں ڈسدیں میں وانگوں
ہُنڑ بھوگنڑے پئے خرمَ
جم پچھڑ بھوگ اساکوں (۵۲)

جیکر غزل دے اشعار تے غور کیتا ونجے تاں اے ہک مشکل تے مختلف قسم دا قافیہ ہے۔ جیکر قافیہ کائنی تاں ردیف دے وی تقاضے پورے نئیں تھیندے۔ شعراں مطابق 'کوں'

جیکر ردیف اے تاں ہک شعر اچ 'وانگوں' لکھیا کھڑے 'کوں' دی ردیف اچ کہیں وی طرح 'گوں' نہیں آسگدا۔ اے ردیف ایں پاروں ای نہیں بݨ سگدی۔ ''ساکوں'' تے پرواہ کوں'' بھریل قافیہ کائنی۔ جیکر اے نون غنہ دی بنیاد تے قافیہ ہے تاں ول اے صوتی قافیہ اے تے شائیگاں قافیہ ہے۔

خرم بہاول پوری دی ہُݨ توݨیں دریافت غزل اچ ہک قافیہ اینجھا وی ہے جیڑھا کمال دا شاہ کار اے۔ صوتی قافیہ تاں اونکوں اکھیندن جنھاں دی آپس اچ صوت ملدی ہووے پر خرم نے اتھاں تاں خود صوت کوں ہی قافیہ ورتیے۔ ''اوں ہوں، اوں ہوں''، سوں سوں، کوں کوں'' اے ساریاں صوتاں ہن۔ جیویں 'اوں ہوں اوں ہوں' انکار کرݨ دی صوت اے تے 'کوں کوں' گونگے یا تے دی آواز اے۔ غزل دے کجھ شعر ڈیکھو:

اپٹیں لنگیں کالھا پوندیں
ہیٔے دی واری اوں ہوں اوں ہوں
تیڑے در تے نت نت راہسم
روڑاں کانگاں گونگاں کوں کوں(۵۳)

۳.۲.۷ ردیف:

ردیف دے لغوی معنی گھوڑ سوار دے پچھوں ٻاہوݨ آلا۔ یعنی جو بائیک تے رائیڈر دے پچھوں ٻاہوݨ آلا۔ او چپ کر پچھوں بیٹھا راہندے تے منزل تے اتر وندے۔ اینویں ای ردیف قافیے دے پچھوں اونویں دی اونویں حالت اچ چلدی رہ ویندی اے چلدی رہ ویندی اے منزل آوݨ تے لہہ ویندی اے یعنی غزل دے مکݨ نال مک ویندی اے۔ ایں دے شکل و صورت اچ کوئی تبدیلی نئیں آندی۔ اینویں اصطلاح اچ غزل یا نظم دے اشعار اچ قافیہ دے بعد ولا ولا آوݨ آلے الفاظ یا انھاں لفظاں دے مجموعے کوں ردیف آہدن۔ ردیف چھوٹی وی ہوندی اے تے وڈی

وی۔ خرم دی غزل اچ وڈی، نکی تے ہر طرح دی ردیف دا ورتاوا ملدے۔ اشعار اچ نکی یا یک لفظی ردیف دا ورتاوا ڈیکھو:

ساڱھے پیت پریت دے سارے
یار پنل اچ توڑ گیا
وَہ جو کاریاں کر گیا ساڈیاں
ہاں وچ سنگلاں پوڑ گیا
ساکوں ساڈا سانول سائیں
بر وچ روندا چھوڑ گیا
خرمَ اچ او بند ولیندا
آپاں توں منھ موڑ گیا(۵۴)

اینویں خرم بہاول پوری کول ڈوں ڈوں لفظی تے کئی لفظی ردیف وی موجود اے غزل ڈیکھو:

اچ ڈھولݨ نال الا کھڑی ہاں
کلیتی کرتی ہبا ونجا کھڑی ہاں
ول چایاں متیں ڈیساں میں
بھُل چُک کے میں نیہنہ لا کھڑی ہاں
نہیں خیر کڈاہیں آوݨ دی
سو جا توں ہتھ ڈکھلا کھڑی ہاں(۵۵)

۳.۲.۸ عروض:

فنی تیکنیکس کوں ڈٹھا ونجے تاں خرم بہاول پوری دی غزل باوزن تے عروض تے مکمل اے۔ شاعری دیں طے شدہ بحراں اچوں کہیں ہک بحر تے کہیں کلام کوں ناپݨ تولݨ داناں ’’وزن‘‘ ہے۔ اہلِ عروض دی اصطلاح اچ ایں ناپ تول اچ ڈوں کلمیاں دی حرکت دے برابر ہووݨ داناں تقطیع اے۔ خرم دی غزل کِتھائیں کِتھائیں تاں فریدی نظامِ عروض دی پانبہ ٻیل اے

تے کتھائیں عربی، ہندی تے فارسی عروض تے مکمل تے باوزن اے۔ خرم بہاول پوری کول غزل در غزل یعنی ہکی زمین اچ کئی کئی غزلاں موجود ہن۔ اے ہک فنکار دا ہی کم اے او لفظاں نال کھیڈدا ڈِسدے۔ خرم بہاول پوری غزل دے خیال اچ نازکی کوں بھرڈِتے تے زبان وی سوہݨی سلوݨی بݨا ڈِتی اے۔ ڈاکٹر نصراللہ خاں ناصر آکھدن:

"خرم بہاول پوری دی کافی ٹھیٹھ زبان دی چس، روزمرہ تے محاورے دے نال سنگری پنگری ہوئی اے۔ اینویں لگدے جیویں اے شعریا مصرعے نئیں مکالمے ہن۔ جیویں کوئی اپݨے حقیقی گالھ مہاڑ دے انداز وچ وڈی مٹھاس نال کتھائیں مخاطب ہووے۔ خرم بہاول پوری دی غزل نازک خیالی، مضمون آفرینی تے زبان دی چس رس دے ممتاز لحاظ نال ہک ممتاز مقام رکھیندی اے۔" (۵٦)

فرحت اسماعیل اپݨے ایم۔ اے دے مقالے اچ جیڑھا اسلامیہ یونی ورسٹی دے سرائیکی شعبہ اچ لکھیا گئے اوندے نتارے اچ خرم دی بارے آہدی اے:

"تاریخ شاہد ہے جو استعماری رویے جتھاں وی داخل تھئے ہک خاص عرصے تئیں جبر دی صورت مسلط تھئے۔ پر ہمیشہ کیتے خرم دی سرائیکی غزل کوں ہر ممکن طریقے نال مٹاوݨ دی ہزار کوشش کیتی گئی پر ہمیشہ کیتے خرم دی اپݨی دھرتی دے اوزان تے غنایت وچ رچی وسی غزل دی توانائی ملاحظہ کرو۔جو سو سال دا عرصہ گزرݨ دے باوجود ایویں لگدے جو اج شاعر نے ایں وسیب دی مٹی دی خوش بو کنوں کوئی شعر کشید کیتے ہن۔کیا کتھائیں ذرا برابری وی محسوس تھیندے۔جو کہیں اجنبی زبان دی صنف اچ خالصتاً اپݨی ہُواں دا ترنم تے اپݨے دریاواں دی روانی کوں سموڈِتا گیا ہے۔" (۵۷)

کہیں وی زبان دا ادب ہووے اوندیاں اصناف مخصوص تہذیبی، ثقافتی، سماجی تے ذہنی اثرات پاروں قبولیت تے شہرت حاصل کریندین۔ اینویں سرائیکی زبان وادب اچ غزل وی

ہک خاص تہذیبی حالات اچ پیدا تھی پر ایں جلد ای اپݨا رخ وٹا گھدا۔ غزل دی صنف نے وقت دی تبدیلی دے نال نال خود کوں تبدیل کیتا تے سب توں ودھ سیاسی، سماجی، تہذیبی اتے انقلاب ݙٹھے۔ وقت دے نال نال شکل وٹائی تے اپݨے اندر دا مضمون تاں ہر آوݨ آلے لمحے وٹایا۔ داخلیت دی ڳالھ تھئی تاں دل توں نکل کے دل اچ لڳی۔ خارجیت دی ڳالھ تھئی تاں بے انت کھنڈاپ آیا۔ سماجی تے تہذبی وٹانڈ دے نال نال وقت ویلے دے تقاضیاں کوں پورا کرݨ کیتے غزل اپݨا دامن کھول ݙتا تے ڈھیر سارے مضامین ایں اچ آندے ڳئے۔ خرم بہاول پوری دی غزل وچ فلسفیانہ مضامین آئے، صوفیانہ مضامین آئے، ݙکھ بکھ، معاشی فکر، زیست دا شکوہ، شادمانی دا ذکر، نکھیڑا تے وچھوڑا جہے کئی ٻئے وی موضوعات شامل تھئے۔ موضوع دی ایں رنگا رنگی دے باوجود خرم بہاول پوری دی غزل دا بنیادی موضوع حسن، عشق تے محبت ہی ریہا۔ خرم بہاول پوری دی غزل دا محور حسن و عشق ہی ہے۔ خرم اے وی تسلیم کریندا ݙسدے جو عشاق دی حیاتی کوئی زیادہ نئیں ہوندی۔ عشق انسان کوں سی وی وانگ کھا ویندے:

جئے ہیں عشق دا بکھا تسا
جیوݨ دا رکھ گھٹ بھروسا(۵۸)

۳.۲.۹ فارسی غزل دا نمونہ:

خرم بہاول پوری غزل دا ہک وݙا تے نویکلہ شاعر اے۔ اوندی غزل دے وݙپ تے منڈھلپ دا اظہار ہک حد توݨیں اچو کا زمانہ وی کریندا پئے تے اے امید پختہ ہے جو انہاں دا گم گشتہ خزانہ ان قریب مل ویسے اتے انھاں کو وی جواب مل ویسے جیڑھے خرم کوں غزل منڈھلا شاعر نئیں منیدے۔ خرم بہاول پوری او شاعر اے جئیں دے ہک پاسوں مرزا غالبؔ تے اوندے ہم عصر اردو فارسی غزل دا ارتقاء مکمل کریندے پن تاں ݙوجھے پاسے سلطان العاشقین فریدݨ سرکار اپݨی مستی اچ مست اردو تے فارسی غزل اکھیندے پن۔ خرم بہاول پوری وی اوائل عمری اچ

فارسی تے اردو غزل آکھی بعد اچ پیوؔ دے مشورے تے سرائیکی غزل دی بنیاد رکھی۔ خرم دی فارسی غزل کوں ݙیکھوں تاں مرزا تے خواجہ دے برابر اے۔ مرزا تے خرم دی فارسی غزل بالترتیب ݙیکھو:

زمن گَرَت نہ بُوَد باور انتظار بیا
بہانہ جوئے مباش و ستیزہ کار بیا
بہ یک دو شیوہ ستم دل نمی شود خرسند
بہ مرگِ من، کہ بہ سامانِ روزگار بیا
بہانہ جوست در الزامِ مدعیٔ شوقت
یکے بر غمِ دلِ نا امیدوار بیا
ہلاکِ شیوۂ تمکیں مخواہ مستاں را
عناں گستہ تراز بادِ نو بہار بیا
زما گسستی و بادیگراں گروبستی
بیا کہ عہدِ وفا نیست استوار بیا
وداع و وصل جداگانہ لذّتے دارَد
ہزار بار بَرَو، صد ہزار بار بیا
تو طفل سادہ دل و ہمنشیں بد آموزست
جنازہ گر نہ تواں دید بر مزار بیا
فریب خوردۂ نازم، چہانمی خواہم
یکے بہ پرسشِ جانِ امیدوار بیا
حصار عافیتے گر ہوس کُنی غالبؔ
چو ما بہ حلقۂ رندانِ خاکسار بیا(۵۹)

غالب دے انھاں فارسی اشعار دا سرائیکی ترجمہ سمجھݨ اتے خیال دی اُچ ݙیکھݨ کیتے ضروری اے۔ ہیٹھ ݙیکھو:

شعر۱:

سرائیکی ترجمہ: میں تیڈے انتظار اچ ہاں، جیکر تیکوں یقین نئیں آندا تاں توں آ کے ڈیکھ گھن۔ مفتے بہانے نہ گول، بھانویں لڑنا ای تاں آکڑ گھن۔

شعر۲:

سرائیکی ترجمہ: میڈا ہاں تیڈے ہک ڈو ظلم تے ستم نال نہیں بھرپیندا۔ میڈے مرگ کیتے دنیا جہان دے سارے ڈکھ غم چاوا۔

شعر۳:

سرائیکی ترجمہ: سانولا تیکوں رقیب جو ساڈے کول نہیں آوݨ ڈیندا کڈاہیں اوندی سوچ دے خلاف ساڈے کول آ۔

شعر۴:

سرائیکی ترجمہ: تواے نہ بھوکھا جو تیڈے آوݨ دی خبر سݨ تیڈا عاشق خوشی توں مر ویسے، بس توں بھجدا دھرکدا آ۔

شعر۵:

سرائیکی ترجمہ: توں اساڈے نال وفا دا وعدہ توڑ کے رقیب کول گئیں، وفا دا وعدہ تورݨ محبوبانہ عادت اے ہُݨ اوں نال توڑ کے آ۔

شعر۶:

سرائیکی ترجمہ: ملاپ تے نکھیڑے دی اپݨی اپݨی لذت اے توں ہزاراں واری ونج تے لکھاں واری آ۔

شعر۷:

سرائیکی ترجمہ: سانولا توں سچل جیہے پال وانگوں ہیں، رقیب تیکوں پٹیاں پڑھیندے، توں میڈے جنازے تے نہیں آنداتاں پچھے میڈے مزار تے آنویں۔

شعر۸:

سرائیکی ترجمہ: میں ناز نخریاں دا کُٹھا ہویاہاں۔ میڈیاں بلا آرزواں ہن۔توں میڈی جان دا امیدوار بݨ کے ہی حال احوال پچھݨ آ۔

شعر۹:

سرائیکی ترجمہ: اے غالبؔ جیکر تیکوں کہیں عافیت دے قلعے دی خواہش ہے تاں توں میڈے وانگوں اندانِ خاک سار دے حلقے اچ آ۔

ہݨ خرم دی غزل پڑھو:

توں بدیں جمال و خوبی بچمن اگر درآئی
گل و لا پیشت آید زبرائے پیشوائی
ز پے نظارۂ تو زن و مرد برہم افتد
توں براں بدیع منظر لبِ بام گر برآئی
بوجہ آنکہ واند کہ اسیرِ زلف اویم
چو بہ بیندم بگویم چہ کسی از کجائی
دو غزالِ سرمہ سارا چو حنازیادہ بندی
بہ کر شمہ چہ دلہا کہ زبردست مے ربائی
پس ازیں دلِ حزینم بفراق برنتابد
تو بیا کہ جانِ غمگیں بلب آمداز جدائی
ہمہ شہر پیرو برنا شدہ فتنہ ء تو خرمؔ
چہ بلا، بلاطرزی وچہ سحر فتنہ زائی(۶۰)

۳.۲.۱۰ خرم دے ہم عصر شاعر:

خرم بہاول پوری ڈیڈھی عمر ہنڈائی ۔ کئی وڈے وڈے شاعراں نال وقت گزاریا۔ سرائیکی شاعری اچ خواجہ فرید(۱۸۴۵ء تا۱۹۰۱ء)،قاضی راضی (۱۸۵۷ء تا۱۹۳۳ء)، نور محمد سائل (۱۸۹۶ء تا۱۹۷۶ء)، خادم ملک ملتانی،غلام حسین زائر، استاد فیض تونسوی، ریاض خاکوانی، جانباز جتوئی، حیات ملتانی، امید ملتانی،ریاض رضوی، ارشد ملتانی، احمد خاں طارق، ریاض رحمانی،عاصم اچوی تے سفیر لاشاری وغیرہ شامل ہن ۔ اے سارے او ناں ہن جیڑھے خرم بہاول پوری دے ہم عصر تے نیڑے تیڑے دے ہن تے اِنھاں کول وی مضبوط سرائیکی غزل ملدی اے ۔

۳.۲.۱۱ محاوریاں دا ورتاوا:

خرم بہاوپوری دی سرائیکی غزل اپنڑے وقت دی ہک توانا غزل اے۔ فکر دے لحاظ نال وی کامل تے فن دے لحاظ نال وی۔ خرم بھانویں جو غزل دا منڈھلہ شاعر اے پر او ون پونے تجربات کریندا ڈِسدے تے لفظاں نال کھیڈدا ڈِسدے۔ محاوریاں دا ورتاوا خرم کول انج تے نویکلہ موجود اے۔ محاورے بصیرت، صداقت، اخلاقی تے روایتی قدراں اچ رچیے وسیے ہوندن ۔ انھاں اچ نصیحتاں، ہدایتاں تے چنگائی دے ڈِس دا کھنڈاپ نشابر اے۔استعارے، تشبیہاں، کنایے تے مجازِ مرسل محاورے کوں تیز تکھا تے چوکھا بنڑا ڈیندن ۔ محاورے فنی ریاضت دا ثمر ہوندن ۔ ایہے محاورے جڈاں شاعری اچ ورتیجے ونجن تاں دریا کوں کوزے اچ تاں پہلوں بند کیتا گیا ہوندے انھاں نال کوزے کوں بلا دا سوہنڑا، سلونڑا تے صدیاں تے سالاں دا نچوڑ بنڑا ڈِتا ویندے۔ خرم بہاول پوری سرائیکی غزل اچ محاوریاں دے ورتاوے ایں کیتے جو غزل ناصحانہ تے واعظانہ انداز اختیار کر ویندی اے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچوں چند ہک محاورے پیش ہن ۔

ہر گاہلوں آزادے خرمؔ
مرنڑے مونگ نہ پرنڑے سیرا(۶۱)

خرم دی غزل اچ ہک بئی جا محاورہ ݙیکھو:

پچھ گچھ نال ہے سب کجھ ملدا
ݙیوے نال ہے ݙیوا جگ دا(٦٢)

ہک بئے شعر اچ محاورے دا ورتاوا ݙیکھو:

ݙکھڑے خواجہ جا نہ ݙیوے
سکھڑا ݙوٹا منجھے تروڑا(٦٣)

غزل اچ سرائیکی دا مشہور تے زبان زدِ عام محاورے دا ورتاوا ݙیکھو:

دل دے ݙکھڑے جڈاں کھولاں
بݨ بہندے من مچلا ݙوڑا(٦٤)

ہک بئی جا تے غزل دا مطلع تے مقطع ݙیکھو ݙوہائیں اچ محاورے دا ورتاوا ݙسدے:

ݙہدیں تھیو رنگ ساوا پیلا
نکھتوں یار وڈا دردیلا
خرمؔ کوں خوش ݙیکھ کے سڑ ڳیوں
شالا تھیویں ویہر ویلا(٦٥)

محاورے دے ورتاوے نال خرمؔ شعر کوں معنی خیر تے چولہ بݨا ݙیندے۔ شعر اچ پہلوں وی ڳالھ کوں کوزے اچ بند کر کے پیش کیتا ڳیا ہوندے پر جڈاں شعر ضرب الامثال محاورے تے اکھݨاں کوں شامل کیتا ونجے تاں شعر مندری اچ لڳے تھیوے آلی کار بݨ ویندن ݙیکھو:

منگے چور تے ڳاٹے ٹوٹے
جے تِل پیر کھتاؤں تلکیا
خرمؔ کوں مویا سݨ کے اکھیں
چنڳا تھیا مرݨا مکا(٦٦)

۳.۲.۱۲ ٹھیٹھ الفاظ:

ٹھیٹھ لفظ کہیں وی زبان دے نویکلپ دا اثاثہ ہوندن۔ ہر قدیم زبان دے کجھ ٹھیٹھ الفاظ ہن جیڑھے اوں کوں باقی زباناں توں نویکلہ تے بنڑیدن۔ جیکر اے ٹھیٹھ الفاظ شاعری اچ اووی غزل جھی صنف اچ ورتیے ونجنڑ تاں خیال اچ ندرت تے معنی خیزی دے سمندر چھولیاں مریندن۔ خرم بہاول پوری صاحبِ علم منیا تنیا شاعر اے او جا جا غزل اچ ٹھیٹھ لفظاں کوں ورتیندا ڈِسدے جئیں نال غزل دا حسن ودھ ویندے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچوں نمونے دے طور تے تھوڑے جھے ٹھیٹھ لفظاں دا استعمال ڈیکھو:

بڑکے نینہہ کراہ اَڑاہ دے
جو آیا مُجھ بھُگڑی تھیا
منڑکے چور تے گاٹے ٹوٹے
بے تِل پیر کھتاوں تلکیا
نینہہ کمند تاں اُوچا لگدے
پر جو ہتھ گھتیو چھوچھا
خرمؔ کوں مویا سنڑ کے اکھیں
چنگا تھیا مرنڑا مکُا (۶۷)

خرم بہاول پوری جیڑھے ویلے غزل اچ ٹھیٹھ الفاظ ورتیندے تاں ہکی غزل اچ کئی کئی الفاظ ورت ڈیندے۔ اے اوندی زبان تے مہارت تے علمیت دا ثبوت اے ہک بئی غزل اچوں شعر ڈیکھو:

سوہنڑا تیکوں ذری خیال نہ آندا
توڑے کوئی مر ونجے کُرلاندا
کھلدیں کھلدیں کوہ گھتنڑ دا
تیکوں ہے ڈاں آندا

نازوں سو سو جھوجھے کھاوے
تیڈا ہار پُھلاں دا(۶۸)

۳.۲.۱۳ مکالماتی انداز:

مکالماتی انداز شاعر دے فن دی مہارت تے غزل دا حسن اے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ مکالماتی انداز نشابر اے۔ خرم بہاول پوری کہیں ویلے پاک قادر کریم نال مکالمہ کریندن، کہیں ویلے ملاں دے نال، کہیں ویلے مظلوم طبقے دے پسے ہوئے لوکاں نال۔ کہیں ویلے لامتناہی طاقت رکھݨ والے نال، کہیں ویلے ڈانڈھیاں نال، کہیں ویلے پکھیاں نال، کہیں ویلے وݨ بوٹیاں نال، کہیں ویلے پُھل پتیاں نال تے زیادہ تر ماکھی مٹھے محبوب نال مکالمہ کریندے ڈسدن۔ کہیں ویلے محبوب دے حسن توں کھچیج تے اوں نال کلام کریندن، کہیں ویلے اونکوں رقیب دے طعنے ڈیندن۔ کہیں ویلے اوندے نال الا بول تے ہاں کوں ٹھنڈک ڈیندن۔ محبوب نال مکالمہ خرم بہاول پوری دی غزل اچ مضبوط تے نویکلہ اے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچوں مکالمے دیاں کجھ مثالاں پیش کریندوں:

لکھ لکھ شکرانے مولا ماڑ تے مینہ وسایا
بخشیں واگ ولائی سوہݨا کھلدا میں گھر آیا
سچ پچھیں تاں نویں سروں ہے اج میں جوبن چایا
اصلوں پیر نہ پووم بھوئیں تے پوندم قدم سوایا
کھلدیں ڈھولݨ چنبا ڈے کے اے فرمایا
قسمت ڈِتم وارا اج او کھلدا میں گھر آیا(۶۹)

خرم ہک ہئی جا محبوب کنوں ناراض تھی رُس تے ایں کلام کریندن:

ساڈے نال تیڈا کیا کم ہے
ہوں کن ونج نوکر ہیں جیندا(۷۰)

کتھائیں وت خرم محبوب کوں منتاں زاری کریندن ڈسدن:

سوہنٹا اج تاں منھ ڈِکھلا چا
سک تن من سبھا لہا چا
ہک واری گِل لا کے سوہنٹا
پھاتی تے لکھ تھورا لا چا
بھولی دلڑی کئیں مت ڈِتو
نانگاں دی کھڈ وچ ہتھ پا چا(۱)

ملاں نال مکالمہ خرم کول بہوں مضبوط حوالے دے طور تے سامنڑے آندے۔ کیوں جو خرم خود وی حافظ قرآن ہا تے صاحبِ وضع وی ایں پاروں او ملاں دی ہر ہک مکاری کوں اچھی طرح جانڑدا ہا۔

دل وچ لچایاں ہم بھریاں
اُچیاں قراتاں پڑھ نہ پیا
اے نیک بختی چھوڑ ڈِے
ڈاڑھیاں نی پیا لمبیاں ودھا(۲)

ہک بیئ جا ملاں نال ایں مکالمہ کریندن:

مکنڑ دا ہے عشق دا رولا
چل ہٹ بے طورا بے تولا
ملاں جیڑھا رت اَن کیتی
شالا کڑکی غیبی گولا(۳)

معشوق نال خرم بہاول پوری ایں الویندے:

سوہنٹا تیکوں زری خیال نہ آندا
توڑے کوئی مر ونجے کُرلاندا
کھلدیں کھلدیں کوہ گھتنڑ دا
تیکوں ہے ڈِاں آندا(۴)

ایندے علاوہ وی خرم بہاول پوری دی غزل اچ جا جاتے مکالماتی انداز چمکدا پئے۔ خرم دی غزل اچ مکالمے دا ہک مضبوط حوالہ موجود اے جیڑھا اوں وقت تے ویلے دے بئے کہیں شاعر دے نصیب اچ نئیں آیا۔ خرم ایں مکالمیں کریندے جینویں اگلا بندا اوندے سامݨے ہے اور او اوں کوں مخاطب کر تے شعر پڑھدا پیا ہووے۔ خرم بہاول پوری دی غزل کوں جیکر علمِ بیان تے بدیع دے حوالے نال ڈٹھا ونجے تاں سوہݨے لفظاں دی سنگری پنگری کتاب جُڑ سگدی اے۔ ایں حوالے نال خرم بہاول پوری دی غزل اچ موجود صنعتیں بارے گالھ کریندیں ہیں۔

۳.۲.۱۴ صنعت سیاۃ الاعداد:

ایں صنعت دے ورتاوے اچ شعر اچ یا مصرعے اچ اعداد موجود ہوندن یعنی کوئی گنتی ہوندی اے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ ایں صنعت کوں سوہݨے تے سلوٹے انداز نال ایں ورتیا گئے جو ایندی چس رس ہاں ٹھار ڈیندی اے۔ شعر ڈیکھو:

اوں ناز بھری مدھوی اکھ دا
ہک ہک جادو ہے لکھ لکھ دا
اوں نخرے دا ہک ہک نخرہ
لکھ نخرہ اَڑتل وچ رکھدا(۷۵)

ہک تے لکھ دی گنتی ایں شعر اچ ورتی ہے:

ہک واری گل لا کے سوہݨا
پھاتی تے لکھ تھورا لا چا(۷۶)

سو سو دی گنتی ایں شعر اچ ڈیکھو:

طرح ہر طرح دی ہے، سو سو طرح دی
کوہݨ ہر ادا دا ہے سو سو ادا دا(۷۷)

خرم بہاول پوری ہک فنکار شاعر ہا او ہکے شعر اچ کئی کئی صنعتاں ورتݨ دا کمال عام ڈکھائے۔ ہک تے سوگنتی وی ہے تے تضاد وی ڈیکھو:

تیڈی ہک نہ منوں کڈاہیں
تو سو پیر فقیر کوں ٹور آ(۷۸)

۳.۲.۱۵ صنعتِ تضاد:

تضاد، ضد توں ہے ایندا معنی ہے مخالف ہووݨا، الٹ ہووݨا۔ اے شاعری اچ خاص کر غزل اچ سب توں زیادہ ورتی ونڄݨ والی صنعت اے۔ ایندا ورتاوا آسان وی ہے تے لاشعوری وی۔ یعنی کجھ شعراء تاں اے دانستہ ورتیندن باقی اکثر شعر اچ الہامی ہوندی اے۔ خرم بہاول پوری دی غزل اچ سب توں ودھ ورتی ونڄݨ والی ایہا صنعت اے۔ شعر ڈیکھو:

جیں تے بدل کرم دا وُٹھا
سدھ ہے اوندا سدھا پُٹھا(۷۹)

صنعتِ تضاد دے حوالے نال ہک بیا شعر ڈیکھو:

کیا تھیا بݨیوں مومن وڈا
دل تاں اونویں کافر ریہا(۸۰)

کیوں جو اے صنعت سب توں ودھ خرم دی غزل اچ ورتی گئی اے شعر ڈیکھو:

سدا جند جیویں میڈا یار خرمؔ
نہ رکھیو مرݨ دا، نہ جیوݨ دے ڈا دا(۸۱)

ڈکھ سکھ دے حوالے نال صنعتِ تضاد ڈیکھو:

ڈکھ ہتھوں ڈاڈھا بردھنگے
سکھ ہیٹا نپھڑ بے زورا(۸۲)

بارہوں تے اندروں ہیٹھ ڈتے شعر اچ تضاد اے:

بارہوں تاں ہس وچ بھوں سارا

اندروں خرمؔ خالی خولا(۸۳)

ٻلݨ تے وسمݨ ڈوانج اݨج کیفیات ہن شعر ڈیکھو:

کئی وسمیاں آن ٻلیندے ہن
میں ٻلدی کوں وسا کھڑی ہاں(۸۴)

صنعتِ تضاد خرم بہاول پوری کول علمِ بیان و بدیع دا سب توں وڈا حوالہ اے شعر ڈیکھو:

اج ہووے تے کل نہ ہووے
ہتھ گھت اٹھیں رتھ وے(۸۵)

۳.۲.۱۶ صنعتِ سوال وجواب:

ایں صنعت توں مراد اے ہے جو شعر دے ہک مصرعے اچ سوال تے ڈوجھے اچ جواب ہوندے یا ہکے مصرعے اچ سوال وی ہوندے تے جواب وی۔ خرم بہاول پوری جہیا قادر الکلام شاعر غزل اچ فن دی کھیڈ کریندا ڈسدے او شعراچ کتھائیں صرف سوال کریندا پئے تھے کیتھائیں اوندا جواب وی ڈیندا پئے۔ شعر ڈیکھو:

ساڈے نال تیڈا کیا کم ہے
ہوں کن ونج نوکر ہیں جیندا(۸۶)

محبوب ساری رات رقیب کول ہوندے فجریں عاشق کول آندے تے منہ نماݨا کیتی کھڑا ہوندے تے سر سٹ کھڑا ہوندے تاں خرم جہے شاعر توں صنعتِ سوال وجواب دا برملا ارشاد تھیندے:

وسا وسا کیوں پیا تھیندیں
پتہ ہم جتھ رات نبھایو(۸۷)

عاشق محبوب دے ہر حکم تے ست بسم اللہ اکھیندے پر وت وی محبوب گلے کریندے تاں خرم جواب ڈیندے:

کیڑھا آکھݨ نہیں منیا
ڈسا میں ہݨ منیدی ہاں(۸۸)

۳.۲.۱۶ صنعتِ تکرار یا تکریر:

تکرار یا تکریر اینجھی صنعت کوں اہدن جئیں وچ ڈوں لفظاں دا ہکو معنی ہووے یا ہکو لفظ شعر یا مصرعے اچ ول ول پیا آندا ہووے۔ خرم بہاول پوری کول سب توں ودھ صنعتِ تضاد تے ڈوجھے نمبر تے ورتی ونجݨ آلی صنعت، صنعتِ تکرار ہی ہے۔ لفظاں دے تکرار نال موسیقیت ودھدی اے تے خرم جہیا مست شاعر جیڑھے ویلے فن کوں عروج ڈیندے تاں لفظاں نال کھیڈدا ڈسدے۔ شعر ڈیکھو:

ہاں بھا بھا اکھیں رتو رت
ڈُکھ وکھو وکھ ہے وکھ وکھ دا(۸۹)

ہک بئی تکرار ڈیکھو:

پک پک سڑ سڑ کولے تھی گئی
اجݨ ہئی جند کچی گھا(۹۰)

تکرار ترنم تے روانی دا حسن ودھیندے۔ خرم تکرار اچ ہی تکرار کریندے یعنی جو موسیقیت دی انتہا کریندے۔

طرح ہر طرح دی ہے، سو سو طرح دی
کوہݨ ہر ادا دا پے سو سو ادا دا(۹۱)

تکرار دے حوالے نال خرم دا ڈیکھو:

پچھوں پئے گیا ہم ڈُکھ پکا
پک ہم پک ہم پک ہم پکا(۹۲)

ڈوجھی زیادہ ورتی ونجݨ والی صنعت دا خرم کول ورتاوا ڈیکھو:

جن ویندیں تن ہُل مچدے
جنبھ جنبھ کٹ کٹ کوہ کوہ دا(۳۹)

انھاں ساریاں مثالیں بعد خرم کوں صنعتِ تکرار دا بے تاج بادشاہ آکھݨ درست تے سچ ہوسی۔
اشعار ڈیکھو:

اپٹیں لنگیں کالھا پوندیں
ہِۓ دی واری اوں ہوں اوں ہوں
لاڈ پیار سبھو تیں نالم
لُنڈ پچھ، کوساں لوساں سوں سوں
تیڈے در تے نت نت راہسم
روڑاں کانگاں گونگاں کوں کوں(۹۴)

سو سو، در در، کر کر کر انھاں لفظاں کوں ہک ماہر بانسری نواز تاݨے تاں ہک کمال دا سر نکلسے۔ خرم سراں دا بادشاہ ہے۔ شعر ڈیکھو:

توں سو سو در در کہ کر کر کر
اساں خود مرنے ہیں در تے(۹۵)

۳.۳ مجموعی جائزہ:

غزل دی شرائط مطابق مناسب مطلع ورتیا گئے۔ مقطع وی خرم نے تقریباً ہر غزل اچ ورتیے۔ ردیف قافیہ اچ خرم نوپ تے نویکلپ دا فن ڈکھلائے۔ با کمال تے سوہݨے سوہݨے قافیے ورتن۔ قافیہ شائگاں دا ورتاواتاں ڈسدے لیکن کِتھائیں وی کوئی بُتھا قافیہ نئیں ورتیا گیا۔ غزل دی زمین ہووے تے بھانویں کوئی خوبی خرم بہاول پوری ہر فن کوں سوبھ ڈیندا ڈسدے تے فن کوں انتہا درجے توڑیں پہچیندا ڈسدے۔ علم بیان ہووے تے بھانویں علم بدیع خرم ہر لحاظ دے جوہر کھنڈیندا ڈسدے۔ ٹھیٹھ سرائیکی لفظاں دا ورتاوا ہووے تے بھانویں مکالماتی انداز خرم دا قلم اگونہاں راہندے۔ تمام فکری تے فنی خوبیاں نال خرم بہاول پوری دی غزل اپݨے وقت ویلے دی ہک مضبوط تے توانا صنف اے۔ اے او ویلہ ہے جڈاں اردو غزل کوں غالب جہیا نابغہ شاعر سوبھ ڈیندا پیا ہا۔ مکدی گالھ اے ہے جو خرم بہاول پوری دی غزل فکری تے فنی لحاظ نال ہک

مضبوط تے سنگری پنگری غزل اے۔ جئیں دی بنا تے خرم بہاول پوری کوں سرائیکی غزل دا ڈاڈا آدم آکھ سگیدے ہیں۔

حوالہ جات

۱۔ نصراللہ خاں ناصر، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۷ء، ص ۶۰۵

۲۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ سنٹر، ملتان، ۲۰۰۷، ص ۲۱۴

۳۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، سرائیکی ادبی مجلس، ملتان، ۲۰۰۷ء، ص ۳۰۹

۴۔ ساگی، ص ۳۱۸

۵۔ ساگی، ص ۲۴۷

۶۔ ساگی، ص ۲۱۸، ۲۱۷

۷۔ ساگی، ص ۲۵۹

۸۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۰۸

۹۔ ساگی، ص ۲۲۴

۱۰۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۳۲

۱۱۔ ساگی، ۲۶۰، ۲۶۱

۱۲۔ ساگی، ص ۲۷۱، ۲۷۰

۱۳۔ ساگی، ص ۷۹، ۷۸

۱۴۔ ساگی، ص، ۲۳۳، ۲۳۲

۱۵۔ ساگی، ص، ۲۲۵

۱۶۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۲۵

۱۷۔ ساگی، ص، ۱۴۶

۱۸۔ ساگی، ۳۲۲، ۳۲۱

۱۹۔ ساگی، ۲۱۵، ۲۱۴

۲۰۔ ساگی، ۲۴۷، ۲۴۸

۲۱۔ ساگی، ص، ۲۴۷

۲۲۔ ساگی، ص، ۲۸۷

۲۳۔ ساگی، ص، ۲۳۰، ۲۳۱

۲۴۔ ساپگی، ص۲۵۳

۲۵۔ ساپگی، ص۲۵۷، ۲۵۸

۲۶۔ ساپگی، ص۳۱۰

۲۷۔ ساپگی، ص۳۱۰

۲۸۔ ساپگی، ص۳۱۱

۲۹۔ ساپگی، ص۳۱۶

۳۰۔ سورہ الحدید:۴، الکتاب - ڈاکٹر محمد عثمان ص۳۲۴

۳۱۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۳۱

۳۲۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۲۸۶

۳۳۔ ساپگی

۳۴۔ ساپگی، ص۲۸۶

۳۵۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۴۵ء، ص۲۵

۳۶۔ ساپگی، ص۲۶

۳۷۔ ساپگی

۳۸۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۲۵۲

۳۹۔ ساپگی، ص۲۷۰

۴۰۔ ساپگی، ص۳۲۴

۴۱۔ ساپگی، ص۲۳۸

۴۲۔ ساپگی، ص۳۲۴

۴۳۔ ساپگی، ص۲۹۴،۲۹۳

۴۴۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص

۴۵۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۲۹۶

۴۶۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص۱۸

۴۷۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص۱۱۳

۴۸۔ ساپگی، ص۱۱۸

۴۹۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص۱۷۱
۵۰۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص۳۰
۵۱۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص۱۶۹
۵۲۔ ساپگی، ص۱۷۱
۵۳۔ ساپگی، ۱۷۱
۵۴۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص۱۸
۵۵۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۲۹۶
۵۶۔ نصراللہ خاں ناصر، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، ص۶۰۷
۵۷۔ حافظ نصیرالدین خرم بہاول پوری (شخصیت اتے فن)، فرحت اسماعیل، مقالہ ایم اے، سرائیکی، نگران بدر مسعود، شعبہ سرائیکی، دی اسلامیہ یونی ورسٹی بہاول پور، ص۱۷
۵۸۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص۱۳۳
۵۹۔ مرزا غالب، دیوان غالب فارسی، غالب انسٹی ٹیوٹ، نئی دہلی
۶۰۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص۶۰،۵۹
۶۱۔ ساپگی، ص۲۵
۶۲۔ ساپگی، ص۲۸
۶۳۔ ساپگی، ص۳۳
۶۴۔ ساپگی، ص۳۴
۶۵۔ ساپگی، ص۲۵،۲۶
۶۶۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۲۲۱
۶۷۔ ساپگی، ص۲۲۱،۲۲۰
۶۸۔ ساپگی، ص۲۳۳
۶۹۔ ساپگی، ص۲۱۲
۷۰۔ ساپگی، ص۲۱۵
۷۱۔ ساپگی، ص۲۲۳
۷۲۔ ساپگی، ص۲۲۳۰

۷۳۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۲۹

۷۴۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۲۳۲

۷۵۔ ساپگی، ص ۲۱۷

۷۶۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص ۱۹

۷۷۔ ساپگی، ص ۲۳۸

۷۸۔ ساپگی، ص ۲۴۴

۷۹۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۱۱

۸۰۔ یادِ رفتاں عرف گنجِ شائگان، ص ۲۶

۸۱۔ ساپگی، ص ۳۰

۸۲۔ ساپگی، ص ۳۳

۸۳۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۲۵۶

۸۴۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۷۶

۸۵۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۳۱۷

۸۶۔ ساپگی، ص ۲۱۵

۸۷۔ ساپگی، ص ۲۶۵

۸۸۔ ساپگی، ص ۲۹۴

۸۹۔ ساپگی، ص ۲۱۸

۹۰۔ ساپگی، ص ۲۱۹

۹۱۔ ساپگی، ص ۲۳۸

۹۲۔ ساپگی، ص ۲۴۹

۹۳۔ ساپگی، ص ۲۶۳

۹۴۔ حفیظ خاں، کلام خرم بہاول پوری، ص ۱۷۱

۹۵۔ ساپگی، ص ۱۹۲

چوتھا باب:

خرم بہاول پوری دی نظم تے ڈُوجھیاں صنفاں دا فکری تے فنی ویورا

۴۔ خرم بہاول پوری دی نظم تے ڈوجھیاں صنفاں دافکری تے فنی ویورا

سرائیکی شاعری اچ منڈھ قدیم توں تھیوݨ والی شاعری نظم دی ہی شکل اچ ملدی اے۔ بھانویں جو اونکوں مثنوی وی آکھیاگیا پر ''نور نامہ'' پہلی باقاعدہ نظم اے۔یعنی جو سرائیکی زبان داآغاز شاعری توں تھیا تے او شاعری نظم ہی ہئی۔ اے نظم ستارویں صدی اچ شیخ عبداللہ ملتانی دی ''جنڈڑی پردیسی'' توں پندھ کریندی ہوئی نور نامے، معراج نامے، تولد نامے، حلیے مبارک، نعتیہ گھڑولیاں، نعتیہ تورے، جوگی نامے، طوطے نامے، ڈھولے، سی حرفیاں، بارہ ماہ محمدی تے سہریاں دے روپ دھار گھدے۔انویں صدی اچ حمل خاں لغاری کول سرائیکی نظم دے آغاز دے باقاعدہ نمونے مرشد دی مداح، نصیحت نامہ،قصہ جمجمہ سلطان دی شکل اچ ملدن۔ محمد صدیق دی ''تحفتہ المسلمین، قدرت اللہ دی ''گڈیاں دی ٹکّر'' دے نال نال شہاب الدین دی ''بہاول پور دا بند'' اچ وی سرائیکی نظم دے نمونے ملدن۔ ایندے بعد ''خیابانِ خرم'' خرم بہاول پوری دی کتاب سامݨے آئی تاں اوں اچ باقاعدہ نظم کوں شامل کیتا گیا۔خرم بہاول پوری ہک ہمہ گیر شخصیت ہن۔اپݨے وقت ویلے دے ہر علم تے فن تے عبور رکھیندے ہن۔انھاں سرائیکی دے نال نال اردو تے فارسی اچ وی شاعری آکھی اے۔ سرائیکی شاعری دییں کئی صنفاں اچ خرم بہاول پوری دا قلم چلدا ڈِسدے۔انھاں توں پہلے دے شاعراں قدیم اصنافِ سخن اچ ہی شاعری کیتی اے لیکن خرم بہاول پوری سرائیکی شاعری اچ نویاں صنفاں وی لکھیاں جنھاں اچوں نظم دی شاعری وکھری تے انج اے:

ول سانوں رلے سوہائنوں ہا
انب کھاوں ہا نالیاں دھاوں ہا
جھوٹیاں دے جُھوٹیاں کیتے
اُچے پپلاں پینگھاں پاوں ہا(۱)

سجاد حیدر پرویز کول لفظ ''سانوں'' لکھیا کھڑے جیڑھا جو غلط اے کیوں جو یادِ رفتگاں اچ نظم دا عنوان ایں اے ''ول سانوݨ رلے سُہائنوں ہا'' عقلی تے فکری طور تے ڈِٹھا ونجے تاں لفظ ''سانوں'' کہیں وی لحاظ نال اتھاں چھکدا، ٹھہندا وی نئیں۔ نظم شاعری دی ہک اینجھی قسم کوں آکھیا ویندے جیڑھی کہیں ہک موضوع اُتے لکھی ویندی اے۔ یعنی جو ہکے موضوع تے سبھے اشعار ہوندن۔ اے ہِیَ گالھ جو اینڈیاں کئی صورتاں ہن۔ کِتھائیں قافیہ توں آزادی اے تے کِتھائیں بحر توں جڑاں جو اجوکے دور اچ نثری نظم دے تجربات وی کیتے ویندے پن۔ نظم دیاں قسماں ایں ہن۔ پابند نظم، طویل نظم، آزاد نظم، معرا نظم، نثری نظم، ترکیب بند، ترجیع بند، مخمس، مسدس، مستزاد، مسبع، مسمط، مثمن، مثلث، مربع، متسع تے معشر۔ خرم بہاول پوری کول زیادہ تر پابند تے طویل نظماں ہن۔ سرائیکی زبان دی خوش خرمی جو اینکوں خرم بہاول پوری جیہا شاعر ملیا۔ جئیں دے کلام دا سکہ ریاست بہاول پور اچ چھڑا نہیں بھل جو آسوں پاسوں دیئں ریاستاں اچ وی چلدا ہا۔ موزوں لفظاں دا ٹھاٹھاں مریندا سمندر ڈِسدے۔

۱.۴ نظم دا فکری ویورا:

خرم دی نظم قدامت توں جدت، پابندی توں آزادی تے کھنڈاپ توں بے کرانی ول سفر اے۔ انھاں دی نظم اچ نویں زندگی تے نویں ماحول دی جھلک ملدی اے۔ انسان دی میچالی تے جذباتی کیفیتاں، اوندی خارجی تے داخلی دنیا، کھلی تے سانجھی حیاتی دے ون پونے معاملات تے مسئلیاں کوں انھاں دی نظم اچ بیان کیتا گئے۔ ہُݨ خرم بہاول پوری دی نظم دا فکری ویورا گھندے ہیں:

۱.۱.۴ حمد:

اوں پاک اللہ دی ذات یکتا و یگانہ، ہک ہے کلھی اے جئیں دے قبضے اچ حیات، ممات تے دین و دنیا دیاں بھلائیاں ہن۔ اوندے در تے ہر انسان اپݨی کمزوری، مجبوری، چاہت،

خواہش، عشق تے محبت، تسلیم تے رضا ہر اعتبار نال سر نیوائی کھڑے۔ اوں قرآن اچ وی اپڑی تسبیح دا حکم ڈِتے۔ دنیا دی ہر مخلوق اپڑے قادر مالک دی تسبیح کریندی اے۔ جُمل جہان اچ وسدے انسان بھانویں جو انھاں دا کہیں وی مذہب نال تعلق ہووے تے بھانویں او کئی دین مذہب کوں منیدے وی نہ ہوون تاں وی اوندے اچ اپڑے خالق دی مدح سرائی شعوری یا لاشعوری طور ضرور کریندے ہوسن۔ حمد دیاں عام طور تے ترائے قسماں ہن۔ پہلے نمبر تے خود حمد اے۔ حمد اوں تعریف کوں آکھیا ویندے جئیں اچ اختیاری خوبیاں تے زبان نال بقصد تعظیم ذکرِ حسن کیتا ونجے جیڑھا بھانویں کہیں نعمت دے عوض ہووے تے بھانویں غیر نعمت اچ عوض۔ ڈوجھی قسم مدح اے۔ مدح اوں تعریف کوں آکھیا ویندے جئیں اچ زباں توں بقصد تعظیم کہیں خوبی تے ذکرِ حسن کیتا ونجے او خوبی اختیاری ہووے تے بھانویں غیر اختیاری۔ کہیں نعمت دے عوض ہووے تے بھانویں غیر نعمت دے عوض۔ حمد دی چھیکڑی قسم شکر اے۔ شکر اوں تعریف کوں آکھیا ویندے جئیں اچ اہجھا عمل کیتا ونجے جئیں توں اللہ سوہݨے دی تعظیم ڈِسے، بھانویں زبان توں اوندا سوہݨا ذکر ہووے تے بھانویں دل توں سلام تے عقیدت ہووے تے بھانویں بدن دے کہیں وی حصے توں کوئی عمل ہووے تے بھانویں خدمت۔ سرائیکی زبان و ادب اچ اول روز تے اول نمونے توں گھن کے اچ توڑیں ہر صاحب قلم اپڑے پاک پالݨ ہار دی تعریف دے جواہر ڈکھائے وی ہن تے ڈکھیندے وی پن۔ خرم بہاول پوری دی شاعری اچ نظم حمد دے موضوع تے نویکلے تے سوہݨے انداز نال شاعری کیتی گئی اے۔ حمد اچ خرم بہاول پوری پاک اللہ دی ذات تے صفات کوں ہک سوہݨے انداز نال بیان کریندے ڈِسدن تے نال ہی انسان کوں ڈریندے تے سمجھیندے ڈِسدن۔ او اہدن جو پاک اللہ دی ذات شش جہات موجود اے۔ عین غین اچ موجود اے اروار تے پار موجود اے۔ اوں ڈیکھوں تاں ہر جا او موجود اے پر اونکوں ڈیکھݨ چاہوں تاں اوِ کتھوں نہیں نظر آندا:

ہک ہئی ڈوہائیں پاسے بھرا

بھانویں اُن تے ونج بھانویں ان تے آ
جن ونج جتھاں ونج جیڑے ونج
ہے ہکو جلوہ جا بجا
نہ تاں او ہے پیا نہ تاں اے ہے پیا
اللہ دا ناں من دوئی نہ پا
اے کونے کیڑھا جا دا ہے
پتہ نہ پار اروار دا
ہے عین غین دی ہک شکل
ہکو رنگ پار اُروار دا
اُروار دا جو پار ہے
اوہو پار ہے خود اُروار دا
جو پار دا اروار اے
اروار ہے جو پار دا(۲)

رب سوہنڑے ایں دھرتی کوں رنگا رنگ دا بنڑایا ہے۔ ایں جہان دا سُہنٹپ، ایندی مٹی، ایندی دھرتی، ایندے لوک، ایندے ورت ورتاوے، لوکاں دیاں رسماں ریتاں، محبتاں عقیدتاں، خوشیاں، ڈُکھ، سارے سانجھے تھی کراہیں انسانیں کوں اوں رب سوہنڑے دی حمد وثناء بیان کرنڑ کیتے دِلوں اہدن۔ خرم بہاول پوری دی نظم اچ حمد دا نویکلہ اندازاے۔ جواے شاعری دیئں ساریں صنفاں اچ لکھی ہوئی موجود اے۔ خرم ہک جا ''اللہ کوں ہک چاتُے بندہ'' دے عنوان نال حمد بیان کریندے ڈِسدن۔ اواللہ دی وحدانیت دے گالھ کر کے انسان کوں متاں لیندے پن:

اللہ کوں ہک چاتُے بندہ
تھیسی مُول نہ کہیں جا گندہ(۳)

حمد دی تعریف دی منڈھلی قسم ہک خاص اے جیڑھی جو اختیاری نعمتاں دے بدلے اچ نہیں کیتی ویندی۔ نعمت ملے یا نہ ملے ہر حال تعریف کیتی ویندی اے۔ اے حمد دی خاص

قسم اے جیڑھی پاک پروردگار دی ثنا کیتے ورتی ویندی اے۔کیوں جو اے تمام خوبیاں اوندیاں اختیاری ہن او کہیں وی خوبی اچ کہیں دا محتاج کائنی۔ خرم بہاول پوری اہدے:

میں صدقے تیڈئے عجب رنگ مولا
قُدرتاں تے تیڈے عقل دنگ سب دا
بھنوا ماریو بھوئیں تے اڈدا کہیں دا گھوڑا
پہُچا ڈتو منزل تے کوئی تنگ ترٹا
ہے سب توں اُچی سچی سرکار تیڈی
بہاراں دے وچ سب ہے گلزار تیڈی
بولیندی کھڑوتی اندر تار تیڈی
ہے ہر سنگ قدرت دا مرچنگ واجا
رضا رب دی رکھ ہر قدم تے مقدم
نہ کالی ونجے یاد اوندی تو کوئی دم
جتی وس لگی مانجھ دلڑی کوں خرمَ
نہوی کالے رنگ تے کوئی رنگ چڑھدا(۴)

اینویں خرم بہاول پوری نظم "حمد" دے عنوان نال نظماں لکھیاں جنھاں اچ کجھ تاں خالص حمد ہی بیان کریندن۔ کجھ اچ خرم بہاول پوری حمد دے کجھ شعراں دے بعد نعت تے مناجات دے شعر وی شروع کر ڈیندے۔ خرم بہاول پوری کول خالص حمد توں زیادہ فلسفیانہ حمد دے نمونے ملدن۔ خرم بہاول پوری دی حمد گوئی دیاں خوبیاں اے ہن جو او باقاعدہ نظم حمد دے نال نال کافی، غزل، رباعی، قطعہ کجھ وی لکھدن حمد باری تعالیٰ اچ قلم کو سجدہ ضرور کرویندن۔ قرطاس وقلم تے لوازمات تحریر دی آمیزش نال اینجھی محاکات تیار کریندن جو تحریر دا سارا سامان متحرک تھی کے محسوس تھیندا ڈسدے۔ خرم بہاول پوری دی حمد اچ اے معلوم تھیندا ڈسدے جو واقعی او کہیں اعلیٰ تے ارفع ذات تے طاقت ور دے سامݨے سر نیوائی کھڑن۔ انھاں دی حمد گوئی اچ جیڑھیاں

ترکیباں ورتیاں ڳن یا جتھاں تشبیہات تے استعارات دا ورتاوا کیتا ڳئے تے جیڑھے شعری وسائل کوں کلام اچ لایا ڳئے انھاں توں ہک پاسوں تاں جمالیاتی احساس پیدا تھیندا ویندے تے ڈوجھے پاسے لفظ تے معنی دا جیڑھا مفہوم بیان کیتا ڳئے اوہا خرم بھاول پوری دی حمد گوئی دے فنی کمالات ہن۔

۴.۱.۲ نعت:

شاعری دیئں صنفاں اچ نعتِ رسولِ مقبول ہک اہم تے نازک صنفِ سخن اے۔ سرائیکی اچ نعت انھاں شعراں کوں آکھیا ویندے جیڑھے صرف پاک مدنی کریم ﷺ دی شان مدوحہ اچ آکھے ڳئے ہوون۔ عربی اچ ایندے کیتے "مدح" دا لفظ ورتیا ویندے جیندا نظم و نثر ڈوہائیں تے برابر اطلاق تھیندے۔ کہیں انسان دیاں خوبیاں جیکر اوندی زندگی اچ بیان کیتاں ونڄڻ تاں اینکوں "مدح" آہدن تے جیکر کہیں دے مرڻ دے بعد اوندے اوصاف تے مناقب دا ذکر کیتا ونڄے تاں اینکوں مرثیہ آکھیا ویندے پر نبی کریم دی ذات ایں قاعدے قانون توں پاک اے۔آپ ﷺ کامل انسان ان۔آپ ﷺ تمام بشری صفات دا نہایت اعلیٰ تے ارفع نمونہ ہن۔انھاں دے اخلاق تے اسوۂ حسنہ حیاتِ طیبہ ہن۔انھاں دی مدح خود قرآن اچ جا جا تے ملدی اے۔قرآن کریم پاک مدنی ﷺ دے اخلاق تے سیرت دا آئینہ ہے۔اینجھی عظیم المرتبت شخصیت دے اوصاف تے کمالات، فضائل تے شمائل دا بیان کرڻ کہیں معمولی تے غیر معمولی انسان دے وس اچ نہیں۔ایں پاروں نعت اچ مبالغہ تے غلو دی گنجائش ہرگز کائنی۔نعت گوئی دا آغاز خود پاک نبی سائیں دے زمانے اچ ہی تھی ڳیا ہا بھل جو کفارِ قریش کوں ہرزہ سرائی دا جواب ڈیوڻ کاڻ رسول کریم ﷺ حسان بن ثابت تے عبداللہ بن رواحہ کوں جوابی اشعار لکھڻ دا حکم ڈتا۔کہیں کہیں ویلے مدنی کریم مسجد نبوی اچ بہہ کے اشعار سݨدے ہن۔کجھ شعراں دی اصلاح وی نبی کریم نے خود فرمائی ہئی۔کریم مدنی ﷺ دی مدح اچ سب توں پہلے جئیں زبان کھولی او

مدنی کریم دے مربی و محسن عمِ نامدار ابو طالب ہن ۔ سیرۃ النبی اچ ابن ہشام ہک قصیدے دے ست اشعار نقل کیتن جنھاں اچ ابو طالبؓ نے پرجوش اشعار اچ نبی کریم ﷺ دی مدح کیتی تے اپݨے خان دان (بنو ہاشم) دیئں خصوصیات دا ذکر وی کیتے ۔

"سیرۃ النبی میں ابن ہشام نے اس قصیدے
کے سات شعر نقل کیے ہیں جن کو ہم سب
سے پہلی نعت قرار دے رہے ہیں ۔ کیوں کہ
اس قصیدہ سے پہلے کوئی کلام ایسا نہیں ملتا جس
میں براہِ راست نبی کریم ﷺ کی نعت یا مدح
ہو، اس قصیدے کے پہلے تین شعر یہ ہیں :

اذا اجتمعت یوماً قریشٌ لمُفتخرِ
فعبَدُ منافِ سِرّھا وصمیمھا
وان حصلت اشراف عبد منافھا
وفی ھاشم اشرافھا وقدیمھا
وان فخرت یوماً فاِن محمداً
ھو المصطفیٰ من سرّھا وکریمھا(۵)

شعراء نے ہر دور اچ تے ہر زبان اچ پاک مدنی کریم ﷺ دی شان اپݨے اپݨے انداز بیان کیتی اے ۔ شاعرِ رسول حضرت حسان بن ثابت توں تھیندیں ہوئیں جڈاں نعت گوئی دی اے روایت سرائیکی زبان اچ ادب اچ پہنچی تاں ﷺ وڈے وڈے شاعراں طبع آزمائی کیتی ۔ نعت دا لفظ کیوں جو صرف شاعری کیتے ہی ورتیا ویندے ایں پاروں سرائیکی اچ مختلف شعری اصناف دی ہیئت اچ نعت آکھی ڳئی اے ۔ نور نامے، معراج نامے، حلیہ نامے یا حلیہ مبارک، تولد نامے، ورد

نامے، تاج نامے، معجزہ معراج دے نال نال مثنوی، کافی، غزل، رباعی، ڈوہڑا تے ٻنھاں تقریباً ساریں صنفیں اچ نعت شریف دا فیض جاری اے۔ پروفیسر عامر فہیم دا آکھݨ اے:

"ہماری سرائیکی شاعری کا ارتقا تو ہوتا ہی حمد باری تعالیٰ سے ہے یا نعت رسول مقبول ﷺ سے۔ جتنی پرانی کہانیاں ہیں، مثنویاں ہیں، لوک قصے ہیں سب کے آغاز میں دعا ہے، بارگاہِ رسالت مآب میں کہ اسے قبولیت کا درجہ ملے" (٦)

سرائیکی اچ نعت دا آغاز لوک شاعری اچوں ہی تھی ویندے۔ سرائیکی لوری دا اے نعتیہ شعر ڈیکھو:

اُٹھی جاڳ محمد سید صحیح حبیب
سجھ ناں اکھیں لایاں جاڳے چندر غریب (٧)

سرائیکی شاعری اچ نعت گوئی دا اے سلسلہ اڳوں تے ودھدا ریہا تے حضرت خواجہ فرید دی کافی نعت اچ رچی وسی ملدی اے:

اتھاں میں مُٹھڑی نت جان بلب
او تاں خوش وسدا وچ ملک عرب (٨)

خواجہ فرید توں تھیندا اے سلسلہ حضرت مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری توڑیں پہنچیا تاں نعت باقاعدہ نظم دے طور تے سامݨے آئی تے ٻنھاں صنفاں اچ وی ملدی اے۔ خرم بہاول پوری کول زمزمۂ نعت دا نمونہ ڈیکھو:

بڑا یثرب تے بطحٰ دا
سبھو سوہݨا گُل مولا دا
مارے نور متھے لشکارے
رب سئیں آپ درود شوکارے
حوراں صدقے گھولے وارے
شور چودھاروں صلے علےٰ دا

باہوں پکڑ بہشتیں نیسیں
کھوٹیاں کوں وی کھوٹ نہ ڈیسیں
آپیں گل پئی لاج پلیسیں
خرمَ اصلوں نہیں کہیں ڈِا دا(۹)

نعتیہ شاعری اچ نہ صرف شعر و سخن دی آزمائش تھیندی اے بھل جوایں کسوٹی تے عقیدہء توحید و رسالت تے عشق حقیقی دی پرکھ وی بدرجہ اتم ہوندی اے۔اہلِ قلم نعت گوئی کوں ڈوں دھاری تلوار نال تشبیہ ڈیندن۔کیوں جوایں اچ زرا جھی ترمیم یا تنسیخ یا افراط و تفریط دا شائبہ تھی گیا تاں سامانِ بخشش دی بجائے طوقِ کفر و ضلالت وی بݨ سگدے۔خرم بہاول پوری کیوں جو عالم فاضل تے حافظِ قرآن ہن ایں پاروں کمال علمیت تے عقیدت نال نعت لکھی اے:

نوری پُتلا خاک دا
صاحب شرف لولاک دا
جیڑھے گھوڑے تے دھرکائے
کم نہ ہا اتھ ڈاک دا
چمن رسالت وچ وتاّ
گُل مولا دا ٹاک دا
سو اکلاساں نال ڈکھائیُں
سدھا راہ حق پاک دا
شرک کفر دا تڈا چاتس
ہتھ تاں ڈیکھ اشناک دا
خرمَ شرک انوں پیا ہوکے
کفر اُنوں پیا ساک دا(۱۰)

نعت گوئی اچ نہ صرف زبان ڈٹھی ویندی اے تے نہ ہی صرف بیان ڈٹھا ویندے۔ ایندی روح صرف اخلاق تے محبتِ رسول ﷺ اے۔جیکر گالھ دل توں نکلی ہوسے تاں ضرور

دلاں تے ونج اثر کریسے اتے بارگاہِ رسالت مآب اچ او نذرانہ عقیدت تے محبت قبول تھی ویسے۔ خرم بہاول پوری عشق، مصطفی ﷺ اچ ڈٻ کے نعتاں لکھدن۔ انھاں دی نعت اچ حجت تے قربت دے ڈس ملدن۔ خرم مدنی پاک ﷺ کیتے "یار" دے لفظ ورتیندے:

باہناں تے بردا میں عربی یار دا
توڑے نہیں کہیں کار دا
گھ کلنجر یار دے در دا
پپلیاں نال پوھار دا
اللہ دا ناں جیں گھر ہووے
کیا ڈر چور چکار دا
نہ رہ گیا کہیں کار دا خرمؔ
ڈیکھ نظارا یار دا(۱۱)

کیتھائیں پاک مدنی کریم ﷺ کیتے خرم بہاول پوری "سیدا" دی ردیف ورتی اے جئیں دے نال نال فن و فکر اچ وی سلوٹپ آویندے۔ خرم دے گُل ہائے عقیدتِ رسالت مآب ڈیکھو:

ول مہر دا مینہ وسا سیدا
کوئی نولا ناز ڈکھا سیدا
ناں رب دا من ہݨ مردی ہاں
ڈے رُٹھڑے یار منا سیدا
مویاں کوں جند ان پا جیویں
گھتے سولاں ساہ سکّا سیدا
ارڑاندی نہ مر ونجاں میں
ناں رب دے منہ ڈکھا سیدا
ڈکھ نپتی سولاں مندھی دی

چا ساری مونجھ ونجا سیدا
ہݨ خرمَ نک تئیں ان تھیا ہے
ولدی دے پھیر ولا سیدا(۱۲)

۴.۱.۳ مرثیہ:

شاعری دی او صنف اے جیڑھی پوری مسلم قوم دے جذبات دی ترجمانی کریندی اے۔ ایندا تعلق خارجی شاعری نال ہے۔ امام عالی مقام امام حسینؑ دے صاحبزادے حضرت امام زین العابدینؑ تے بیباں کوں جیڑھے ویلے دمشق گھن ڳئے تاں روایت ہے جو پہلے امام زین العابدین نے تے ول حضرت امام حسینؑ دی بھیݨ اُم کلثومؑ نے مرثیے آکھیے۔ ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دا آکھݨ اے جو:

> "روایت ہے کہ اس موقع پر امام زین العابدین کی بیویوں میں سے ایک (جو جنوبی سندھ کی خاتون تھیں) نے اپنی مادری زبان (قدیم سرائیکی) میں مرثیہ لکھ کر اپنے شوہر کو پیش کیا تو امام نے دعا فرمائی: اللہ کرے گا تمھاری زبان میں ذکرِ حسینؑ تا قیامت ہوتا رہے گا" (۱۳)

"تاریخ فرشتہ" موجب امام باقرؑ متوفی ۱۱۷ھ دا زمانہ ہووے تے بھانویں ایرانی مبلغ ملائی دے ہتھوں کئی ہندو مسلمان تھیوݨ دا زمانہ، عباسی گورنر عمر بن حفص دے زمانے اچ ملتان اچ پہلی واری مقامی زبان اچ کربلا دا واقعہ پیش کیتا گیا۔ ترتجھی صدی ہجری اچ مصر دے فاطمین تے چوتھی صدی ہجری اچ ملانی شعیت تے اسماعیلیت، چھیویں تے ستویں صدی ہجری اچ بغداد دے تاتاریاں توں بچ کے آئے ملتان اچ آباد تھیوݨ والے، ستویں صدی ہجری اچ بابا فریدالدین شکر گنج، سید شیر شاہ جلال الدین مخدوم جہانیاں جہاں گشت ہوراں دے عہد اچ وی مرثیہ ضرور لکھیا گیا ہوسے لیکن پہلی باقاعدہ شکل "جنگ نامہ حامد ملتانی" ۷۶۰ھ توں تھیندا ہویا بارھویں صدی اچ علی حیدر ملتانی، عبدالحکیم اُچوی تے مولوی لطف علی جھیے سرائیکی شاعراں واقعہ کربلا کوں اپݨی شاعری اچ

پیش کیتا تے اے روایت پندھ کریندیں کریں حضرت مولانا نصیر الدین خرم بہاول پوری توڑیں پہنچی تاں انھاں شہدائے کربلا نال اپݨی عقیدت دے خوب جوہر ڈِکھائے۔ خرم دا لکھیا مرثیہ اے:

اللہ نہ ڈِکھاوے کیہاں سولاں دا سفر ہا
پوں پوں اُتے تلواریں دا جھر موت دا ڈِر ہا
دریا ہا کنڈ دا کوئی دم دم چڑھیا آندا
چپے چپے گرداب ہا چکر ہا بھنور ہا
جتھ پیر رکھو ریت تتی پیر سڑیندی
جِن منہ کرو تِن موت دا منہ آندا نظر ہا
تِرڑیا وی کُا وی گیا کر وی گیا پل وچ
ایں باغ دا جوٹاکدا پُھل ترڑ دا ٹنور ہا
قاسم ہا نہ اکبر ہا نہ عباس علم دار
اکا گیا ترٹ شاہ دا جو زورِ کمر ہا
دھپ تیز ہوا گرم ترہ قہر دی لب خشک
دھک سر مگر شاہ تے نہ کہیں ڈُکھ دا اثر ہا
اُدرا ہا نہ گھبراہٹ نہ کئی مونجھ نہ کئی اُف
اکھیں اتے رکھی کھڑا اللہ دا امر ہا
اوسان درست عقل بجا ہوش ٹھکاݨے
آکھݨ جہیں کہیں گالھ ہے جو شہہ دا صبر ہا
جو پیراں دے وچ ان ڈٹھا دھن بھاگ ہن اوندے
جیں پُٹھی نظر ان ڈِٹھی گھر اوندا سقر ہا
اے جنتی او دوزکی اے نور ہا او نار
اے خادمِ شبیر او طالبِ زر ہا
ہن نہر اُتے سارے انہیں نہراں دے پارہے
جن ڈِیکھو اُتھاہیں تیر ہا خنجر ہا تبر ہا

رحمت دی جھڑی ان کھڑی رم جھم پئی برسدی
لتھا کھڑا اُن زور دا اللہ دا قہر ہا
چھوٹا وڈا ایں ٹول دا سب صبر دا پُتلا
بچہ بچہ ایں جھول دا سب شیر ببر ہا
گھوٹاں تے اپاٹیاں کوں خوشی نال کوہاون
ہیں جوان دا زیرا ہا تے ہیں شینہہ دا جگر ہا
کُٹو کوہو کوہ سٹو گھنو گھیر پچھیروں
جِنوں کنوں کو گھنو ایہو شور ہا شر ہا
صفاں دیاں صفاں الٹ کے چائی ویندا ہا تڈے
بُجھا ریہا تریں ڈیونہ دا مگر زور زبر ہا
خرمؔ جینویں شہہ صبر کیتے توں وی صبر کر
کہیں رمز تے راضی کھڑا حیدر دا لپر ہا(۱۴)

۴.۱.۴ فیضِ صادق:

خرم بہاول پوری دی نظم اچ ون پونے موضوعات تے شاعری کیتی گئی اے۔ ریاست بہاول پور دے امیر ترین نواب دی شخصیت دا تاثر تے فیض پوری ریاست اچ رچ رچ کے بھریا ہویا ہا۔ تعلیم دے میدان اچ نواب صاحب چنگا چوکھا دھیان ڈِتا۔ نواب صادق خاں عباسی دے فیض توں متاثر تھی کے خرم بہاول پوری نے ہک نظم دا عنوان ہی ”فیضِ صادق“ رکھیا۔ انھاں دی ایں نظم اچ نواب صادق خاں عباسی دے فیض دی جھلک ڈیکھو:

ہے فیض ساڈے صادق دا سارا
تعلیم اچ تھئے جتنا ودھارا
نت بخت نوبت در تے وجاوس
اقبال گونجس جیویں نغارا
چڑھیا کماݨاں مولا دیاں رکھاں

دشمن تے فتاں زوراں تے تارا
دشمناں کوں ہووِس شالا ہمیشاں
ڈیہناں کارا، راتیں جگارا
ربا اساڈے ایں خان سئیں تے
ہر ہک کرم دا چا کھول بارا
بئی وت اساڈی ایہا دعا ہے
جے من گھنیں توں پروردگارا
ایندے مُلخ وچ کوئی ڈیکھے نہ سُݨے
دردی ڈکھارا، ٹھڈا شوکارا
رچ رچ کے مائیں صاحبیاں کوں دولا
نت رب توں منگدے خرمؔ وچارا(۱۵)

۴.۱.۵ چن ڈِس پیا رمضان دا:

حضرت سیدنا عبداللہ بن عکیمؒ جُھنیؒ توں روایت اے جو جڈاں رمضان المبارک دی آمد تھیندی ہئی تاں حضرت عمر فاروقؓ پہلی رمضان کوں مغرب دی نماز دے بعد خطبہ ڈیندے ہن۔ اینویں رمضان دی آمد دیاں خوشیاں پوری مسلم دنیا اچ عروج تے ہوندیاں ہن۔ رمضان المبارک دے چن کوں ڈیکھݨ کانڑ وڈے اہتمام کیتے ویندن، جڈاں چن ڈِس پووے تاں رنگ لگ ویندے ہن تے مسجد اچ اعلانات تھیندے ہن۔ خرم بہاول پوری جیہا عبادتی شاعر جیڑھے ویلے رمضان المبارک دے چن دے ڈِسݨ دی خبر سݨدے تاں ہاں ٹھر ویندس تے اہدے جو تراویاں اچ قرآن سݨݨ دی چس آسے تے او لکھ لکھ مبارکاں ڈیندے ڈِسدن۔ ایں کیفیت تے مشتمل ونگی ڈیکھو:

چن ڈِس پیا رمضان دا
رمضان عالی شان دا

اج وت مزا ڈیسی سنڑ
ترابیاں وچ قرآن دا
لکھ لکھ مبارک مومنو
رج رج کے سارے خوش تھیوو
گھر ونج تے ہنڑ تردل کرو
اسحور دے سامان دا

اج کیوں نہ رل خوشیاں کروں
کیوں رل کے نہ خوش تھی بہوں
مسیں مسیں ورہیں پچھوں
اج منہ ڈٹھا ایں جوان دا

رحمت دیاں چھلوں پیاں نکل
چشمے کرم دے پئے اُبل
شیطان سارے گئے وبل
دہانکا سُنڑ ایں پلھوان دا

روزے نماز قرآن کوں
کیا سمجھی وتیں کملا توں
دوزخ دی بلدی بھا کنوں
چِٹھا ہے امن امان دا

مومن دی جند جان ایہو
سب سکھ دا سامان ایہو
سب کجھ دا گُن گیان ایہو
ایمانے جُمل جہان دا

لگ ویندے لوتھ کوں پر اتھاں
قربان کر سب زر اتھاں
خرمَ مرنڑ دی کر اتھاں

صرفہ نہ کر ہُݨ جان دا(۱٦)

۴.۱.٦ دنیا داکوڑ پسارا:

اے دنیا کوڑ اے، دنیا فانی اے۔ ہک ڈینھ ایہا خود مرݨک ویسے کجھ وی باقی نہ بچسے۔ انسان ایندی لذت اچ مگن تھی کے پاک خدا توں دور پرے تھی ویندے جیندی اونکوں سُدھ وی نہیں پوندی۔ ہر دور دے شاعر نے دنیا دی حقیقت توں آگاہی ڈِتی اے جو اے دنیا ہک کوڑ دا پسارا اے۔ فانی اے مرݨک ونجݨ والی شئے اے۔ خرم بہاول پوری ناصحانہ انداز اچ ایں دنیا کوں کوڑ داپسارا قرار ڈیندن۔ اوآکھدن انسان ساری عمراں غافل رہ ویندے اینکوں قبر دے اندھارے دی یاد ای نہیں آندی۔ اوآکھدے بابے آدم توں گھن کے نجانے کتنے لوک ہُݨ توڑیں گج وچ کے فناہ تھی گئے ہن۔ کئی تیمور، اکبر، سکندر تباہ تھی گئے ہن۔ او نصیحتاں کریندن جو جئیں رب دے در کوں گھر سمجھ گھدا او کامیاب تھی گیا۔ خرم بہاول پوری خدا توڑیں پہنچݨ کیتے پاک مدنی سئیں سرکار ﷺ دا راہ ڈسیندے ڈسدن:

دنیا دا کوڑ پسارا
اے سب جگ چلݨ ہارا
ساری عمراں غافل رہ گیوں
یاد آیو نہ قبر اندھارا
کتھ تیمور تے اکبر خرمَ
کتھ شکندر کتھ دارا
خرمَ کن گئے تاجاں والے
شاہ شکندر دارا
کھٹ کھڑیں علاں دے نال ووئے یارا
اگوں توں فضلاں تے چھٹکارا
رب دی ڈھیری تے ہتھ چا رکھ

جیں چاتے سب بارا
بڑدا گوتے کھاندا تر گیا
املک پڑُ گیا تارا
جیڑھے سُتے یار رجھانوڻ
او کیوں کڈھن جگارا
خرمؔ جوان جو اُٹھی کھڑوتا
رنگ ڈِتس جگ سارا
خرم کوں کوئی غم نہیں اصلوں
جیوے نبی سوہانرا(۱۷)

۴.۱.۷ بے وفا دنیا:

دنیا فانی اے ایں اچ کوئی وفا کائنی۔ دنیا توں وفا دی امید رکھڻ محض خود کوں دھوکا ڈیوڻ دے مترادف اے۔ خرم بہاول پوری ایں دنیا کوں بے وفا اکھیندن۔ او اہدن اے بندے آرب دے ناں دے خیراتاں کیتیاں کر، جیڑھے ویلے خدا دے ناں تے کوئی منگے یت یت نہ کیتی کر نہ ہی گِیتاں ڈِتیا کر بھل جو جو کجھ رب سوہڻا تیکوں عطا کیتے اوہو اوندی مخلوق اچ ونڈا ڈِے۔ جیڑھے لوک ایں ڈُوں ڈِینہاں دی حیاتی کوں سب کجھ سمجھدن انھاں کوں لگ پتہ ویسے۔ خرم ایں نظم اچ وی متاں لیندے ڈِسدن او اہدن جو ظالم جابر نہ بڻو، بزرگی اپناؤ فقیری تے درویشی دے راہ تے ٹرونتاں او نہ ہووے کتھائیں بے دھیانی اچ مارےِ ونجو کیوں جو دارا تے سکندر جیہے بادشاہواں دا وی کجھ نہیں بڻیا انھاں کوں وی ایں بے وفا دنیا توں ونجڻا پئے گئے۔ خرم اہدے لوگ نتاں اینویں اکھین کوئی خرم وی ہوندا ہا:

دنیا نہوی کرڻا بفا
لچھڻ نہ کوڑے مار پیا
کجھ رب دے ناں توں کڈھ وی سہی

پت پت نہ کر گیتاں نہ کھا
کیوں ان گریب دے پچھوں پئیں
ڈِہدا کھڑی اوں دا خدا
جگ ڈِوں ڈِینہاں وی کھیڈ ہے
کُٹ گھن بھرا دل ہے سودا
پیا کجھ جے تھی سگدا نہوی
کاغذ گلی دے چڑنْ ودا
ونج کہیں بزرگ دی جا اُتے
جند ہوٹ دلڑی دی جگا
خونی نہ تھی ظلمیں نہ بنْ
مت کڑکی اٹ چھتی بلا
دارا شکندر بات شاہ
اُنہاں وچوں کوئی رہ گیا
ہوں تختا آکھدن
کوئی خرمؔ اج ہے مر گیا(۱۸)

۸۔۱۔۴ ہڈھیپا:

ہک ہڈھڑے ڈاکٹر کوں آکھیا میکوں سجاع نہیں پوندا، ڈاکٹر آکھیا بھئی توں ہڈھڑا تھی گئیں۔ او ہولیا میکوں ہولا سنائی نہیں ڈیندا، ڈاکٹر آکھیا بھئی توں ہڈھڑا جو تھی گئیں۔ اوں ولدا آکھیا میڈی چیل بہہ گئی اے، ڈاکٹر آکھیا بھئی اے سب ہڈھیپے پاروں اے تاں او ہڈُھڑ تکھا تھی پیا جوڑاکدار صاحب آتیکوں ہڈھیپے باجھ کوئی بیماری نہیں ڈسدی تاں اوں ڈاکٹر آکھیا اے خواہ مخواہ دا غصہ وی ہڈھیپے پاروں ہی اے۔ بخاری شریف دے مطابق انسانی زندگی دے ترائے حصے، بچپن، جوانی تے ہڈھیپا ہن جڈاں جو ملک عبداللہ عرفان انسانی حیاتی کوں چار حصیاں اچ ونڈیے جنھاں اچ بلپنْ، لڑکپنْ، جوانی تے ہڈھیپا اے۔ ہڈھیپا آندے تاں انسان کوں پریشانیاں وٹھ گھندین۔ بلڈ پریشر،

شوگر، ساہ پُھلݨ، حافظہ کمزور تھیوݨ تے سب توں ودھ کھنگھ دا ہر ویلے لگݨ تے زوری کھنگھ دا حملہ چوی گھنٹے انسان کوں عاجُت کیتی رکھدے تنگ کیتی رکھدے۔ نہ اونکوں کوئی چنگا لگدے تے نہ ہی او کہیں کوں بھاندے۔ خرم بہاول پوری معاشرے اچ کھنڈی ایں رمزکوں چاتِس تاں ایں تے نظم لکھ چھوڑی۔ خرم بہاول پوری سرائیکی دھرتی اچ ہک بڈھڑے دی حیاتی دا مکمل نقشہ ساڈے اگوں رکھ ڈِتے جو بڈھیپا آندے تاں سب توں پہلے طاقت کھس چھک گھندے۔ کھنگھاں تے نزلیاں توں ڈند ڈہ پوندن۔ اکھیں کوں دھاپا آویندے۔ سندھ سندھ تے انگ انگ نال نہیں رہندا۔ چیل کُبی تھی ویندی اے۔ چہرے دی رونُق کھا ویندے تے منہ کوں کھولا کر ڈیندے۔ وچھاں توں لیلہاں واہندیاں رہ ویندین، پولیندیں تھکیں دے بُک ویچ پوندن۔ یاداشت کھس کملا بھولا بݨا کے بے زورا تے بے سہا کر ڈیندے بڈھیپا خرم اہدے:

یارو بڈھیپا آ گیا
ہنوساں دا پوٹا چا گیا
کھنگاں گھتے ہاں زاف کر
نزلیاں اکھیں ڈند صاف کر
میں نہیں سنجاتا معاف کر
اکھیں کوں دھاپا آ گیا
خوشیاں اوہے نہ او املک
پوندی نہ ہائی جڈاں کہیں تے تک
ہُݨ اپݨی جند توں وی ہیں کک
سندھ سندھ ہے سب چھڑکا گیا
کن گیاں او ساریاں ہو ہوائیں
مغزوں نکل گیاں کھٹیاں چھائیں
ہُݨ چیل کُبی کر کراہیں
ڈانگاں ہے ہتھ پکڑا گیا

پوں پوں تے تھُڑے آندے ہِن
ہتھ ڳوڈیاں تے راہندے ہن
بڈھیپے نہ کہیں کوں بھاندے ہن
خود پتر پاسا کر گیا
او کھیڈ کوڈ او چس کتھاں
او ٹاپ او کھل ہس کتھاں
او راڳ او کن رس کتھاں
خشکیاں گیا خُشکا گیا
کر ڈاڈھا بے مزہ گیا
مونہہ کوں بٹا کھولا گیا
ڈنداں دی چس رس چا گیا
کھاوݨ پیوݨ دا سا گیا
واچھاں توں لیلاں واندھیاں
بولاں تاں ٹھُکاں ڈھاندیاں
پروں پروں تھی پاہندیاں
بولیں نکل پھوکا گیا
خرمؔ کوں کر بھولا گیا
مونہہ کوں بٹا کھولا گیا
کنیں پوڑ پئے تھولا گیا
طاقت سبھا چکوا گیا(۱۹)

یادِ رفتگاں اچ اے نظم کافی دے طور تے پیش کیتی ڳئی اے جڈاں جو مہاندرے محقق حفیظ خاں اپݨیں ڈوہائیں کتاباں اچ اینکوں نظم دے طور تے پیش کیتے۔ یعنی اے مربع ہیئت دی نظم اے۔ اتھاں اے ڳالھ توجہ طلب ہے جو حفیظ خاں جیہا محقق تلے ڈتے بند دی ترکیب کینویں

بݨائی اے جو ایں اچ قافیہ مکمل نہیں تھیندا تے خشکیاں اسم جمع نال فعل واحد ''گیا'' کیوں ورتیا ڳئے اے ہک سوال اے۔ بند ݙیکھو:

پوں پوں تے تُھڈے آندے ہِن
ہتھ گوݙیاں تے راہندے ہن
ٻُڈھیپے نہ کہیں کوں بھاندے ہن
خود پتر پاسا کر گیا
او کھیݙ کوݙ او چس کتھاں
او ٹاپ او کھل ہس کتھاں
او راڳ او کن رس کتھاں
خشکیاں گیا خُشکا گیا

اُتے ݙتے انھاں بنداں اچ پہلے اچ ݙیکھوں تاں مکھڑے دا قافیہ ''آ، چا'' تے ردیف ''گیا'' ہے۔ ول ایں پہلے بند دا چھیکڑی مصرع جیڑھا استھائی دا ہم قافیہ ہووے ہا او کینویں ''خود پتر پاسا کر گیا'' لکھیا ونج سڳیندے؟ جیکر اینکوں ''خود پتر کر پاسا گیا'' لکھیا ونڄے تاں زیادہ مناسب تے ہم قافیہ وی بݨ ویسے۔ اینویں ݙوجھے بند دا چھیکڑی مصرع ''خشکیاں گیا خُشکا گیا'' لکھیا ہویا ملدے۔ اے اسم جمع نال فعل واحد ورتݨ ممکنہ طور تے محقق دی املائی غلطی ہووے یا وت کتابت دی غلطی وی تھی سڳدی اے سرائیکی قواعد مطابق اتھاں لفظ ''خشکیاں'' لکھیا کھڑے یعنی اسم جمع تاں ول جمع اسم نال فعل وی جمع دا آسے یعنی ''گیا'' دی بجائے ''گیاں'' لکھیا ویسے جیڑھا جو درست وی ہے تے بݨدا وی ہے۔

۴.۱.۹ ساوݨ:

اللہ سوہݨے دا کرم اے جو پاکستان اچ ہر طرح دے موسم ݙتنس۔ بہار، خزاں، سردی، گرمی ہر لحاظ تے ہر اعتبار نال مکمل تے بہتر اے۔ مینگھ مہار تے مینہ برساتاں عام طور تے ساوݨ

دے مہینے اچ ہی تھیندیں ۔ ساوݨ دا مہینہ بکرمی یعنی حضرت عیسیٰ دی پیدائش توں پہلوں ہک راجہ بکرم اجیت دے دور توں تاریخ شروع تھیندی اے جیندے حساب نال مہینے تے سالاں دا حساب لاتا ویندے اتے کلینڈر کوں ترتیب ݙتا ویندے۔ ایندے حساب مطابق ہی شمشی ۳۶۵ ݙینہہ سال دے طے کیتے ڳئن پر ایندے مہینے موسم دے حساب نال بدلدن۔ ساوݨ دا مہینہ بکرمی سال دا پنجواں مہینہ اے جیڑھا جولائی دی ۱۶ تاریخ توں شروع تھیندے تے ۱۵ اگست توڑیں راہندے۔ ایندے ݙینہاں دی تعداد ۳۱ ہے تے سرائیکی وسوں اچ ایں مہینے کوں ہک خاص اہمیت حاصل اے۔ ایں پاروں اتھاں دا شاعر اپݨی شاعری اچ ساوݨ دا حوالہ ݙیوݨ لازم و ملزوم سمجھدے۔ کجھ تحریراں اچ اینکوں رومانس دا مہینہ آکھیا ڳئے جڈاں جو کجھ تحریراں اچ ایندے رومانوی ہووݨ تے اعتراز لاتا ڳئے۔ خیر خرم بہاول پوری جیہا رومانوی شاعر اونویں تاں ہر رت اچ بہار ݙیہدا پٹھا ہوندے تاں ول وی ساوݨ دی مست نشیلی وا اچ سلوݨا تے چھولا موسم اوندا ہاں ٹھار ݙیندے تے او لکھدے:

ول ساوݨ رلے سہانوں ہا
انب کھاؤں ہا نالیاں دھانوں ہا
جھوٹیاں دے جھوٹیاں کیتے
اُچے پپلاں پینگھاں پانوں ہا
گھت میوے کھیر ملائیاں
ول کُلفے اُونویں چانوں ہا
ول اُنویں پلّا زردیاں دیاں
کئی دیگاں ونج کھڑکانوں ہا
ݙیندا پنڈ بجے کولوں
انب احمد پوروں منگاؤں ہا
بھونیاں دیاں کڈھ کڈھ بوٹیاں
ہک ہئے کوں کھڑے چکھانوں ہا

ہک بیئے دے سر وچ جنڈڑی
ول اونویں تیل رسانوں ہا
ول اونویں کٹھے بہہ کے
جند پریم پیالے لانوں ہا
رکھ ڳوݙے اُتے ڳوݙا
رل مینگھ ملہاراں ڳانوں ہا
جھڑ رم جھم آن لاوے ہا
اساں خوش تھی ٹپے کھانوں ہا
نالے وی مݨ دے اُتے
ول اونویں کوݙیاں پانوں ہا
کھس کھو کے ہک بیئے کولوں
ول انب پنڈ اونویں اُݙانوں ہا
پا جھمراں آندے باقی
ہک بیئے کوں خوب رجھانوں ہا
گھت سوڈا واٹر برفاں
ہاں ٹھاراں کوں پلوانوں ہا
کیا وسکی بیئر برانڈی
وݨ وݨ دا مدھ منگوانوں ہا
رکھ چنیاں خستیاں گجکاں
تھی مست ٹھنگوراں لانوں ہا
پکوانوں ہا قورمے قسلئے
قتلمے وی تلوانوں ہا
بہہ ہک پاسے ہک واسے
ہک بیئے دے حال ونڈانوں ہا
گھلاٹے نین شرابی

چُموں ہا تے چُموانوں ہا
کھل ہاسے چرچے پرچے
سبھو ساوݨ اینویں نبھانوں ہا
تلے گلماں اُتے غلیچے
تیڈی خاطر یار وچھانوں ہا
لا ڈیوں ہا ول گھنو تکیئے
تیکوں ٹیکاں نال پلہانوں ہا
جو آندا ہوا تھیندا
تیڈیاں اکھیاں دھچاں بݨاوں ہا
تھی شفتر لوک آکھن ہا
تیکوں کناں نال سݨاوں ہا
سب بول ہن موتیاں دے تُل
خرمؔ کوئی وڈا بلاوں ہا(۲۰)

یادِ رفتگاں اچ اے نظم ''ول ساوݨ رلے سہانوں ہا'' دے عنوان توں موجود اے جڈاں حفیظ خاں دے کول اے نظم ''ساوݨی'' دے عنوان توں موجود اے۔ہک ہئی جا تے خرم بہاول پوری ساوݨ بارے کجھ ایں اہدن:

جند عرض کریندی آں ڈر ڈر کے
کیوں باندھیں میں ڈو کنڈھ کر کے
ساوݨ ماہنہ دی بدلی وانگوں
اکھیں درپ درپ وسدیاں تر تر کے(۲۱)

۴.۱.۱۰ سہرا:

سرائیکی شعری اصناف اچ او نظم جیڑھی شادی دے موقع تے یا گنڈھیں توں گھن کے پرنیوں تے ولیمے دے بعد توڑیں کہیں وی رسم دے موقع تے پڑھی ویندی اے اونکوں سہرا

اہدن۔ موتی، پھُل، مقیش یا چاندی دیئں تاریں توں بنْیا جیڑھا پرنیویں ویلے گھوٹ پا کے منھ لکیندے اونکوں وی سہرا آکھیا ویندے۔ اصطلاح اچ ایں توں مراد شادی دے موقع تے گاِئی ونجݨ والی نظم جئیں اچ گھوٹ کنوار دی تعریف ہوندی اے تے انہاں دے ہار سنگھار بارے شعر ہوندن۔ ایں اچ تمثیلاں تے تشبیہاں دے انبار ہوندن۔ اے ہک فرمائشی نظم ہوندی اے۔ ول اے کینویں ممکن ہا جو رجی کجی تے امیر ترین ریاست اچ راہݨ آلا شاعر جتھاں خوشیاں تے چھوں ہن اینجھی نظم نہ لکھے ہا:

سدا سہاگ دا بنڑا سیرھا
بنڑا پا بسملہ سیرھا
جیویں آپ ہیں سیرھا بنڑا
اونویں تیڈا بنڑا سیرھا
اِن پُسلاندا اُن پُسلاندا
ست ول کھاندا بنڑا سیرھا
عطر عنبریوں چڑھدا لنگدا
راول دا رس بھنڑا سیرھا
تیڈی خاطر باغ بہشتوں
پر پا کے اُڈ آیا سیرھا
پھُلاں وانگوں ترڑیں ہمیشہ
ہاں دی پونبل پیارا سیرھا
اللہ الاہی دے رنگ لگنی
اللہ بھانویں دولا سیرھا
ساری اپنڑی کیتی آندا
چانجا چکھڑا نخرا سیرھا (۲۲)

۱۱.۱.۴ قومی نظماں:

ہمیش امن سلامتیاں اوں ویلے ہوندیاں ہِن جڈاں قوم ہکو کجھ ہووے۔ امن ہوون بھائی چارے ہوون۔ نتاں ہابیل قابیل وی بھائی ہِن تے جُمل جہان آدم زاد ہِن۔ فرقہ واریت، مذہبی جنون، عدم رواداری تے منافرت دے دریا واہندے پن۔ اساڈے وطن اچ صدیاں توں وسدی گنگا جمنی (سندھویا ہاکڑوی) تہذیب تے کئی اثر مرتب تھیندے رہ گین۔ جیڑھی قوم دا شاعر جاگدا بیٹھا ہووے او قوم ہمیش باہمی یگانگت، اتحاد و اتفاق، اخوت و محبت، دوستی تے یک جہتی دا گھوراہ رہی اے۔ سرائیکی دھرتی اچ آباد ہک وڈی تے پرانْی قوم دے شاعر نے اینکوں ہمیش ہک مُٹھ کرݨ اچ اپݨا کردار ادا کیتے۔ خرم بہاول پوری دی نظم کوں پڑھوں تاں ساکوں احساس تھیندے جو او اپݨے وقت ویلے اچ قوم کوں ہک مُٹھ کرݨ کیتے اگونہاں رہیے۔ او مسلماناں کوں ضد چھوڑݨ تے ہکو کجھ تھیوݨ دا درس ڈیندا پیٹھے۔ او اہدے بھراوو ضد کوں بھالاوَ۔ نکی جہی عمراں اے اینویں لمبیاں لمبیاں نہ سوچو، گالھ مکاوَ، سامݨے تے اولے ہکو بݨو، اے کجھ پرے نہیں جو سچاع ٹک ویسے انسان کشی نہ کرو، کہیں کوں مصیبت اچ ڈیکھ کے خوش تھیوݨ دی بجائے اوندی مصیبت کوں دور کرو:

مسلمین بھرا وو
ضد کوں چوچیاں لاوو
ڈوں ڈینہ کیتے ایڑیاں لنبڑیں
نکدی گالھ مکاوو
کند پچھوں کجھ منہ اُتے کجھ
ایہے گُندر مکُاوو
رلا ملا ویندا پئے وے
ترکڑے ڈانوݨ لاوو
کیا تھی گئے وی دھوندے تھئے وے
اپݨی دُھند مچاوو
ہوش کرو کجھ میڈے ماہی

ماس کوں ماس نہ کھاوو
بیٔے کوں بدھا ڈیکھ نہ کھلو
اپݨی جند چھڑواوو
اساں تساں سبھ ہک ہیں
ویرو ویر نہ پاوو
اوکھے ویلے کانواں کلھی
ہک بیٔے اُتے آوو(۲۳)

خرم بہاول پوری دی شاعری اپݨے دور دی نمائندگی کریندی نظر آندی اے۔ حب الوطنی دا جذبہ وطن دے ہر باشندے کول ہووݨا چاہیدا اے۔ پر ایں شاعر دا حب الوطنی دا جذبہ شدید ترین جذبہ اے۔ دھرتی نال محبت اتے ایندے لوکیں نال سماجی رویہ اے۔ اساں ازل توں ابد تئیں اپݨی دھرتی دی حفاظت دی قسم چاتی اے۔ اساڈی سوہݨی دھرتی اساڈے سماج دی سُنڄاݨ اے۔ اساکوں ایندے نال بہوں پیار اے۔ ایہ اساڈی شناخت ہے۔ ایندے وچ بغیر ہک کجھ تھئے اساں کجھ کائنی۔ ایندے بغیر اساں کجھ وی ترقی نہ کر سگدے۔ خرم بہاول پوری اپݨی قوم کوں کینویں بیدار کرݨ چاہندے او پوری قوم کوں مسلمان آکھ تے مخاطب کریندے تے ایں اہدے:

مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
کوئی کم کر ڈکھاؤ تاں جاݨوں
جگ تکھر بلیا رو
مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
ونجھوں سودھی لتھی ویندی
رل مل بیڑی تارو
مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
مُٹھی پترو اُبھرو ابھرو
لنبے پیر پسارو

مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
گھچا پیچ تھیوو آپت وچ
غیر دے وہم وسارو
مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
بھڑکیاں کھاوو بھڑک اٹھیجو
وسمے ہوئے انگارو
مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
رہو اغاہ میں آکھی ویندا‌ں
رمجھم تھیندے تارو
مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو
آکھݨ من کے خرمؔ دے
چمکو چمکوڑ چنگوو
مسلمینو یاروو ضد چھوڑو من ماروو(۲۴)

۴.۲ رباعیات تے قطعات:

رباعی عربی زبان دے لفظ ''رُبع'' توں نکھتے جیندی معانی چار دے ہن۔ اصطلاح اچ ایں توں مراد او نظم اے جئیں دے کل چار مصرعے ہوندن۔ انھاں چاراں اچ ہک مکمل مضمون ہوندے۔ اینکوں ترانہ یا ڈوبیتی وی آکھیا ویندے۔ بیت توں مراد شعر اے یعنی جو ڈو شعراں آلی نظم۔ رباعی دا پہلا شعر ہم قافیہ تے ہم ردیف ہوندے تے ڈوجھے بیت دا پچھیکڑے مصرع ہم قافیہ تے ہم ردیف ہوندے۔ یعنی پہلا، ڈوجھا تے چوتھا مصرع ہم قافیہ تے ہم ردیف ہوندن۔ ایندیاں مخصوص بحراں یعنی اوزان ان۔ سرائیکی شاعری اچ ایندے منڈھ بارے اجاں گالھ تھیوݨ دی لوڑ اے تے سرائیکی اچ اینکوں چوکڑی آکھیا ویندے۔ اے سلسلہ خرم بہاول پوری توڑیں تک آیا تاں ہک قادر الکلام شاعر نے ایں صنف اچ اپݨے فن دے خوب جوہر ڈکھائے۔ ونکی ڈیکھو:

یارا امن گھن جے عتباری
علم عمل دی بھڑ گھت یاری
علم ہئی سبھو غرور دا بچُکا
عمل ریا دی پنڈ ہئی ساری(۲۵)

رباعی کیتے کوئی خاص موضوع یا مضمون مختص نہیں، ایں اچ فلسفیانہ، حکیمانہ، صوفیانہ، اخلاقی تے عشقیہ مضامینیں دے نال نال مختلف سماجی مسائل کوں وی موضوع بݨیا ویندے۔ خرم بہاول پوری دے کول توحید، حمدیہ، نعتیہ، دعائیہ، صوفیانہ رباعیاں دے نال نال شوخئی کلام توں پُر عاشقانہ تے رندانہ رباعیاں وی موجودان۔ رباعی اپݨے موضوع توں نہیں ہیئت توں پچھاݨی ویندی اے۔

۱.۲.۴ نظریہ وحدت الوجود:

خرم بہاول پوری دی رباعی کوں فکری حوالے نال ڈیکھوں تاں توحید(حمد) دا ہک وݙا حوالہ ملدے۔ خرم بہاول پوری اہدے کل کائنات دی ہر شئے اچ پاک رب دی ذات موجود اے۔ کوئی ساد تے بھانویں کوئی چور اے، بانگ، تکبیر اے یا کوئی گرجے مندر تے گھنٹے جئیں شئے کوں ڈیکھوں اوں اچ ہی پاک پالݨ ہار دا شور اے ݙس اے:

جو ہے ساد اوہو وی ہے چور تیڈا
پپلی دے ہاں وچ ہے زور تیڈا
کتھائیں بانگ تکبیر کتھ ناد، گھنٹا
کوئی جن تے ونجے اونھائیں شور تیڈا(۲۶)

نظریہ وحدت الوجود دی گالھ کریجے تاں خرم بہاول پوری ایں نظریے دے قائل ان۔ او اہدن کائنات دی شئے اچ پالݨ ہار دے وجود دا سبق موجود اے۔ کائنات دا سارا حسن، سرخی، کجلا،

تلک تلولا تے سارے ہار سنگھار اچ مولا ہے کِتھائیں اکھیں اگوں اوندی غلق دے جلوے ہن تے کِتھائیں پردیاں اچ او موجودا ے:

سارا رولا پھولا میں ہاں
سرخی تِلک تلولا میں ہاں
چٹ پدھر تے میڑے جھلکے
اینویں اکھ دا اولا میں ہاں(۲۷)

نظریہ وحدت الوجود دے حوالے نال ہک ہئی جا خرم ایں اہدن:

جِن کِن یارا میں ہاں، میں ہاں
اے جگ سارا میں ہاں، میں ہاں
جینکوں تُوں، تُوں تُوں پیا اَہدیں
اوہو یارا میں ہاں میں ہاں(۲۸)

خرم بہاول پوری وڈی آسانی نال تے سادہ لفظیں اچ کل کائنات دے عقیدے کوں بیان کر ڈیندے:

بہوں آپ کوں آپ لکُایُم ڑی
اوڑک چِٹ تے چڑھ آیُم ڑی
بھِج پیا بھولا سب اُک چُپ دا
جو پایُم آپ کوں پایُم ڑی(۲۹)

۴.۲.۲ توحید:

خرم بہاول پوری دی رباعی اچ توحید دے موضوع تے وی لکھیا گئے۔ او توحید بارے نویکلے انداز تے فکر نال گالھ کریندن جو قاری دی سوچ دے دریچے ایں کھلدن جو چوڈاں طبق روشن تھی ویندن:

ونج توحید شیطان توں سکھ آ
ہئی ڈاڈا توحید دا پکا
جو آئیں چا سر تے چائیں
پر نہ کیتس غیر کوں سجدہ(۳۰)

۴.۲.۳ خودی:

رباعی اچ خرم بہاول پوری خودی بارے لکھدے:

سب کجھ چھوڑ خودی وچ آ ونج
خودی کوں خود آپ بنا ونج
ہیں خودی وچ سبھ کجھ لبھدے
خود ہیں خود جن ڈہدا پیا ونج(۳۱)

۴.۲.۴ خدا دی ذات:

خدا دی ذات بارے خرم بہاول پوری شعری صنف رباعی اچ ایں بیان کریندے جو رب دی ذات دی گول اچ کئی ہُٹ ویندن، تھک پوندن۔ کوئی اونکوں مسجدیں اچ گولیندن تے کئی مندریں، دواریں اچ پر او کتھاں اے؟ او بھاگ بھریاں کول اے:

کئی تاں ہُٹ پے کر کر چارے
مسجد ملیا نہ مندر، دوارے
کتھاں گھر بیٹھیں آ ملیا
بھاگ بھریاں دے بھاگ نیارے(۳۲)

۴.۲.۵ نعت:

خرم بہاول پوری کافی، غزل، نظم تے ٻنھاں صنفاں دے نال نال رباعی تے قطعیاں اچ وی نعت گوئی دے گُل ہائے عقیدت پیش کیتن۔ رباعی جھی ہک مشکل تے مخصوص صنف اچ ڳالھ کرݨ ڈاڈھا اوکھا سمجھیا ویندا ہا۔ اوں شاعر کوں مہان شاعر آکھیا ویندا ہا جیڑھا رباعی اچ شعر آہدا ہا۔ خرم بہاول پوری ایں صنف اچ ون ون دے موضوعات تے قلم چلیندے تاں کئی رمزاں سامݨے گھن آندے۔ ہر رباعی تے قطعے اچ نویکلہ انداز تے خیال پیش کریندے:

سو پے ہوون پاکن پاک
تیڈے اڳوں سب ہِن خاک
ہتھ تیڈے ڳاٹاں ترضیٰ دا
سر تیڈے سہرا لولاک(۳۳)

اینویں ہک ٻئی جا عشقِ مصطفی ﷺ بارے خرم بہاول پوری ایں آہدن:

اگرچہ میں ہاں الٰہی گناہگار بہوں
ہزار درجہ میکوں ودھ اُمیدے زاہد توں
اساں تے چل گیا عربی مِٹھل دا او جادو
ہزار خضر جو آوے نہ الوّں پولوں(۳۴)

خرم بہاول پوری کوں پاک اللہ تے اوندا محبوب نور ڈسدن او اپݨا ایمان پختہ کریندے تے آہدے جو سارا نور مولا دا تے اوندے محبوب دا ہے اوں توں ہی کل کائنات اچ پھیلایا ہویا اے نور اے۔ خرم آہدے جے توݨیں ایں نور دے رنگ اچ نہ رنگیسو تاں ممکن ہی نہیں جو ایں نور دا قرب ملے۔ ایں پاروں پاک مدنی سائیں سرکار دے لڑ لگ ویسو تاں نور دے جلوے ہر ہر جا سبحان اللہ سبحان اللہ تھی ویسے:

اللہ نور نبی سئیں نورے نور دا سبھو نور ظہورے
نور ہے سچے نور ہے کھبے اڳے پچھے نورے

جے تئیں توں خود نہ تھیویں نور ملݨ بھوں دور اے
خرمَ آپ تاں نور کیتووے نور دا کیہاں قصور اے(۳۵)

عشقِ مدنی مٹھا منٹھار بارے خرم بہاول پوری ہک بئی جا تے ایں اہدے:

نہ کوئی سکھ تیڈے نال گھاٹی گھٹی دا
نہ کوئی سودا اٹ بݨ اتے دشمنی دا
تیڈے نال لازم نہ چھدری نہ گھاٹی
جو اوسط دا سبق ہے سوہݨاں کہیں دا(۳۶)

۴.۲.۶ ملائیت توں بیزاری:

ملاں نے دین کوں ڈاڈھا تنگ کر ڈتے اتنا تنگ جو فقہی تے فروعی اختلافات پاروں ہک ڈوجھے کول کھاوݨاپیوݨا، عبادتاں کرݨا، خوشی غمی اچ ونجݨ گناہ دا کم سمجھا ویندے۔ کئی مکتبِ فکر اینجھے ہن جیڑھے اسلام کوں اوکھا تے تِکھا ڈسیندن تے عام لوکاں کوں کیاتوں کیا ڈسیندن اینجھے ملائیں کوں خرم بہاول پوری اہدے کُھ دا سدھ نہیں۔ ملاں خواہ مخواہ نہ پُھنڈ تے ترڑ کر میکوں سدھ ہے میں اوندے کتنے کول آں:

تیڈی رحمت دے ہن مولا ہزاراں آسرے میکوں
میکوں جیرھے بُرے اہدن نہیں لگدے بُرے میکوں
نہ پُھنڈ نہ ترڑ اتی مُلاں تیکوں کئی سُدھ نہیں املک
اُتی میں کولھ ہاں جتلی توں ڈیہدا ہیں پرے میکوں(۳۷)

خرم بہاول پوری جیڑھی شاعری کیتی اے اوندے وچ زبان دا سارا رس تے لہجے دی ساری چس ساڈے دلیں دے تاریں کوں ہلا کراہیں رکھ ڈیندی اے۔ سرائیکی سماج دی سُنجاݨ اساڈیاں رسماں، ریتاں ہن۔ انھاں موقعیاں تے اساں ہک ڈوجھے نال خوشیاں سانجھیاں کروں ہا۔ ہک ڈوجھے دی خوشی کیتے آپت وچ ہمدردی ہووے ہا۔ لبھت ہووے ہا، رسماں، ریتاں اساڈی حیاتی وچ چار چندر لا ڈیون ہا۔ ہرپاسے امن و امان دا ہوکا ہووے ہا۔ کہیں کوں وی اے جُرات نہ

تھیوے ہا جو او اساڈیں خوشیں دے پھُلاں کوں جُتیاں تلے مروڑسٹے ہا۔ اج دور تبدیل تھی گئے۔ نفسا نفسی، دولت دی ہوس اتے حرص ایجو کے دور دے جیندے جاگدے تے ڈیکھدے بھلیندے انسان کوں اندھا کر چھوڑیے۔ خود غرضی، انا پرستی، دولت کوں کٹھا کرݨ، محل ماڑیاں اُسارݨ، اوندی حیاتی دا مقصد بݨ گئے ہِن۔ سچݨ لوکیں دی اونکوں سُنجاݨ بھُل گئی اے۔ افراتفری، ناانصافی تے دہشت گردی اساڈی امن والی دھرتی دا سکون اُجاڑ ڈِتے۔ اساڈے ہاں کلیجے زخمی کر چھوڑیے ہِن۔ اساڈے وسیب، سماج اتے دھرتی دے امن کوں نقصان پُجا کراہیں ایہ لوک اساڈی سُنجاݨ مٹاوݨ چاہندے ہِن۔ انھاں وچ ملاں وی شامل اے جنہیں بارے خرم بہاول پوری کول ملاں نال معاملہ بہوں عجیب اے۔ اوندے متھے تے بلا وڈے وڈے محراب ہن تے ہتھ اچ ناگ وانگوں بلا وڈی تسبیح لیکن او کھیسے اچ شراب لکائی ودے۔ انجھاں ملاں توں بے زار تھی کہ خرم بہاول پوری ایں اہدے:

تیڈا	عجیب	حساب	کتابے
متھے	وچ	ایڈا	محرابے
ہتھ	وچ	چنگھ جیڈا	تسبا
کھیسیاں	وچ	بند	شرابے(۳۸)

۴.۲.۷ متاں:

مت نصیحت کوں اہدن۔ مت ڈیوݨ یا مت لاوݨ توں مراد واعظانہ انداز اچ کہیں کوں نصیحتاں کرݨا، چنگائی دے ڈس ڈیوݨ تے کوجھے سوہݨے توں آگاہی ڈیوݨ اے۔ ہر دور دے شاعر اپݨی عوام کوں نصیحتاں کتیاں ہن۔ متاں لاتے جو کیڑھے فعل درست ہن تے کیڑھے غلط۔ کیڑھے فعل کرݨے چاہیدے ہن تے کیڑھیں توں رُک ونجݨا چاہیدے۔ خرم بہاول پوری وی کیوں جو ہک عالم فاضل تے حافظِ قرآن ہا ایں پاروں چنگے بُرے دی سنجاݨ کراوݨ اپݨا فرض سمجھدا ہا۔ ایں پاروں انھاں شاعری اچ وی اپݨے قاری کوں متاں لاتین۔ خرم انسان کوں مٹی تھی کے جھک نوائی اچ

جیوݨ دا آکھدن ۔ او آکھدن جیڑھے شئے وی اُچی تھیوے اونکوں اُتوں ٹکر لگدی اے۔ اے انسان مولا کریم دے نت نویں رنگ ہن ۔ کجھ توں اُوں ݙٹھیں تاں کجھ ایں وی ݙیکھ گھن :

مِٹی تھی کے کئی ݙینھ جی ݙیکھ
ٹکر لگسیا اُچا تھی ݙیکھ
اِتھ کئی پئے ہن رنگ مولا دے
سب اُن ݙٹھی کجھ اِن وی ݙیکھ(۳۹)

خرم بہاول پوری جیڑھی فضا اچ حیاتی گزریندے پئے ہن اوں دھرتی دے مسئلیاں کوں سامݨے رکھ کے متاں لاوݨ اپݨا فرض سمجھدے ہن ۔ خرم سرائیکی شاعری وچ نویاں سوچاں کوں متعارف کراوݨ وچ اگوں اگوں ہِن ۔ شاعری اپݨے تل وسیب وچوں پُھٹدی اے۔ شاعری محسوسات تے احساسات دے اظہار دے نال نال لوک حیاتی وچ ہنڈݨ داہک ناں ہے ۔ شاعری جیوݨ دی رمزکنوں نویں سرِوں گولیندی ہے ۔ ایں واسطے شاعری اچ مت ݙیوݨ کہیں وی وسیب کیتے ضروری ہوندے۔ اساڈی ثقافت اساڈی دھرتی نال جڑُیل اے اساڈا سماج ایندا مرہونِ منت ہے ۔ اساڈا سرائیکی وسیب ایندے وچ راہݨ والے لوک، اساڈی مِٹھی زبان، اساڈیاں ساریاں خُوشیاں سانجھیاں ہِن ۔ خاصے دیاں دُوریاں اساڈا کجھ وی نئیں وگاڑ سگدیاں۔ اساڈے دل ہک ݙوجھے نال جڑُیل ہِن ۔ رباعی بھانویں جوہک مشکل صنفِ شاعری اے۔ ایں دیئں مخصوص بحراں تے لکھݨ ہک قادرالکلام شاعر داکم اے لیکن اے ݙوہڑے دے قریب وی ہے چار مصرعیاں اچ وڈی آسانی نال ڳالھ کیتی ونڄ سگیندی اے اتے او وی خاص کر کوئی مت ݙیوݨ ۔ خرم بہاول پوری اینویں متاں لائیندن جو دنیا اچ کڈاہیں وی کھل کے سامݨے نہیں آوݨا چاہیدا۔ کئی پرتو رکھنے پوندن کئی غلاف چڑھا کے رکھ خود کوں لیکن ہک ڳالھ یاد رکھیں یار دے سامݨے کجھ اولا نہ ہووے بھل جو اپݨی جان یار دے کول گروی رکھ ݙے۔ جا جا ݙیکھ کے کم کیتے کر کتھائیں واضح تے کتھائیں لُکت اچ رکھ تے ۔ خرم اہدے سب توں یاد رکھیں جو اندروں کنڈ رکھیں لیکن پاہروں جوڑ رکھیں :

دنیا وچ توں سو پرتوؔ رکھ
پر جند یار دے ہتھ تے گوؔ رکھ
جو رکھ سو لکت دا ہر کم
اندروں کنڈ تے باہروں جوؔ رکھ(۴۰)

شعور جینویں جینویں ترقی کیتی اے اُچ جھک دے اندھاریاں تے صلاحیتاں دا چھر لگا ڈِتے، بے اصولی عام تھئی اے جیندے نال زندگی دا پندھ حد کنوں زیادہ اوکھا تھی گئے۔ لہٰذا ایں گوں مگوں دی حالت وچ سارے رستے ونجّ پے ہِن تے انھاں دی گول وچ اج دے فنکار دا مسئلہ اے۔ خرم بہاول پوری متاں دے ذریعے ایں طرح نشابر کریندن:

اصلوں مٹھو اُداس نہ تھیویں
تنڈا مر ونج جو دم جیویں
جیندے ہتھ ہن ساریاں کلاں
چھڑوا گھنسی جیویں کیویں(۴۱)

اے دنیا موذݨ اے۔ کوڑ اے، دھوکا اے۔ ایں ہمیش نہیں رہنڑا۔ اے فناہ اے، اینکوں کوئی بقا کائنی۔ اے دنیا جھٹ اچ ٹک ونجڑی اے۔ خرم بہاول پوری انسان کوں دنیا دی بے ثباتی توں آگاہ کریندے جو اے ہمیش رہݨ آلی کائنی ایں فناہ تھی ونجنڑا اے۔ ہمیش رہݨ آلی دنیا عقبیٰ اے۔ آخرت اے اتھاں ہمیش کیتے حیاتی ملسی۔ ہک واری ملسی تے وت نہ مکسی۔ خرم اہدے اے انسان ایں فانی دنیا کیتے اُلٹے پلٹے کم نہ کر ایں عارضی تے ٹک ونجݨ آلی دنیا کیتے مکاریاں نہ کر، اگوں تے حساب ڈیونڑا پوسی کیوں جو ہک ڈینھ حساب دا وی ہے:

دنیا دا میلہ ہے جھٹ دا
عمراں دی گنڈھ سمجھیں عقبیٰ
چھوڑ مکاریاں ہک جھٹ کیتے
عمراں دے ڈکھ سر تے نہ چا(۴۲)

۴.۲.۸ شراب دا حوالہ:

سرائیکی ہک شیریں زبان اے۔ مسلماناں دی زبان اے۔ اکثر صوفیاء کرام اظہار کیتے ایں زبان کوں چُݨیا تاں سوال پیدا تھیندے جو ''شراب'' کوں سرائیکی شاعری اچ کیوں شامل کیتا گیا؟ ایہو سوال بݨا کے اساں چند سال قبل ہک ادبی سروے کیتاں تاں اوں دے نتیجے اچ ملݨ آلے جواب وی کہیں مضبوط حوالے توں گھٹ کائنی۔ اکثریت اینکوں قبیح کم آکھیا۔ ہک جݨے دا آکھݨ ہا جو ''پیوݨا اے تاں ہنجوں پیوو ایں نال عزت ملدی اے، شراب پیوݨ نال کوئی محترم نہیں تھیندا بھل جو جہنمی تھیندے'' ہک جݨے ایں آکھیا جو ''شراب کوں کجھ نہ آکھو جو کہیں دی شاعری اچ کجھ وی لکھا کھڑا ہووے تاں اوں اچ کہیں بئے دا کیا عمل دخل، اوندی شاعری اے او شراب لکھے یا لسی'' جیکر وݙیں زبانیں دے وݙے شعرا کوں ݙیکھوں تاں اردو تے فارسی دے نابغہ شاعر جنھاں توں خرم بہاول پوری متاثر وی ہن، مرزا اسداللہ خاں غالب انھاں اپݨے دیوان دی غزل نمبر ۵۰ اچ شراب بارے ایں لکھیے:

ہر چند ہو مشاہدۂ حق کی گفتگو
بنتی نہیں ہے بادہ و ساغر کہے بغیر

اینویں ہی اردو دے جید شاعر استاد نواب مرزا خاں داغؔ دہلوی دا مشہورِ زمانہ شعر کجھ ایں اے:

لُطفِ مے تجھ سے کیا کہوں زاہد
ہائے کم بخت تُو نے پی ہی نہیں

انھاں شاعراں توں متاثر تے نیڑے تیڑے ویلے دا شاعر خرم بہاول پوری وی اپݨی شاعری اچ بادہ و ساغر دے نال بھنگ کوں وی خوب لکھیے۔ خرم بہاول پوری ہک عالم فاضل تے مذہبی شخصیت ہووݨ دے باوجود شراب تے شباب دے شاعر وی ہن۔ انھاں دے اسلوب توں واضح تھیندے جو انھاں یقینی طور تے پیوݨ دے نال نال بھکݨ تے اول شول بکݨ کوں اپݨی شاعری دا حصہ بݨایا ہوسے تے اے وی ظاہر تھیندے خرم دی طبیعت دے اسلوب

تے غور کروں تاں جو انھاں ابتدائیہ شاعری وی ضرور کیتی ہوسے اے اِنج جو ہُݨ توڑیں انجھا کوئی نمونہ سامݨے نہیں آیا لیکن انھاں دا اسلوب ایں گالھ دا تقاضا کریندے۔ جو انھاں دی شاعری اچ پیوݨ دے نال نال گالھیں مندے وی ضرور موجود ہوسن ۔ ساکوں اے اُمید ہے جو مستقبل قریب اچ انھاں دا مکمل کلام زمانے کول ہوسے تے انھاں دے ہر ہک پہلو توں زمانہ واقف ہوسے ۔ خرم بہاول پوری دے کول کافی، غزل تے نظم دے نال نال رباعیات تے قطعات اچ وی پیوݨ دا ہک مکمل حوالہ ملدے۔ او اہدن جو صد واری تاں میں اپݨا خرقہ یعنی جو پیوند لگا اے کپڑا، پگ، دستار یا جبّہ، جبہ شراب نال دھوتم، ایں پاروں منڈھ لا توں وگڑیے ہوئے لوکاں نال میڈی سنگت یاری رہی اے۔ میخانے دا دروازہ ہک کہیں تے اتنی آسانی نال تاں نہیں کھلدا ایں کیتے کئی کشالے کٹݨے پوندن۔ کہیں عذاب سہݨے پوندن:

سو وار تاں دھوتا ہِم اے خرقہ شراباں نال
مُنڈھ لا دی میڈی سنگت ہئی اِت لو خراباں نال
کوئی ساکھڑا کھل پیا میخانے دا در میں تے؟
پھاٹک ایہو کُھلدا ہے لکھ سول عذاباں نال(۴۳)

شراب بارے خرم بہاول پوری دا عقیدہ واضح اے۔ او اہدے یار دے نال بلا خوف تے بلا جھجک خرم توں سیتی رہ تے جام پیالے بھر بھر پیتی رہ۔

یار دے نال نِسنگ سیتی رہ
ایہے جام ایویں پیتی رہ
اُنوں دی جے کُئی سُدھ نی پیو
اِنوں کُجھ بے خبری تھی رہ(۴۴)

شراب خرم دے نزدیک ہک چنگا کم اے۔ پیرِ مغُاں دی جناب ہووے تے بھانویں کوئی جا ہر پاسوں شراب شراب دی لوڑھ لوڑھاں ہے ۔ خرم دا واضح موقف ہے جو جیکر کوئی ایں توں منع کریندے رُکیندے تاں خرم بہاول پوری دے مطابق او چنا خود خراب اے۔

ایہا پیر مُغاں دی عالی جنابے
جتھاں لوڑھ لوڑھاں نظردی شرابے
ہے مٹی وی ہیں جاہ دی اکسیر یارو
خراب آکھے جو اینکوں او خود خرابے(۴۵)

خرم بہاول پوری بہشت اچ محبوب تے شراب ہووݨ دا اہدن ۔ او اہدن جو بہشت اچ جڈاں محبوب تے شراب ہوسن تاں میں انھاں دی مشق ایں پاروں کرینداں جو اتھاں اے کم میکوں با آسانی تے فرفر آندا ہووے ۔ کیوں جو جئیں اتھاں دی مشق نہ کیتی او اتھاں اوکھے تھیسن خراب تھیسن ۔ بظاہر تاں اے ہک حافظ، عالم، فاضل تے نابغہ شاعر کوں آکھݨ چنگا نہیں لگدا لیکن گالھ اتھاں اوہا ہے "ہائے کم بخت تُو نے پی ہی نہیں"، خرم اہدے جنھاں اتھاں عشق دی مشق نہ کیتی او کینویں اتھاں سرخرو تھیسن :

بہشت وچ ایہے معشوق تے شراب ہوسن
ایہے نظارے تاں اُتھاں وی انتخاب ہوسن
تڈاں کریندے ہیں ڈینہ رات آپاں اے کثرت
جنھاں کوں عشق نہ ہوسی اُتھاں خراب ہوسن(۴۶)

ہک ہئی جا خرم ایں اہدن:

مست پیالے پیسوں اساں
پیسوں جو دم جیسوں اساں
جو کہیں دی رت وچ ونج دھانوے
آنجھیں نَہر نہ تھیسوں اساں(۴۷)

ایندے علاوہ وی پیوݨ دا حوالہ خرم بہاول دے کول موجود اے ۔ جیکر خرم دی شاعری دے حصے رباعیات تے قطعات کوں ڈیکھوں تاں سب توں وڈا جیڑھا موضوع سامݨے آندے او پیوݨ دا حوالہ ای ہے ۔ خرم دے ایں حصے دے مواد دا ادھ توں وی ودھ کلام ایں موضوع تے ہی

ملدے۔ ایندے اچ کوئی شک نہیں جو خرم بہاول پوری دی نظم دے بئھاں اصناف دا فکری جائزہ اینویں ہی پیش کیتا ونج سگیندے۔ایں فکری جائزہ توں خرم دی فکر کجھ ایں سامݨے آندی جو حمد، نعت، مرثیہ، فیض صادق، چن ڈِس پیا رمضان دا، دنیا دا کوڑ پسارا، بے وفا دنیا، پڑھیپا، ساوݨ، سہرا، قومی نظماں، نظریہ وحدت الوجود، توحید، خودی، خدا دی ذات، ملاں توں بے زاری، متاں تے شراب دا حوالہ اہم تے قابلِ ذکر ان۔ ہݨ خرم بہاول پوری دی نظم تے بئھاں اصناف دا فنی جائزہ گھدا ویسے۔

۴.۳ فنی جائزہ:

خرم بہاول پوری کیوں جو ہک عالم، فاضل تے حافظِ قرآن ہن ایں پاروں انھاں دے مطلعے ڈاڈھے زور دار ہِن۔ اِنھاں وچ فصاحت، بلاغت تے روانی دے دریا کوں کوزے وچ بند کیتا ہویا اے۔ انھاں عشق و محبت دے عام جذبات دا اظہار کریندیں ہوئیں اپݨے ڈُکھ، درد دا روونا وی بیان کیتے۔ عشق دیاں مصیبتاں کوں برداشت کرݨ تے اپݨی دلیری تے جگرداری دا وی ذکر کیتے نویں سوچ، نواں جذبہ اتے نویں فکر نے اِنھاں دی شاعری کوں نکھار بخشے۔ انھاں دی شاعری وچ نویاں علامتاں تے نویں استعارے انھاں دی شاعری وچ نظر آندن۔ورتاوے اتے رشتے بے روح تھی ویندن۔ شاعری نویں لا توں چیزاں کوں زندہ کریندی اے۔ لوک نویں سِروں ہک بئے کوں محبت دا ہوکا ڈیندن۔ ایں توں علاوہ لفظ جے استعارے تئیں نہ پہنچُے تاں شاعری چھڑی عجیب محسوس تھیندی ہے۔ خرم دی شاعری اوندے دور دی سرائیکی شاعری دا سماجی شعور اے۔ بہرحال انھاں جیڑھی وی شاعری کیتی اے او ساری دی ساری لطیف جذبیاں نال بھری ہوئی اے۔

مٹی تھی کے کئی ڈینہ جی ڈیکھ
ٹکر لگیا اُچا تھی ڈیکھ

ٹکراں تاں بھوں ماریاں ہنی
یار زری شراب پی ڈیکھ(۴۸)

خرم بہاول پوری دی آواز وی جدید سرائیکی شاعری وچ ہک انجھی آواز اے، جیندی باز گشت اپݨا مقام منواگھِدے۔ کلاسیک دے چھیکڑ تے جدیدیت دے منڈھلے دور دی شاعری وچ خرم ہک اہم مقام دا حامل اے۔ ایندے موضوعات محدود نہیں، خیالات دی بہتات تے تجربات دی وسعت خرم دی شاعری وچ ہے۔ انھاں دی فکر دی گہرائی، لفظیں دی کوملتا، لہجے دی نرماہٹ، اتے نسردے،اُسردے جذبیاں دا بیان، انھاں دی فطری شاعری ہووݨ دی دلیل اے۔ خرم بہاول پوری دی شاعری وچ فطرت دا حُسن تے سماج دے ڈُکھ،درد سنوپرے لگدن۔ کہیں وی شاعر دی شاعری دا وکھرا تے نویکلا رنگ ہووݨ بھوں وڈی گالھ ہوندی اے۔ ہر شاعر حساس تے حُسن پرست ہوندے پر خرم بہاول پوری عام شاعراں کنوں زیادہ پر جوش ہِن۔ کلام دا رنگ وکھرا،اسلوب سوہݨا تے تاثیر نرالی اے:

درداں نِکلم لکھ لکھ کُوک
پر کئی موئی مردوک
ول شودی دا کنگا تھی گیا
جوان دی جھلی ونجے نہ شُوک(۴۹)

خرم بہاول پوری پنی تُلی شاعری کرݨ دے قائل ہِن۔ اینویں محسوس تھیندے جو شاعری اُنھاں کوں وراثت وچ ملی ہئی۔اُنھاں اجائی بے مقصد شاعری دے بیاض توں بیاض کالے نہ کیتے۔ بھل جو او مقدار توں زیادہ معیاردے قائل ہِن۔ اپݨے وسیب دے اج دے مسائل جینویں جو معاشرتی قدراں دی بھن تروڑ، حقوق دی جنگ، محبتاں دازوال، مطلب پرستی، خود غرضی، غریبی، بکھ، مہانگ، بے روزگاری تے آپت کوں کھاپت اُنھاں دی نظم تے ہنھاں رلیاں ملیاں صنفاں دے خاص موضوع ہِن۔

ڈو قسماں دے بندے اکثر
دنیا وچ ویندن موجاں کر
جا وت اصلوں بھولے بھالے
جا وت ڈاڈھے تکھے تِکھر(۵۰)

خرم بہاول پوری دے کلام وچ ایہا وڈی خوبی ہے جو ایں وچ بے جا طنز، جوابی، ذاتی حملہ بازی تے تضحیک تے اُڈا بازی داناں تک کائنی۔ بلکہ سرائیکی داہک چنگاں بھلا نمونہ ہے۔ جیندے وچ مِٹھاس تے محبت وی ہے تے نصیحت تے عبرت وی۔ہک پاسے زاہد تے عبادت گزار ہے تے ڈوجھے پاسے رند تے عاشق مجاز ہے:

دنیاں وچ توں سو پر تو رکھ
پر جند یار دے ہتھ تے ہُو رکھ
جو رکھ سو مکت دا ہر کم
اندروں کنگ تے پارہوں جو رکھ(۵۱)

خرم بہاول پوری ہک ماہرِ لسان شاعرہا۔ اوں فکر دے نال نال فن اچ وی نوپ تے نویکلپ دے جوہر ڈکھائن۔ ہکے قطعے اچ ملاں توں بیزاری دا اظہار وی ہے،پیوݨ دا حوالہ وی تے رمضان عید دا بیان وی۔ خرم بہاول پوری لفظاں نال کھیڈیں ہوئیں شعر آکھین۔ ہر لفظ اپنی چوݨ تے بُݨت اچ اینویں ہے جینویں مندری اچ تھیوا:

آپاں دا روح ڈر گئے بابو مُلاں دے سُݨ جوش خروش
مونہہ لگسوں نہ خجل تھیسوں مُلاں نہ کھا ایڈے جوش
ماہ رمضان توں ڈو ڈیہنہ پالھوں اتی تڑھ کر کے چا پیسوں
عید دے چن پئے ڈسن اِنوں اُن پئے آسن ساکوں ہوش(۵۲)

۴.۳.۱ خمریات:

خرم دی نظم تے رباعی قطعات اچ خمریات وی موجود اے۔ خمریات شاعری دی ہک

آنجھی اصطلاح ہے جیڑھی شاعری اچ ڈھگ ساری شراب تے شراب دے عناصر کیتے ورتی ویندی اے۔ اے وی سچ اے جو بھانویں کوئی شاعر شراب نہ پیندا ہووے تاں وی او شراب دا ذکر اپݨے شعراں اچ کریندا ڈسدے۔ خمریات اچ شراب مشروب دے طور تے وی ورتی ویندی اے تے علامت دے طور تے وی ورتی ویندی اے۔ علامت توں مراد معارفتِ الٰہی دا جام اے۔ ایں صنعت دا ورتاوا خرم دی نظم تے رلیاں ملیاں صنفاں اچ چنگا چوکھا موجود اے:

پیالہ ہے سب مشکلاں حل کریندا
پیالہ ہے ساریاں تکبراں ونجیندا(۵۲)

ہک بئی جا تے ڈیکھو:

لیکھاں وچ ہم لکھیا خدا نے
جو دم جی رہ وچ میخانے(۵۳)

۴.۳.۲ سہلِ ممتنع:

حافظ مولانا نصیرالدین خرم بہاول پوری ہک عہد ساز شاعر اے۔ سرائیکی نظم تے رباعی و قطعات اچ سہلِ ممتنع دی بہترین مثال خرم بہاول پوری دے کول موجود اے۔ سہیلِ ممتنع ہک ادبی اصطلاح ہے۔ جئیں توں مراد اے ہے جو اتنی آسان شاعری جئیں کوں مزید آسان نہ کیتا ونج سگیندا ہووے۔ ہر سخن شناس تاں اونکوں سمجھے سمجھے پر او بندہ وی باآسانی سمجھ گھنے جئیں دا شعر و شاعری نال دور پرے تئیں کوئی تعلق واسطہ نہ ہووے۔ خرم کول جا جا سہلِ ممتنع دے حوالے ملدن ڈیکھو:

میں اونکوں پوڑیے او میکوں تارے
میڈے کماں وچ دم کون مارے
جو کجھ نظردے ہن رنگ میڈے
جئیں واٹ ونجو میڈی بہارے(۵۴)

۴.۳.۳ قافیہ:

قافیہ دا لفظ "قفو" توں نکلیے جئیں دے معانی پچھوں پچھوں ٹرݨ آلے دے ہن ۔ ایندے معنی ہارس رائیڈر یعنی جو گھڑ سوار دے ہن ۔ قافیہ ترنم دی لازمی شرط ہے تے ترنم شاعری دی ۔ ایں پاروں قافیہ شاعری دا اہم جزو ہے ۔ خرم بہاول پوری دی نظم اچ سوہݨے سوہݨے قافیے ورتیے گِن ۔ خرم چھوٹے قافیے وی ورتین وڈے وی، نظم اچ قافیہ دا امتزاج ڈیکھو:

نوری پُتلا خاک دا
صاحب شرف لولاک دا
جیڑھے گھوڑے تیں دھر کائے
کم نہ ہا اصلوں ڈاک دا
چمن رسالت دے وچ ڈِتا
گُل مولا دا ٹاک دا
بند ولیندا تے یا چھیندا
ٹھاڈھل دل غمناک دا
کیڑھی کیڑھی جا تے پہونتا
اُڈرݨ ڈیکھ اُڈراک دا
سو اکلاساں نال ڈکھائِس
سدھا راہ حق پاک دا
شرک کفر دا تڈا چائِس
ہتھ تاں ڈیکھ اُشناک دا
خرمَ کیڑھی جا ونج پہونتا
اُڈرݨ ڈیکھ اُڈراک دا(۵۵)

خرم بہاول پوری اینویں نظم دے نال نال بئیاں صنفاں اچ وی بہترین قافیے ورتین ۔

انھاں مکمل، بھریل، صوتی تے قافیہ شائیگاں وی ورتیے۔ ہک قطعے اچ قافیہ شائیگاں دا سلونْا ورتاوا ایں کیتا گئے:

دنیا دا میلہ ہے جھٹ دا
عمراں دی گنڈھ سمجھیں عقبیٰ
چھوڑ مکاریاں ہک جھٹ کیتے
عمراں دے ڈُکھ سر تے نہ چا(۵۶)

ایں قطعے اچ ڈِٹھا ونجے تاں قافیہ ''دا، عقبیٰ تے چا'' ہن۔ دا تے چا تاں ہم شکل وی ہن تے ہم وزن وی ہن لیکن عقبیٰ نال نہ تاں انھاں دی شکل ملدی اے نہ ہی وزن ملدے ایندی بس صوت ملدی اے۔ اینکوں صوتی قافیہ یا قافیہ شائگاں آکھیا ویندے۔ اینویں ہک بئے قطے اچ خرم بہاول پوری دے قافیے دی فن کاری ڈیکھو جو ''ہا، آیا تے چھوڑیا'' دے قافیے ورتین:

میڈا اعمال نامہ جو شرم توں پانْی پانْی ہا
قسم گیا دھوپ گیا اصلوں چٹا صفا نکل آیا
جو میڈے دشمناں نے چٹیاں اُتے کالے کیتے ہن
میں ہک ہک حرف انھاں دا شراباں نال دھو چھوڑیا(۵۷)

خرم بہاول پوری یک حرفی، ڈو حرفی تے ترائے حرفی قافیے وی ورتین تے ڈبل ڈبل قافیہ وی ورتیے۔ رباعی جہی مشکل ترین صنفِ شاعری اچ ڈبل قافیہ وی مہارانہ صفت ہے۔ ''رلے، رلے تے ملے'' اے چھیکڑی قافیہ ہن انھاں اچ ہکے لفظ کوں ڈوں واری قافیہ ورتنْ ایہ مہارت اے تے ''ایہے، تیڈے تے مکُالے'' اے ایہ تے نویکلی طرز دے قافیہ ہن:

سوہنْاں سٹ گھت ایہے رلے
کوئی نہ ویسی تیڈے رلے
اوندی رحمت بیشک عامے

پر تئیں پکے مکالے ملے(۵۸)

۴.۳.۴ محاوریاں دا ورتاوا:

خرم بہاولپوری ہر صنفِ سخن اچ فن دی فنکاری دے جوہر ڈکھائن۔ ہر صنف جتھاں فکر دے لحاظ نال مکمل تے سلوٹی اے اتھائیں فن دی مہارت مصرعے مصرعے توں عیاں اے۔ محاوریاں دا ورتاوا خرم کول انج تے نویکلہ موجود اے۔ محاورے بصیرت، صداقت، اخلاقی تے روایتی قدراں اچ رچیے وسیے ہوندن۔ انھاں اچ نصیحتاں، ہدایتاں تے چنگائی دے ڈس دا کھنڈاپ نشابر اے۔استعارے، تشبیہاں، کنایے تے مجازِ مرسل محاورے کوں تیز تکھا تے چھولا بݨا ڈیندن۔ محاورے فنی ریاضت دا ثمر ہوندن۔ ایہے محاورے جڈاں شاعری اچ ورتیے ونجݨ تاں دریا کوں کوزے اچ تاں پہلوں بند کیتا گیا ہوندے انھاں نال کوزے کوں بلا دا سوہݨا، سلوݨا تے صدیاں تے سالاں دا نچوڑ بݨا ڈتا ویندے:

خرمؔ کوں مویا سݨ کے آکھیُں
چنگا تھیا مرݨا مکا(۵۹)

"مرݨا مکا"، کہیں شئے دی سرے توں پاڑ ہی پٹیج ونجے اوں ویلے اے محاورہ ورتیا ویندے۔ تے ہک بئی جا ڈیکھو جو کھیسے پُر تے گنڈھ دا پولا ہووݨ کوں کینویں ورتیا گئے:

اساں سنواں نہ ملسیا جانی
کھیسے دا پُر گنڈھ دا پولا(۶۰)

ہکی رباعی اچ کئی کئی محاورے بیک وقت ورتݨ خرم بہاول پوری دا ہی فن اے۔ شرم توں پاݨی پاݨی تھیوݨ، چٹا صفا تے کالے کرݨ جہے محاورے ایں ورتیے گن:

میڈا اعمال نامہ جو شرم توں پاݨی پاݨی ہا
وسم گیا دھوپ گیا اصلوں چٹا صفا نکل آیا
جو میڈے دشمناں نے چٹیاں اُتے کالے کیتے ہن

میں ہک ہک حرف اُنھاں دا شراباں نال دھو چھوڑیا(٦١)

۴.۳.۵ صنعت سیاۃ الاعداد:

ایں صنعت دے ورتاوے اچ شعر اچ یا مصرعے اچ اعداد موجود ہوندن یعنی کوئی گنتی ہوندی اے۔ خرم بہاول پوری نظم دے نال نال رباعی تے قطعے اچ ایں صنعت کوں سوہنڑے تے سلونڑے انداز نال ورتیے ڈیکھو:

سو وار تاں دھوتا ہم اے خرقہ شراباں نال
مُنڈھ لا دی میڈی سنگت ہئی رند خراباں نال(٦٢)

ہک ہئی جا ڈیکھو ہندسے ''سو'' کوں ڈو واری ورتیا گئے:

دنیاں وچ توں سو پر تو رکھ
پر جند دے ہت تے گھو رکھ
جو رکھ سو مکت دا ہر کم
اندروں کنگ تے باہروں جو رکھ(٦٣)

خرم بہاول پوری ایں صنعت اچ فنکارانہ کھیڈاں کھیڈا ڈِدے۔ اینویں ہک ہئی جا تے ہندسہ ''ہزار'' کوں ڈو واری ورتیا گئے:

اگرچہ میں ہاں الٰہی گناہگار بہوں
ہزار درجہ میکوں ودھ اُمید زاہد توں
اساں تے چل گیا عربی مٹھل دا او جادو
ہزار خضر جو آوے نہ الوّں بولوں(٦٤)

۴.۳.٦ صنعتِ تضاد:

تضاد، ضد توں ہے ایندا معنی ہے مخالف ہوونڑاں، الٹ ہوونڑاں۔ اے شاعری اچ سب توں زیادہ ورتی ونجڑ والی صنعت اے۔ ایندا ورتاوا آسان وی ہے تے لاشعوری وی۔ یعنی کجھ شعراء

تاں اے دانستہ ورتیندن باقی اکثر شعر اچ الہامی ہوندی اے۔ خرم بہاول پوری کول غزل، کافی، نظم تے بیاں سبھنائیں صنفاں اچ سب توں ودھ ورتی ونجݨ والی ایہا صنعت اے، ڈیکھو:

جو ہے ساد اوہو وی ہے چور تیڈا
پیلی دے ہاں وچ ہے زور تیڈا
کتھائیں بانگ تکبیر کتھ ناد گھنٹہ
کوئی جن تے ونجے اونھائیں شور تیڈا(٦٥)

اتھاں اندروں تے باہروں ڈو متضاد لفظاں دا ورتاوا کیتا گئے:

دنیاں وچ توں سو پر تو رکھ
پر جند دے ہت تے گوَ رکھ
جو رکھ سو مکت دا ہر کم
اندروں کنگ تے پاہروں جوَ رکھ(٦٦)

۴.۳.۷ صنعتِ تکرار یا تکریر:

تکرار یا تکریر اینجھی صنعت کوں اہدن جئیں وچ ڈوں لفظاں دا ہکو معنیٰ ہووے یا ہکو لفظ شعر یا مصرعے اچ ول ول پیا آندا ہووے۔ لفظاں دے تکرار نال موسیقیت ودھدی اے تے خرم جہیا مست شاعر جیڑھے ویلے فن کوں عروج ڈیندے تاں لفظاں نال کھیڈدا ڈسدے، ڈیکھو:

ول آ، ول آ یارا ول آ جو کجھ ہئیں پیا ول آ ول آ
کافر ہیں جا گبر کہ ترسا ول آ مٹھو ول آ ول آ
اصلوں تھی بے آس نہ اتھوں اے درگاہیں اینجھیں منڈھوں
سو واری جے بھن پیٹھیں توں توبہ یارا ول آ ول آ(٦٧)

۴.۳.۸ صنعتِ تلمیح:

ایں صنعت دی خوبی اے ہے جو شاعر کلام اچ کہیں تاریخی یا مذہبی واقعے ڈو اشارہ کریندے۔ او تھوڑے جہے لفظ ہوندن جیڑھے جو ہکے مصرعے یا ڈوہائیں مصرعیاں اچ موجود ہوندن۔

خرم بہاول پوری قرآنی آیات توں تلمیح دا ورتاوا کریندن۔جتھاں باب آدم توں غلطی تھئی تاں اوندے نتیجے اچ جڈاں توبہ دی لوڑ تھئی تاں توبہ کیتے مناسب الفاظ وی اللہ سئیں خود عطا کیتے۔ ڈوجھے سپارے دی آیت نمبر ۳۷ کوں اپݨی رباعی اچ ایں ورتیندن:

تلکیے کوں فتلقیٰ کرکے توباں دا چا ڈتو رستہ
جے ابلیس کوں توں رہ ڈیندا کیا او توباں نہ کر گھندا
اپݨی مرضی دا جو سئیں تھیوں تیکوں کیڑھا سچ کوڑ آکھے
ویر وی ہوندے نال چا پاتوں جیڑھا ہا توحید دا پکا(۶۸)

خرم بہاول پوری دا اے فن وی ہا جو ہکی رباعی اچ ڈوں ڈوں قرآنی تلمیحاں کھٹیاں ورتین۔ ہک قرآنی آیت: ولسوف یعطیک ربک فترضیٰ جیندا ترجمہ ایں اے جو"اور بے شک قریب ہے کہ تمہارا رب تمہیں اتنا دے گا کہ تم راضی ہو جاؤ گے" القرآن۔ لولک لما خلقت الخلق "اگر آپ نہ ہوتے تو میں خلق تخلیق ہی نہ کرتا" القرآن:

سو پے ہوون پاکن پاک
تیڈے اگوں سب ہن خاک
ہتھ تیڈے گاناں ترضیٰ دا
سر تیڈے سہرا لولاک(۶۹)

علم بیان ہووے تے بھانویں علم بدیع خرم ہر لحاظ دے جوہر کھنڈیندا ڈسدے۔ ٹھیٹھ سرائیکی لفظاں دا ورتاوا ہووے تے بھانویں محاوراتی انداز خرم دی قلم اگونہاں راہندے۔تمام فکری تے فنی خوبیاں نال خرم بہاول پوری دی غزل، کافی، نظم دے نال نال رباعی تے قطعہ وی اپݨے وقت ویلے دیاں مضبوط تے توانا صنفاں ہن۔

حوالہ جات

۱۔ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۲۰۰۱ء، ص ۲۷
۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۴۵ء، ص ۱
۳۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، سرائیکی ادبی مجلس، ملتان، ۲۰۰۷، ص ۳۴۳، ۶۴
۴۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان،، ص ۲، ۱
۵۔ بحوالہ سیرۃ النبی ابن ہشام، ج ۱، ص ۱۵۶
۶۔ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص ۱۳۰
۷۔ سجاد حیدر پرویز، ص ۱۲۹
۸۔ دیوان فرید
۹۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص ۴
۱۰۔ ساہگی، ص ۶
۱۱۔ ساہگی، ص ۷
۱۲۔ ساہگی، ص ۱۰، ۹
۱۳۔ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص ۱۴۱
۱۴۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص ۵۲، ۵۱
۱۵۔ ساہگی، ص ۳۵
۱۶۔ ساہگی، ص ۱۴، ۱۳
۱۷۔ ساہگی، ص ۱۳، ۱۲
۱۸۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۳۶۷، ۳۶۶
۱۹۔ ساہگی، ص ۳۷۱، ۳۷۰
۲۰۔ ساہگی، ص ۳۵۸، ۳۵۳
۲۱۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، بزمِ راز، فیض آباد، خان پور کٹوڑہ، ۲۰۲۰ء، ص ۱۹۳
۲۲۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص ۱۴
۲۳۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص ۳۶۰، ۳۵۹

۲۴۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۴۵ء، ص۴۴
۲۵۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۱۹۸
۲۶۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان،، ص۴۶
۲۷۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۱۹۹
۲۸۔ ساپگی
۲۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۰
۳۰۔ ساپگی، ص۲۰۶
۳۱۔ ساپگی، ص۲۱۴
۳۲۔ ساپگی، ص۲۱۶
۳۳۔ ساپگی، ص۲۱۲
۳۴۔ ساپگی، ص۲۰۸
۳۵۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۹۳
۳۶۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۵
۳۷۔ ساپگی، ص۲۱۲
۳۸۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۷۹
۳۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۲
۴۰۔ ساپگی
۴۱۔ ساپگی، ص۲۰۳
۴۲۔ ساپگی، ص۲۰۸
۴۳۔ ساپگی، ص۲۰۲
۴۴۔ ساپگی، ص۲۱۳
۴۵۔ ساپگی، ص۲۱۷
۴۶۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۹۷
۴۷۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)،، ص۲۰۶
۴۸۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۸

۴۹۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۱۹
۵۰۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۹۸
۵۱۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۸
۵۲۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۹۱
۵۳۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۶
۵۴۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۹
۵۵۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۶
۵۶۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۸
۵۷۔ سابقی، ص۲۰۹
۵۸۔ سابقی، ص۲۰۴
۵۹۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۶
۶۰۔ سابقی، ص۴۸
۶۱۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۹
۶۲۔ حفیظ خاں، خرم بہال پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، ص۳۸۲
۶۳۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۸
۶۴۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۸
۶۵۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، ص۴۶
۶۶۔ مجاہد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، ص۲۰۲
۶۷۔ سابقی، ص۲۱۸
۶۸۔ سابقی، ص۲۰۵
۶۹۔ سابقی، ص۲۱۲

پنجواں باب :

نثارا

۵۔ نتارا

تاریخ گواہ ہے جو زندگی دا وجود ہمیش دریا کنارے توں ہی شروع تھیا ہے۔ سرائیکی وسوں جینکوں روہی یا صحرا دے نانویں نال چاتیا تے سنجاݨیا ویندے ہر پاسوں صحرا ہی صحرا ڈِسدے، ہر پاسوں ککھ تے تریہہ نچدی تے دنگدی نظر آندی اے۔ صدیاں پہلوں اتھاں ہک دریا واہندا ہئی جینکوں ہاکڑا یا گھاگھرا دے نانویں نال سنجاݨیا ویندا ہا۔ اے دھرتی اپݨی شان تے شکوہ دے نال نال شاد، آباد تے ہسدی وسدی ڈِسدی ہئی۔ دریائے ہاکڑا ایندی حیاتی دا ضامن ہا۔ ویلہ اینجھا گھوڑا ہے جیندی واگ ہے نہ ہی کوئی رکاب۔ بھجدا دھرکدا اوں سینڑی اچ آگیا جتھاں ہاکڑا مُک ستا۔ پاݨی دی جا تے ہُݨ اُتھاں ریت دا دریا واہندے۔ شش جہات سرابی کیفیت دا عظیم نمونہ دور پرے توں اچ وی ڈِسدا پئے۔ اتھاں دیاں وستیاں، جھوکاں، ترٹا ڈے تے شان و شکوہ پاݨی دے نال ہی واݨ وٹیندے گئے۔ اوں ویلے دیس یادگاراں اچ کئی محلات تے کھنڈرات دے نال نال اُتھاں دے قدیم باشندے ہن۔ صد ہزار ورھیاں پہلوں توں گھن کراہیں اسلام دی آمد توݨیں دے نمونے تے حوالے نشابر ہن۔

سرائیکی علاقے دی تاریخ ڈیکھوں تاں دراوڑی نسل دی سندھ اچ تہذیب ۲۳۰۰ قبل از مسیح اچ ڈِسدی اے۔ ایں علاقے اچ دراوڑ، آریا، داراگشتاشب، سائرس، مہاتما بدھ، راجہ سہاس، رائے چچ، داہر، قرمطہ، غزنوی، سومرون، غوری، ناصرالدین قباچہ، زاہد خاں سدوزائی، نواب مظفر خان، مہاراجہ رنجیت سنگھ تے ول انگریز حکمرانی کریندے نظر آندن۔ مہاتما بدھ سنسکرت دی بجائے پالی بولی اچ تبلیغ کیتی تے پالی بولی سرائیکی دے ارتقاء اچ اہم کردار ادا کریندی اے۔ بعد ازاں اپ بھرنش توں تھیندی پشاچی دور اچ خوبی نکھری تے نتری۔

ایں دھرتی کوں صوفیا تے اولیا دی دھرتی آکھیا ویندے۔ صوفیا تے اولیا ایں دھرتی تے شریعت تے طریقت دا درس ڈیونڑ کانڑ اپنڑی ڳالھ دے اظہار کیتے اتھاں دی مقامی زبان سرائیکی کوں چُنڑیا۔ سرائیکی زبان و ادب دے ودھارے اچ حضرت بہاؤالدین زکریا ملتانیؒ، شاہ رُکن عالم ملتانیؒ، خواجہ محکم الدین سیرانیؒ، علی حیدر ملتانیؒ، عبدالحکیم اُچویؒ، قادر بخش ڳولوؒ، چراغ اعوانڑ، روحل فقیرؒ شاہ لطیف بھٹائی، صدیق لالیؒ، حمل خاں لغاریؒ، بیدل فقیر سندھیؒ، عثمان فقیر سانگیؒ، مولوی لطف علیؒ، حضرت سچل سرمستؒ تے حضرت خواجہ غلام فریدؒ سنویں جلیل القدر صوفیاء شامل ہِن۔ خواجہ غلام فریدنڑ سئیں دے کجھ عرصے بعد صحرائے چولستان اچ ہک پُھل اینجھا وی کِھڑیا جئیں اپنڑی خوشبو اچ نیڑے تیڑے دی ہر مستانی روح کوں اپنڑا دیوانہ بنڑا گھدا۔

''خرم بہاول پوری دی سرائیکی شاعری دا فکری تے فنی ویورا'' ایں موضوع دا انتخاب وقت دا تقاضا وی ہا تے لوڑ وی ہئی۔ مقالے کوں چار پُکھیاں وچ ونڈیا ڳئے۔ پہلے پکھے اچ خرم بہاول پوری دے احوال و آثار کوں زیر بحث گھدا ڳئے۔

ایہا نینگر جو پُھل پائی کھڑی ہے
چٹے ڈینھ دے چندر چڑھائی کھڑی ہے

ایں سوہنڑے شعر دے خالق دا تاریخی ناں ''خجستہ اطوار'' ہے۔ اصل ناں حافظ محمد نصیرالدین حسن، تخلص خرمؔ تے قلمی ناں خرمؔ بہاول پوری اے۔ خرم بہاول پوری منڈھلی شاعری اچ کملاؔ، مکھنڑؔ، افسرؔ تے گجنڑؔ وی تخلص ورتیندے رہ ڳن۔ علم اعداد دے مطابق ''خجستہ اطوار'' توں کیا سن نکلدے ڈیہدے ہیں:

خ	ج	س	ت	ہ	ا	ط	و	ا	ر
۶۰۰	۳	۶۰	۴۰۰	۵	۱	۹	۶	۱	۲۰۰

= ۱۲۸۵ھ نکلدے۔

یعنی خرم بہاولپوری دے ڄمݨ دی تاریخ ۱۲۸۵ھ بمطابق ۱۸۶۹ء بݨدی اے۔ وݙے وݙے محققین کول اے ۱۸۵۵ء لکھی ہوئی ملدی اے۔ خرم بہاول پوری دے پتر محمد نعیم الدین احمد اربیلہ صاحب دے کتابت شدہ مخطوط اچ درج ہے جو خرم صاحب دی ولادت ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ بمطابق ۲۵۔ نومبر ۱۸۷۲ء درج اے۔ جݙاں جو اڄ جیکر ٹیکنالوجی دا سہارا گھندیں کلینڈر کوں اڳاں پچھاں کروں تاں ۲۳۔ رمضان المبارک ۱۲۸۵ھ ۰۸۔ جنوری ۱۸۶۹ء بݨدی اے۔ نعیم احمد اربیلہ دے مطابق او ݙینہہ شب ݙو شنبہ یعنی بروز سنوار سویرے چار وڄے احمد پور شرقیہ اچ ڄمے۔ اینویں خرم صاحب دی وفات بارے وی نعیم احمد اربیلہ لکھدن جو ۲۔ صفر المظفر ۱۳۷۱ھ بمطابق ۳۔ نومبر ۱۹۵۱ء بروز ہفتہ ۴ وڄے ݙینہہ بہاول پور کجل پورہ اچ انھاں وصال پاتا۔ انھاں دے مزار دے کتبے دے درج قطعے دے چھیکڑی مصرعے:

ع شاعرِ خوش بیان آج اُٹھا

توں علم الاعداد دے مطابق ۱۹۵۱ء ہی بݨدی اے۔

خرم بہاول پوری ہک نابغہ تے جینئس شاعر اے۔ جیڑھا قریباً سبھنائیں اصنافِ سخن اچ لکھدا تے اپݨا فن منویندا ݙسدے۔ روایتی کافی ہووے تے بھانویں نوپ تے نویکلپ توں پُر جدید کافی، غزل ہووے تے بھانویں ون پونی نظم، بھانویں رباعی ہووے تے بھانویں قطعہ خرم بہاول پوری دا قلم چلدا ݙسدے۔ خرم بہاول پوری ہر صنف اچ مکمل تے نویکلہ فن ݙکھائے۔ فن کوں انتہا توݨیں پہنچائے۔ شاید ہی صدیاں تے سالاں بعد کوئی اینجھا سخن آکھے۔

کجھ تاں ݙسا کہیں گالھ ہے
ایویں اجائی دے لا نہ لے
تنڑی تے پر کوئی ݙوہ تاں ݙے
بت بت نہ کر گیتاں نہ کھا

ڈوجھے پکھے وچ خرم بہاول پوری دی کافی دا فنی تے فکری جائزہ گھدا ڳئے۔ خرم بہاول پوری لفظیں دے سہٹپ نال سنگری پنگری کافی لکھی اے۔ مصرعیاں اچ لفظاں کوں چھکاوݨ دا نویکلہ سلیقہ رکھیندن۔ اکھراں دی بندش اچ سلوݨی مرصع کاری کریندن۔ کئی اصنعات دا ورتاوا اپݨی شاعری اچ ورتیے تے ہک شعریا بند اچ بیک وقت کئی کئی صنعتاں ورتݨ دا اعزاز وی خرم دے سر ہے۔ نویں نویں موضوعات تے کافی دی ریت تے روایت توں ہٹ کے شاعری کیتی اے۔ انھاں پہلی واری کافی کوں صوفی ازم اچوں کڈھ کے گوشت پوشت دے محبوب بارے ڳالھ کیتی اے۔ خرم بہاول پوری حمد، نظریہ وحدت الوجود، نعت، ہجر و فراق، محبوب نال خطاب، حسن پرستی تے جمال دوستی، دنیا دی بے ثباتی، محبوب دیاں منتاں ترلے، خرم دا مذہب، پنجتن نال محبت، حقیقت دی ڳول، طنز و مزاح، بے ڈوہ سزائیں دا ویݨ، محبوب دا قصیدہ، موسماں دا ذکر تے پڑھیپے داویݨ دے نال نال کئی نویں موضوعات کوں اپݨی کافی اچ ورتیے۔ خرم بہاول پوری فن کوں سوبھ ڈیندا ڈسدے تے فن کوں انتہا درجے توݨیں پہچیندا ڈسدے۔ علم بیان ہووے تے بھانویں علم بدیع خرم ہر لحاظ دے جوہر کھنڈیندا ڈسدے۔ ٹھیٹھ سرائیکی لفظاں دا ورتاوا ہووے تے بھانویں مکالماتی انداز خرم دا قلم اڳونھاں راہندے۔ تمام فکری تے فنی خوبیاں نال خرم بہاول پوری دی کافی انھاں کوں کلاسیکیت تے جدیدیت دے درمیان ہک پُل بݨیدی اے۔ خرم کلاسیکیت دا چھیکڑی تے جدیدیت دا مونڈھی شاعر اے۔ خرم بہاول پوری دی کافی جیڑھی جو محمد نعیم الدین احمد دی کتابت اچ ملدی اے فن کوں انتہا تے پہنچیندی ڈسدی اے کافی ڈیکھو جیندا ہُݨ توݨیں صرف مکھڑا دستیاب ہا:

ایہا نینگر جو پُھل پائی کھڑی ہے
چِٹے ڈیہہ دے چندر چڑھائی کھڑی ہے
ایہے سرخیاں میندھیاں پان نہیں
جوبن رت وچ رنگوائی کھڑی ہے

او مسّی موساگِ کوں کیا چاݨے
جیڑھی مِس مِس نال موسائی کھڑی ہے
نمہیں خیر کڈاہیں آنوݨ دی
تتی سو جاوَں ہتھ ڈِکھلائی کھڑی ہے
کیا ایندا پھُر منتر کوئے نہیں
ہِک ہِک کوں تاں ٹِکوائی کھڑی ہے
جوبن تاں رب نے ڈِے ڈِتے
جن کن تاں بھا بھڑکائی کھڑی ہے
اے ڈات ہے جینکوں رب ڈیوے
کہیں زنگلے جوبن چائی کھڑی ہے
اٹھے ویلے لکھاں شودیاں دی
جند پھانسیاں تے لٹکائی کھڑی ہے
توں اَپڑیاں مستیاں وچ مستیں
کہیں وقت دی او اِتھ آئی کھڑی ہے
ہِک میں نہیں کرماں کوں روندی
جگ سارے کوں او روائی کھڑی ہے
ہے سچی سچ دی گالھ پچھیں
ہِک میں کیا ملک موسائی کھڑی ہے
اوندی کاوڑ کیڑھا جھل سگدے
جیڑھی کھلدیں رڑاں کڈھائی کھڑی ہے
جُل اکھیں نال ڈِکھا ڈِیواں
خرمؔ کوں بھاکل پائی کھڑی ہے

خرم بہاول پوری دی شاعری اچ جتھاں ہجر و فراق، حسن، عشق دے ہڑ قد دی تعریف ملدی اے اتھائیں انھاں کول ریاست تے پوری سرائیکی دھرتی دے مسئلے موجود ہن۔ جتھاں

دے نال اساڈا روز ݙیہاڑی اچ واسطہ پوندے، انھاں کوں لفظاں دے ہار سنگھار تے محبوب دی بے جا تعریف دے نال نال نفسیاتی مسائل تے حیاتی دی حقیقی تصویر پیش کیتی ڳئی اے۔

خرم دی شاعری دے موضوعات ہمہ گیر ہن۔ انھاں وسوں اچ اُچ جھک معاشرتی ناہمواری، ݙکھ سُکھ، نفسا نفسی، لالچ، ناانصافی، ملاں دے ڈرامے انگریز دا ریاست اچ ٹرݨ پھرݨ تے حیاتی اچ مشینی عمل دخل کوں نہ صرف اپݨی شاعری دا موضوع بݨائے بھل جو مسائل دے نال نال انھاں دا حل وی ݙیندے تے ݙسیندن۔

خرم بہاول پوری ریختی دے انداز اچ فن دے جوہر ݙکھائن۔ ایں انداز اچ ڳالھ کرݨ تے سݨاوݨ دا موقع کجھ زیادہ مل ویندے تے خرم کوئی موقع ہتھ توں ونڄݨ نہیں ݙیندے۔ خرم بہاول پوری نویاں نویاں ڳالھیں نویں انداز تے رویے نال کریندے ݙسدن۔ انھاں دی شاعری دے فن دی ڳالھ کیتی ونڄے تاں کافی ہووے تے بھانویں غزل، نظم دے نال نال کوئی وی صنفِ سخن ہووے خرم بہاول پوری استادی تے فنکاری ݙکھیندے ݙسدن، لفظاں دی چوݨ ہووے یا انھاں دا ورتاوا ہر ہر اکھر اینویں ورتیا ݙسدے جینویں مندری اچ تھیوا ہووے۔ خیال دی عظمت ݙیکھوں تاں ہک عالم فاضل تے ماہرِ لسان و دینی علوم توں بخوبی واقف شاعر ہر چنگی تے سوہݨی ڳالھ ایں بیان کیتی اے جو اینویں لڳدے او خیال میچاں اچ آوݨ دی قوت پاتی ہی خرم بہاول پوری کیتے ہووے جو او اوں کوں ورتن۔ خرم وݙیاں وݙیاں ڳالھیں وݙی آسانی تے سوکھ نال بیان کر گھندن۔ فکری لحاظ ہووے تے بھانویں فنی خرم دا قلم اڳونہاں ݙسدے۔

ترتیجھے پچھے وچ خرم بہاول پوری دی غزل دا فنی تے فکری جائزہ گھدا ڳئے۔ غزل دی ڳالھ کریجے تاں خرم بہاول پوری غزل دا پہلا باقاعدہ شاعر اے۔ خرم دی غزل اچ نظریہ عشق، نظریہ حسن، ہجر و فراق، رقیب دا تصور، ملائیت توں بیزاری، صوفیانہ شاعری، قوم پرستی تے قومی یک جہتی تے معاشرے دی عکاسی جہے موضوعات کوں غزل اچ وݙی چس رس نال بیان کیتے۔ فن دے

حوالے نال خرم دی غزل کوں ڈیکھوں تاں غزل دی شرائط مطابق مناسب مطلع ورتیا ڳئے۔ مقطع وی خرم نے تقریباً ہر غزل اچ ورتیے۔ ردیف قافیہ اچ خرم نوپ تے نویکلپ دا فن ڈکھلائے۔ با کمال تے سوہنڑ سوہنڑ قافیے ورتن۔ قافیہ شائگاں دا ورتاواتاں ڈسدے لیکن کیتھائیں وی کوئی بُتھا قافیہ نئیں ورتیا ڳیا۔ غزل دی زمین ہووے تے بھانویں کوئی خوبی خرم بہاول پوری ہر فن کوں سوجھ ڈیندا ڈسدے تے فن کوں انتہا درجے توڑیں پہچیندا ڈسدے۔ علم بیان ہووے تے بھانویں علم بدیع خرم ہر لحاظ دے جوہر کھنڈیندا ڈسدے۔ اصنعات توں بخوبی واقف تے جید قلم کار جیڑھی وی صنعت ورتی اے ہر لحاظ نال مکمل تے پوری اے۔ صنعت سیاق الاعداد، صنعتِ تضاد، صنعتِ سوال جواب، صنعت تکرار یا تکریر دے نال نال کئی ٻئیاں صنعتاں کوں ورتیے۔ ہر صنعت انھاں دے کلام اچ نشابر اے۔ انھاں ہک ہک شعر اچ ڈوں ڈوں ترائے ترائے تے چار چار صنعتاں ورتیے۔ خرم بہاول پوری ہر صنف اچ ٹھیٹھ لفظاں دا ورتاوا حسن سمجھدے۔ اولاً شعوری طور تے ٹھیٹھ لفظ ورتیندے کیوں جو ہک تاں او صاحبِ علم وی ہا تے ڈوجھا اوں ویلے اے لفظ عام ورتیے ویندے ہن۔ اساں اے آکھ سگدے ہیں بھانویں خرم بہاول پوری ٹھیٹھ سرائیکی لفظاں دا ورتاوا کیتے لیکن او ہک عوامی شاعر ہن تے انھاں عوامی لہجے اچ ہی شاعری کیتی۔ ایندی وجہ اے ہے جو اوں ویلے اجوکی ٹھیٹھ زبان عام زبان ہوندی ہئی۔ ایندے علاوہ خرم بہاول پوری دی زبان دی ڳالھ کریجے انھاں سو سوا سو سال پہلوں جیڑھی زبان ورتی ہئی اونکوں اج وی ہک عام شخص جینکوں پڑھنڑ آندے پڑھ گھندے تے مکمل طور تے سمجھ وی سگدے۔ اے خرم بہاول پوری دی جدید زبان دا اعجاز وی ہے تے حسن وی۔

خرم بہاول پوری دی شاعری اچ مکالماتی انداز دا ہک چنگا چوکھا ذخیرہ ملدے۔ خرم بہاول پوری کہیں ویلے خلقت دے پالنڑ ہار نال مکالمہ کریندن تے کہیں ویلے عام عوام نال۔ کہیں ویلے لامتناہی طاقت رکھنڑ والے ڈاڈھیاں نال تے کہیں ویلے پکھی پکھڑواں نال، کہیں

ویلے وݨ بوٹیاں نال تے کہیں ویلے پُھل پتیاں نال تے سبھ توں ودھ ماکھی مٹھے محبوب نال گالھ مہاڑ کریندے ݙسدن۔ اوں دے حسن توں کھِڑکھَڑ دے بعد گالھ مہاڑ دی چس چیندن۔

علم عروض بارے خرم عربی تے فریدی نظام دا پانہہ ٻیل ہووݨ دے نال نال اپݨا ہک نویکلہ نظام وی متعارف کرائے۔ انھاں دی غزل دے اوزان نویں تے نویکلے وی ہن تے نپیے تولیے وی۔ کافی اچ راگاں دا ورتاوا وی کمال مہارت دا نمونہ ہے۔ ہک ہک کافی اچ ہکے ویلے چار چار راگ ورتیے ہن۔ اے انھاں دی قادرالکلامی دا عظیم نمونہ ہے۔

خرم بہاول پوری دی شاعری سہلِ ممتنع دی شاعری اے۔ غزل خاص کر اتنی آسان تے سہل ہے جو ان پڑھ وی اوندی فکر توں مکمل سونہاں وی تھیندے تے چس وی چیندے۔ خرم دے کجھ شعر اتنے وی سہل ہن جو ہر چٹا وݨا آکھدے اے تاں میں وی آکھ گھنساں پر جیڑھے ویلے او آکھݨ دی کوشش کریندے تاں حیاتی ٹک ویندی پر اوں سنواں کوئی شعر نہیں آکھ سگدا۔ خرم بہاول پوری باقاعدہ سرائیکی غزل دا نہ صرف منڈھ بدھیا بھل جو غزل کوں اوں مقام و مرتبے توڑیں پہنچایا جتھاں فارسی تے اردو غزل آکھی ویندی پئی ہئی۔ سرائیکی غزل کوں ہک خاص ہیئت تے اسلوب عطا کیتا۔ غزل دے اوصاف سمورے تے پورے غزل اچ سموڑتے۔ خرم توں پہلے جیکر کِتھائیں کوئی شاعر غزل آکھدا وی پیا ہا تاں او غزل فنی حوالے نال غزل دی تعریف تے پوری نہ آندی ہئی۔ خرم دی اوں ویلے دی آکھی ہوئی غزل اچ وی اپݨی آب تاب نال گجدی وجدی علی الاعلان آکھدی کھڑی ہے جو میں ہاں میں ہاں۔ کیوں جو سب توں پہلے باقاعدہ سرائیکی غزل ساکوں خرم بہاول پوری کول ملدی تاں اساں بلا جھجھک خرم بہاول پوری کوں سرائیکی غزل دا ݙاݙا آدم آکھ سگدے ہیں۔

چوتھے پکھے وچ خرم بہاول پوری دی نظم تے ٻنھاں اصناف دا فنی تے فکری جائزہ گھدا ڳئے۔ علم بیان ہووے تے بھانویں علم بدیع خرم ہر لحاظ دے جوہر کھنڈیندا ݙسدے۔ ٹھیٹھ

سرائیکی لفظاں دا ورتاوا ہووے تے بھانویں محاوراتی انداز خرم دا قلم اگوںہاں راہندے۔تمام فکری تے فنی خوبیاں نال خرم بہاول پوری دی غزل، کافی، نظم دے نال نال رباعی تے قطعہ وی اپݨے وقت ویلے دیاں مضبوط تے توانا صنفاں ہن۔

دل پڑ ویندے ہاں ماندا تھیندے اکھیں چھلو چھل تھی ویندیاں ہن آخر کیا قصور ہا اوں کومل نرمل شاعر دا؟ اوں تے کوئی ڈوہ وی تاں نہیں لایا ڳیا۔زمانہ اتنا بے وفا کینویں تھی سگدے؟ او شاعر جینکوں مولانا ظفر علی خاں، غالب تے خسرو ثانی آکھیا ویندا ہا۔سر شاہ دین، قاآنی وقت تے قاآنی ثانی آکھیا ڳیا۔جینکوں سر عبدالقادر نے ''ملک الشعراء'' تے ''فردوسیِ وقت دا خطاب ݙتا اتے مولانا عزیزالرحمن نے ''حافظ شیرازی تے عمر خیام دا۔دل ݙسکیاں بھر بھر روندی اے اکھیں نیر واہیندیاں ہن آخر محی للسان، سعدیِ زمان، عرفی دوران تے انوریِ عصر دے ناںویں نال یاد کیتا ونڄݨ والا شاعر ایں پاروں بدقسمت ریہا جو جیندی سنجیدہ تفہیم تل وسیب تے بہاول پور دے لوکاں نے اوں دی زندگی اچ ہک روایت شکن عوامی شاعر ہووݨ تے اوندی غربت پاروں نہ کیتی اتے مرݨ بعد سرائیکی وسیب اوں کوں ایں سانگھے وسار ݙتا جو او محض بہاول پوری شاعر ہا، جینکوں یاد رکھݨ دی لکھ جتنی لوڑ نہیں۔

ݙکھ ایں ڳالھ دا وی ہے جو خرم بہاول پوری جیڑھا جو اپݨی ندرتِ فکر تے جدت طرازی پاروں سرائیکی شعر ادب اچ ترقی پسندی دا سرخیل نظر آندے تے اوندی شہرت چھڑا ریاست بہاول پور اچ نہ ہئی بھل جو پورے ہندوستان اچ جتھاں جتھاں سرائیکی، اردو تے فارسی بولی تے پڑھی سمجھی ویندی ہئی او ہک ''روایات شکن'' شاعر دے طور تے معروف و مشہور ہن۔ایں پاروں ترقی پسنداں نے اتنے وڈے وڈے ادبی زعماء دے ہوندیں وی خرم صاحب کوں صدارات دی مسند تے بلھایا، اینویں اچانک تے کم نال ڳئے ہوئے شخص کوں ایں مسند تے اتفاقاً بلھاوݨ دا لیبل لایا ڳیا تے اے وی جو او ترقی پسند لوگاں کوں ڳالھیں مندے ݙیندے ہن تے انھاں کوں سو سو

گالھیں کریندے ہن۔ کیا ایں گالھ دا ویڑ نہیں بندا جو ہک اینجھا دماغ جیڑھا وقت ویلہ دا سب توں وڈا ترقی پسند ہا تے صدارت دی مسند تے ہوڑ تے ہمیش خوشی دا اظہار کیتا ادبی ٹھیکے داراں اجتماعی طور تے اوندی سنجیدہ تفہیم دی حوصلہ شکنی اچ ناکامی پاروں اوندی کردار کشی کیتی۔ ملبوسِ رسوائی تے غیر سنجیدہ شخصیت سازی دے ذریعے انھاں کوں انھاں دے مقام و مرتبے توں ڈھانوڑ دی کوشش کیتی تے اینجھیاں روایتاں انھاں نال منسوب کر ڈتیاں گیاں جیڑھیاں انھاں دی شخصیت دے عمومی تاثر دے بالکل برعکس ہن۔ خیر ہُڻ انھاں دے ادبی وارث زندہ وی ہن تے انھاں دا سبق جہان کوں پڑھ کے وی سٹیسن تے جہان دے حوالے وی کریسن۔

چھیکڑی پچھے وچ نتائج تے امکانات یعنی جو نتارے دے نال نال اُنھاں ساریاں کتاباں، رسالے، جرائد تے اخبارات دا تذکرہ وی کیتا ڳئے جنھاں توں دورانِ تحقیق استفادہ کیتا ڳئے۔ خرم بہاولپوری دے کلام دیئں خوبیں اچوں ہک وڈی خوبی اے ہے جو اوں اچ بے جا طنز، ذاتی حملہ، تضحیک تے اڈا بازی بالکل کائنی۔ اے ہِیٔ گالھ جو ہجو دے وچ جیڑھی انتہا انھاں کول اے او انھاں توں پہلے ایں صحت نال نہیں ملدی۔ خرم بہاولپوری سرائیکی دے نال نال فارسی تے اردو زبان اچ غزل تے ٻنھاں صنفاں اچ وی اپڻا ثانی نہیں رکھدے، خواجہ تے اقبال ڈوہائیں دا ویلہ ڈیکھڻ والے تے علامہ اقبال نال چنگا چوکھا وقت گزارڻ والے خرم کول اردو تے فارسی دی شاعری وی انتہا توڑیں پہنچی ہوئی اے۔ انھاں دی اردو تے فارسی غزل، نظم مناجات، رباعیات و قطعات ریاست بہاولپور دے نال نال پورے ہندوستان اچ منیے تے سٹیے ویندے ہن۔ خرم دا کہیں وی زبان اچ کلام ہووے جذبات تے احساسات دی ترجمانی کریندے۔ انھاں ہر ہک روح دے ڈکھ درد تے ورت ورتاوے کوں اپڻی زبانی بیان کیتے۔ انھاں ریاست دے رویاں دی عکاسی کیتی اے۔ اووسوں وسیب تے دھرتی اچ تھیوڻ والی لُٹ مار، شاہی نظام تے

سرداری اُچ جھک کوں کوجھا اہدیں ہوئیں ایں ڳالھ کریندن جو معلوم تھیندے پورے وسوں وسیب دی رام کہانڑی سٹیندے ہوون۔

مکدی ڳالھ اے ہے جو خرم بہاول پوری سرائیکی شاعری دے امام تے خاص کر سرائیکی غزل دے ڈاڈا آدم ہن۔ او جدید سرائیکی شاعری اچ ہک اینجھی توانا آواز ہے جیندی بازگشت اپنڑا مقام و مرتبہ منواگھدے۔ اجوکے دور اچ خرم بہاول پوری ہک اہم مقام و مرتبہ رکھیندے۔ ایندے موضوعات محدود ہن تے نہ ہی خیالات، ایندے تجربات دی وسعت اٹ ٹک اے۔ فکر دی گہرائی، اکھراں دی کوملتا، لہجے دی کولاہت تے نرماہٹ دے نال نال اسردے نسردے جذبیاں دا فن انھاں دی فطری تے عوامی شاعری ہوون دا ثبوت اے۔ خرم بہاول پوری دی شاعری دا وکھرا تے نویکلہ رنگ کئی شاعراں کوں انھاں دی تقلید دا قائل کریندے۔ خرم صوفی شاعر وی ہے تے حسن پرست و جمال دوست وی۔ خرم دے کلام دا نواں نویکلہ تے وکھرا رنگ تے اسلوب اپنڑی نرالی تاثیر رکھیندے۔

سفارشات:

۱۔ خرم بہاول پوری سرائیکی غزل دے ڈاڈا آدم ہن۔اُنھاں دی غزل سنگری پنگری ہے۔خرم غزل کوں ارتقائی تے تشکیلی مراحل توں اگوںھاں کر کھڑائے۔اے ہک نرویا کم اے۔ خرم دی غزل دے فنی و فکری جائزے، شرح و توضیح اُتے بی۔ایس تے ایم۔فل دی سطح تے کم کرایا ونجے۔

۲۔ خرم بہاول پوری دی کافی جدت دا استعارہ ہے۔ بیک وقت کلاسیکیت تے جدیدیت اچ ایندی حیثیت مسلمہ اے۔خرم بہاول پوری دی کافی دی شرح و توضیح دے نال نال فن و فکر اُتے بی۔ ایس تے ایم فل سطح تے کم کرایا ونجے۔

۳۔ ہُݨ خرم بہاول پوری دے گم تھئے ہوئے ادبی خزانے توڑیں رسائی تھی چُکی اے۔ خرم بہاول پوری دے تمام کلام اُتے پی۔ ایچ۔ڈی سطح تے کم کرایا ونجے۔

۴۔ خرم بہال پوری زبان و ادب دا ہک کامل جہانِ ادب اے۔فریدیات دی طرز تے جامعات تے کالجاں اچ "خرمیات" دا پرچہ وی پڑھایا ونجے۔

کتابیات

۱۔ اسلم رسول پوری، ڈاکٹر، سرائیکی ادب اچ معنی دا پندھ، سرائیکی پبلی کیشنز رسول پور، ۲۰۱۴ء

۲۔ تبسم کاشمیری، ڈاکٹر، ادبی تاریخ کی تشکیل نو کے مسائل، مشمولہ: ادبی تاریخ نویسی، مرتبین ڈاکٹر سہیل، نسیم عباس احمد، پاکستان رائٹرز کوآپریٹیو سوسائٹی، لاہور، ۲۰۱۰ء

۳۔ تاریخ ادبیاتِ مسلمانانِ پاکستان، چودویں جلد۔ علاقائی ادبیات مغربی پاکستان جلددوم، گروپ کیپٹن سید فیاض محمود، لاہور، پنجاب یونی ورٹی، ۱۹۷۱ء

۴۔ جمشید کمتر رسول پوری، سرائیکی سمل، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۷۷ء

۵۔ جاوید احسن خان، سرائیکی ثقافت، سلیمان اکیڈمی، ڈیرہ غازی خاں، ۱۹۹۵ء

۶۔ حفیظ خاں، خرم بہاول پوری: شخصیت فن اور منتخب کلام، سرائیکی ادبی مجلس، ملتان، ۲۰۰۷ء

۷۔ حفیظ خاں، سندھ وادی کی شعوری تاریخ کافی، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ سنٹر، ملتان، ۲۰۱۲ء

۸۔ حیدر قریشی، سرائیکی غزل، جدید ادب پبلی کیشنز، خان پور، ۱۹۸۰ء

۹۔ حیات میرٹھی، نقوشِ رفتگاں، ادارہ مطبوعہ، آفتاب مشرق، بہاول پور، ۱۹۶۱ء

۱۰۔ حضرت خرم داہک فارسی شعر، برگیڈیر نذیر علی شاہ، سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاولپور(۳)، ۱۴۔ اکتوبر ۱۹۶۹ء

۱۱۔ حضرت قبلہ خرم صاحب: سرائیکی زبان دا خادمِ اعظم (شخصیت)، صادق بشیر، سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور، جولائی ۱۹۶۷ء

۱۲۔ دلشاد کلانچوی، قدیم سرائیکی شاعر تے ادیب، اکادمی سرائیکی ادب، بہاول پور، ۱۹۸۷ء

۱۳۔ دلشاد کلانچوی، سرائیکی دے کجھ مہاندرے شاعر، اکادمی سرائیکی ادب، بہاول پور، ۲۰۰۴ء

۱۴۔ دلشاد کلانچوی، سوکھے سرائیکی ترجمے والا قرآن شریف

۱۵ رفیع الدین اشفاق، سید، نعت کی تعریف، مشمولہ، اردو کی شعری روایت

۱۶ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۲۰۰۱ء

۱۷۔ سجاد حیدر پرویز، سرائیکی ادب ٹور تے پندھ، مجلس سرائیکی مصنفین پاکستان، مظفر گڑھ، ۱۹۹۶ء

۱۸۔ سرائیکی مطالعے دے سو سال، کرسٹوفر شیکل، ترجمہ دلشاد کلانچوی، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، ۱۹۸۲ء

۱۹۔ سرائیکی کافی، چودھری نصیر احمد نصیر، سلسلہ وار ''سویل'' احمد پور شرقیہ سلسلہ نمبر ۵۔، نومبر دسمبر ۲۰۰۶ء

۲۰۔ شریف کنجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری(حصہ سرائیکی شاعری)، محکمہ اطلاعات،ثقافت و امورِ نوجوانان، حکومت پنجاب، لاہور۱۹۹۹ء

۲۱۔ شانِ نزول، سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور(۱)، اپریل۱۹۶۶ء

۲۲۔ صدیق طاہر، وادی ہاکڑہ اوراس کے آثار، اردواکیڈمی، بہاول پور،۱۹۸۲ء

۲۳۔ صدیق طاہر، ویورے، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور،۱۹۹۶ء

۲۴۔ طاہر تونسوی، ڈاکٹر، سرائیکی ادب ریت تے روایت، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان،۲۰۱۰ء

۲۵۔ عمران اقبال، بہاول پور میں اردو شاعری ۱۹۴۷ء تا ۲۰۱۰ء، چولستان علمی ادبی فورم، بہاول پور، ۲۰۱۰ء

۲۶۔ عبدالحق ڈاکٹر، مہر، مزید لسانی تحقیقاں، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان،۱۹۸۵ء

۲۷۔ عبدالحق ڈاکٹر، مہر، سرائیکی زبان اوراس کی ہمسایہ علاقائی زبانیں، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان،۱۹۷۷ء

۲۸۔ غلام حیدر خاں یتیم جتوئی، دُرِ یتیم، سرائیکی اکیڈمی، ملتان،۱۹۶۷ء

۲۹۔ فیض بلوچ، سرائیکی اچ غزل گوئی، مشعل ادب، ملتان،۲۰۰۳ء

۳۰۔ کیفی جام پوری، سرائیکی شاعری، بزمِ ثقافت، ملتان،۱۹۶۹ء

۳۱۔ کافی، خرم بہاول پوری، سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور(۱)، اپریل۱۹۶۶ء

۳۲۔ کافی، خرم بہاول پوری، سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور(۳)، ۱۴۔اکتوبر۱۹۶۹ء

۳۳۔ گل عباس اعوانؔ، ڈاکٹر، سوجھل خواب، جھوک پبلی کیشنز، ملتان،۲۰۰۹ء

۳۴۔ گوہر ملتانی، عصرِ حاضر کے نعت گو، صادق آباد گوہر ادب بلی کیشنز، صادق آباد،۱۹۸۳ء

۳۵۔ مولانا نصیر الدین خرم بہاول پوری، خیابانِ خرم، سرائیکی ادبی مجلس، بہاولپور، ۱۹۶۵ء

۳۶۔ مولانا نصیر الدین خرم بہاول پوری، ''احمد پور شرقیہ دی سرائیکی ادبی گوجھی'' (مقالہ ایم اے، سرائیکی) محمد الطاف خان ڈاہر، نگران ڈاکٹر جاوید حسان چانڈیو، دی اسلامیہ یونی ورسٹی آف بہاول پور،۲۰۰۹ء

۳۷۔ ماجد قریشی، دبستانِ بہاول پور، ادارہ مطبوعات، آفتاب مشرق، بہاول پور، ۱۹۶۵ء

۳۸۔ محمد بشیر ظامی، چھرکے، بہاول پور،۱۹۷۷ء

۳۹۔ محمد بشیر ظامی، سرائیکی زبان کا ارتقاء، مرکز سرائیکی زبان تے ادب، بہاول پور

۴۰۔ مسعود حسن شہاب، بہاول پور میں اردو، اردواکیڈمی، بہاول پور،۱۹۸۳ء

۴۱۔ مسعود حسن شہاب، اولیائے بہاول پور، اردواکیڈمی، بہاول پور،۱۹۷۳ء

۴۲۔ ممتاز حیدر ڈاہر، واہندے نیر، فانی اللہ آبادی، ممتاز اکیڈمی بھٹہ واہن ضلع رحیم یار خان،۱۹۷۳ء

۴۳۔ میر حسان الحیدری، اردو دیوان فرید، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور،۲۰۰۳ء

۴۴۔ مجاد جتوئی، گلزارِ خرم (کلام: خرم بہاول پوری)، بزمِ راز، فیض آباد، خان پور کٹوڑہ، ۲۰۲۰ء

۴۵۔ میرانی، محمد حسن خان، حضرت خرم بہاول پوری، مشمولہ، سہ ماہی ''سرائیکی''، جلد نمبر۱۵،(بہاول پور)، جھوک سرائیکی بہاول پور،۲۰۰۳ء

۴۶ مولانا عبدالرحمن کیلانی، جلد۲،دین طریقیت کے نظریات وعقائد، مکتبہ السلام۔ سٹریٹ ۲۰ وسن پور لاہور

۴۷۔ نصراللہ خاں ناصر، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری دا ارتقاء، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۷ء

۴۸۔ نور علی ضامن حسینی، معارف سرائیکی، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان،۲۰۰۹ء

۴۹۔ یادِ رفتگاں عرف گنجِ شائگان، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور،۱۹۴۵ء

کتاب ملن دا پتہ

بک لینڈ شاپ

رحیم یار خاں

068-5884490

وقاص بک شاپ

صادق آباد

0307-8177222

جی ادبی سنگت

بہاول پور

0302-7709190

ناصر نیوز ایجنسی

دیرہ غازی خاں

0334-6781558

مصنف شعبان جُھلݨ شعبانؔ

ساڑ پچالیوم سِک سجݨاں دی
کتھاں ہواڑ کڈھوں وِنج ہاں دی
تتڑی تتڑی وِچ دھرک ڈیساں
سوزوں سئے سئے خنکیاں چیساں
ترڑ ساں، پھنڈ ساں، ٹپے مریساں
ٹھر ٹھر ویسم پوئبل ہاں دی
سُول ستایا تانویں تایا
جانی دشمݨ حق ہمسایہ
ڈھولݨ کوں تل ترس نہ آیا
توڑیں پَل پَل گیوم گھگھاندی
ساڑم تتڑی لو ہر وِل دی
پیریں چھالے ریت پچلدی
پندھ پیراں دا پَٹی تَل دی
ڈیہہ تتڑا اکھ نکلے کال دی
اوندا جیوݨ وِل کہیں لیکھے
جیں وِل سانول وِل نہ ڈیکھے
ہاں وِچ سُول چا ٹھوکے میکھے
گالہہ نہ پچھ اوندے درداں دی
توڑیں میں تمہیں کہیں کم دی
وِل وی نوکر یار دے دَم دی
یار دی سوہݨی سئیݨ خرمؔ دی
دَم جیندیاں تئیں راہساں باندی